

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεύχος 5

Χριστούγεννα 2000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Νίκος Γρηγοριάδης, *Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο*

Λουκᾶς Κούσουλας, *Ἡ Μούσα καὶ τὸ Λιαλιὼ*

Νίκος Φωκᾶς, *Γενάρχεις (Μὲ ἀφορμὴ τὸ Βαρδιάνος στὰ σπόρκα)*

Στέλιος Παπαθανασίου, *Μιὰ παραδειγματικὴ ἀνάγνωση (Κωστῆ Παπαγιώργη, Ἐλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ)*

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ἀποσπινθηρίζοντας... (Γιὰ τὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια» τοῦ Εἰθύμη Χατζῆ)*

Ἀνθολόγιο ποιημάτων

Χρῆστος Δάλκος, *Πνίξιμο καραβιοῦ*

Ἀρχαίφιλος, Ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου

Νίνα Δ. Δημητριάδου, *Σκιαθιτῶν (νόστιμον ἡμᾶρ) (Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης: δὺο παράλληλα διηγήματα)*

Μικρὰ Παπαδιαμαντικά

Ἐνιαυτός: Πρόσωπα καὶ πράγματα • Λαλαρίδια καὶ ἀγκρίφια

Μικρὸ Ἀρχεῖο • Βιβλιοκρισίες • Ἡμερολόγιο

Ἐκδόσεις Δόμος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ

Μαυρομιχάλη 16, 106 80 Ἀθήνα, Τηλ. (01) 3605532, Fax (01) 3637304
Καστριτσίου 10, 546 23 Θεσσαλονίκη, Τηλ. (031) 240431, Fax (031) 287622

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΠΡΟΧΟΡΟΣ Α.Ε., Σταδίου 44, 105 59 Ἀθήνα
Τηλ. (01) 3215561, Fax (01) 3219757

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Χριστούγεννα 2000 – Τεύχος 5

Περιοδική έκδοση τοῦ «ΔΟΜΟΥ»

Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως: Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Νίκος Γρηγοριάδης, *Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο* 3

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΙΑ

Λουκᾶς Κούσουλας, *Ἡ Μούσα καὶ τὸ Λιαλιώ* 13

Νίκος Φωκᾶς, *Γενάρχες (Μὲ ἀφορμὴ τὸ Βαρδιάνοσ σταὶ σπόρκα)* .. 21

Στέλιος Παπαθανασίου, *Μιά παραδειγματικὴ ἀνάγνωση (Κωστῆ Παπαγιώργη, Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ)* 28

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ἀποσπινθηρίζοντας... (Γιὰ τὰ «Ρόδινα ἀρογιάλια» τοῦ Εὐθύμη Χατζῆ)* 47

ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ἀντώνης Πρόκος, *Πρὸς τὸ ἐκούσιον πάθος*, 57. — Ἀγγελος Σικελιανός, *Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη*, 58. — Σωτήρης Σκίπτης, *Ἀπὸ τὰ «Νέα Κάβεια Μέτρα»*, 61. — Γεώργιος Σουρῆς, *Παπαδιαμάντης*, 62. — Γιάννης Σπανόπουλος, *Μνήμη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη...*, 63. — Γεράσιμος Σπαταλᾶς, *Στὸν Παπαδιαμάντη*, 65. — Δημήτρης Λ. Σταθόπουλος, *Ἡ μολόχα τῆς αὐλῆς τοῦ Παπαδιαμάντη*, 66. — Μιχ. Κ. Στεφανίδης, *Στὸν Παπαδιαμάντη*, 67. — Θανάσης Τζούλης, *Ὁ κύρ Ἀλέξανδρος εἰς ὀκτώ ἠχοὺς καὶ δύο Ἰδιόμελα*, 68. — Τοῦ ἴδιου, *Ἐσωζε μ' ἓνα βλέμμα τῆς γλώσσας του χρώματα*, 71. — Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, *ΙΓ' Ἀλ. Παπαδιαμάντη*, 72.

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ

Χρῖστος Δάλκος, *Πινίξιμο καραβιοῦ* 74

ΠΑΛΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἀρχαίοφιλος, *Ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου* 78

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Νίνα Δ. Δημητριάδου, *Σκιαθιτῶν «νόστιμον ἡμαρ» (Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης, δὺο παράλληλα διηγήματα)* 81

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος, [Για τόν Άλφρέδο Κλάρκ], 95. — Τοῦ ἴδιου, [Πάλι γιά τόν Άλφρέδο Κλάρκ], 98. — Στάθης Τερζής, [Χρονολογικά στό «Χριστό στό Κάστρο»], 99. — Ν. Δ. Τ., Διορθωτικό στόν Παπαδιαμάντη, 102.

ΕΝΙΑΥΤΟΣ

Πρόσωπα καί πράγματα	103
Λαόνικος Διονυσίου, <i>Όασις</i> , 103. — Ν. Δ. Τ., <i>Κώστας Α. Παπαχρίστος (1915-1990)</i> , 104. — Τοῦ ἴδιου, <i>Μενέλαος Γ. Παρλαμᾶς (1908-1997)</i> , 107. — Σταῦρος Ζουμπουλάκης, <i>Πέτρος Χάρης (1902-1998)</i> , 109. — Ν. Δ. Τ., <i>Νίκος Γιανναδάκης (1946-1998)</i> , 112. — Τοῦ ἴδιου, <i>Έμμ. Χ. Κάσδαγλης (1924-1998)</i> , 113. — Ω, <i>Σταυραλέξου μεσότης</i> , 114. — Ν. Δ. Τ., <i>Χρήστος Β. Χειμώνας (1947-1998)</i> , 114. — Τοῦ ἴδιου, <i>Ματθαῖος Μουντές (1935-2000)</i> , 116. — Ω, <i>Έπεισόδιο</i> , 117.	
Λαλαρίδια καί ἀγκρίφια	120
Μικρό ἀρχεῖο	122
Άρχιμ. Έπιφάνειος Θεοδωρόπουλος, <i>Κωστή Μπαστιᾶ: «Ό Παπαδιαμάντης»</i> , 122	
Βιβλιοκρισίες	124
Έημερολόγιο	141
Έντυπα πού λάβαμε	146

Παπαδιαμαντικά Τετράδια • Περιοδική έκδοση τοῦ «Δόμου»

ΤΕΥΧΟΣ 5 – ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 2000

Έκδότης: Έκδόσεις Δόμος, Μαυρομιχάλη 16, 106 80 Άθήνα
Τηλ. 360 55 32, Fax 36 37 304

Έπιμελητής έκδοσης: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Θ. Θεοχάρη 3, 341 00 Χαλκίδα
Στοιχειοθεσία καί παραγωγή: Τυπογραφικό έργαστήρι «Δόμος»
Συνεργασίες, ἀλληλογραφία, έντυπα στή διεύθυνση τοῦ Έκδότη

ΝΙΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο*

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Σκηνή 1η

Χορωδία

Λύνει ὁ ἀγέρας τ' ἄγρια τὰ στοιχεῖα,
μανίζει ἢ θύελλα στεριᾶς, πελάου,
πυρπολημένα σχίζονται τὰ οὐράνια
ἀπὸ βροντές κι ἀστροπελέκια. Κύμα
βρυχᾶται ἔωσφορικό στὰ βράχια,
πιάνει στ' ἀρπάγια του βάρκες καὶ σκάφη,
τὰ θραύει στὴν ἀκτὴ, τὰ καταπίνει.
Ὁ οὐρανὸς τυφλὸς καὶ μολυβένιος
πάνω στ' ἀδρὰ βουνὰ καὶ τὰ φαράγγια,
στὰ δάση πού φριχτὰ βοοῦν κι οὐρλιάζουν
ἀπὸ τὴ χιονοθύελλα δαρμένα,
φοβίζει ἀλλοπαρμένους τοὺς ἀνθρώπους,
καθὼς ἡ νύχτα μαύρη κατεβαίνει
τὴν ἀταξία κρύβοντας τῆς πλάσης.

Ἀφηγητῆς

Ὅμως παρὰ τὸ χαλασμό, μικροί, μεγάλοι
Χριστούγεννα ἐτοιμάζουν νὰ γιορτάσουν:
ἀπ' τὰ σεντούκια βγάζουν τὰ καλά τους
κι οἱ κοπελιές σεμνὰ τὰ σιδερώνουν
ἐπιμελῶς, καὶ φτιάχνουν οἱ γυναῖκες
κουλούρια καὶ χριστόψωμα καὶ πίτες,
ἐνῶ μὲ ζῆλο τοῦ χωριοῦ τ' ἀγόρια

* Κείμενο τοῦ ὁμώνυμου Ὁρατορίου τοῦ Νίκου Ἀστρεινίδη.

τὰ τρίγωνα ἐτοιμάζουν: ντίγκι ντίγκι
τὰ κάλαντα χαρούμενα νὰ ποῦνε.

Χορωδία

Μὲ τίς καρδιές μας πού χτυποῦν γεμάτες ἀναγάλλια,
μὲ τὴ γλυκιά τὴν προσμονὴ βαθιά στὰ σωθικά μας,
θὰ συναχτοῦμε εὐλαβικά τριγύρω στὸ Χριστό μας,
ὅπως τ' ἀστέρια τ' οὐρανοῦ τριγύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο,
σεμνὰ νὰ προσκυνήσουμε τὴ θεία ἐνσάρκωσή του
πού φίλιωσε τὸν οὐρανὸ μὲ τοῦτο δῶ τὸν κόσμον
καὶ τὸ φθαρτὸ σαρκίον μας μὲ τὸν πανίερο Λόγον.
Μὰ τὴ χαρὰ ποιὸς γεύεται ἀκέρια, δίχως λύπη;

Ἄφηγητής

Στὰ κακοτράχαλα ψηλά τοῦ ὄρους,
στὴν πέρα τὴ μεριά ἀπὸ τοῦ Κουρούπη
—τ' ἀπρόσιτα στεριάς μὰ καὶ πελάγου—
δύο ξυλοκόποι κλείστηκαν στὸ χιόνι.
Τὸ ἔμαθε κι ὁ παπὰς καὶ συλλογιέται
βαθιά στὴν ἀγαθὴ μέσα ψυχὴ του,
σὰν τὸν καλὸ ποιμένα πού ἡ ἔγνοια
τὸν κατατρώει γιὰ τὸ ποίμνιό του:
«οἱ βλογημένοι δὲ θὰ βάλουν γνώση;
μὲ τέτοιο ἕναν καιρὸ νὰ πᾶν γιὰ ξύλα.
Καὶ τί Χριστούγεννα, ἂν ζοῦν, θὰ κάνουν
μὲ τέτοια κοσμοχαλασιὰ καὶ κρύο».

Χορωδία

Ἐρίξε χιόνι, ρίχνει χιόνι ἀκόμα
ὁ οὐρανὸς ἀπὸ ψηλά κι ἀντάρια
ἀπ' τὴ μεριά τῆς θάλασσας φουρτούνα.
Νὰ ἔτανε μπορετό, νὰ ἔτανε τάχα
βοήθεια νὰ τοὺς πᾶμε τοὺς καημένους,
διπλὸς θὰ ἔτανε σίγουρα ὁ μισθὸς μας:
Χριστούγεννα θὰ κάνανε κι ἐκεῖνοι
κι ὡς πρέπει ὁ Χριστὸς θὰ λειτουργίωσαν.

Ἀφηγητής

«Μὰ ἔχει ὁ καθένας τὸ λογαριασμό του.
 Ποιὸς τὸ κεφάλι στὸν τρουβὰ τὸ βάζει
 νὰ σώσει κινδυνεύοντας τοὺς ἄλλους!»
 Ἔτσι μιλοῦσε κάποιος κι ἄλλος λέει:
 «Δέν εἶν' αὐτὰ ψυχόπону κουβέντες.
 Δὲ λέω, ἀποκοτιὰ θά 'ταν μεγάλη
 νὰ κινήσει κανεὶς μὲ τέτοιο κρῦο.
 Ξεχάστε πιά τὰ βλάσφημα τὰ λόγια
 πὼς ἂν θέλει ὁ Χριστὸς ὑμολογίες
 ἄς κάνει καὶ καλὸ καιρό. Ποιὸς τάχα
 τίς βουλὲς ξέρει ὅλες τοῦ Κυρίου;»

Χορωδία

Νὰ τοὺς συντρέξουμε σωστὸ καὶ φρόνιμο τὸ κρίνω
 μὴ μᾶς λογιᾶσουν γιὰ δειλοὺς, ἄσπλαχνοὶ μὴ φανοῦμε,
 τώρα πὺ ἡ ἀγάπη ταιριαστὰ τὸ χρέος μας συντέμνει,
 τώρα πὺ ἡ πίστη τοῦ Χριστοῦ τὴ θέληση ἀτσαλώνει
 καὶ κάθε φόβο ἢ δειλίασμα κινδύνου ἐξαφανίζει,
 δέος ἢ τρόμο ἀπ' τ' ἄπειρο τῆς φύσης μεγαλεῖο
 καὶ τὴν ψυχὴ γεμίζει φῶς, χαρὰ κι ἀδελφωσύνη,
 φιλιώνοντάς την θεϊκὰ μ' ὅλους τοὺς συναθρώπους.

Ἀφηγητής

Ἴδου κι οἱ ἐτοιμασίες τους στὸ τέλος:
 ἀφράτες προσφορὲς μέσα στοὺς σάκους
 καὶ στὰ κλειδοπινάκια χαβιάρι.
 Οἱ φλάσκες μὲ τὸν οἶνο, τὰ χταπόδια
 κι οἱ μεγαλόρωγες μαζί σταφίδες.
 Οἱ εὐλαβεῖς προσκυνητὲς παρόντες,
 κι οἱ προσκυνῆτρες πάλι, ὅλοι ὅσοι
 ἄρρητη βρίσκουν ἠδονὴ στὰ πανηγύρια
 καὶ σὲ ξωκλήσια ἐρημικὰ κρυμμένα.

Χορωδία

Εὐγε σας, χωριανοί, κανεὶς μὴ λείψει

ἀπὸ τὸ προσδοκώμενο γιορτάσι.
 Βλέπω ψηλὰ τ' ἀστέρι βλεφαρίζει,
 ἀνατέλλων ἀστήρ, ἀστήρ ἐκλείπων,
 στὸ κοῖλο τ' ἄπειρο τ' οὐράνιου θόλου.
 Φωταγωγεῖ τ' ἀπρόσιτά μου βάθη,
 καλεῖ τὰ χεῖλη νὰ δοξολογοῦνε
 τὸ βρέφος ποῦ νεούργησε τὴν πλάση.

Σκηνή 2η

Ἀφηγητής

Κι ἰδοῦ μ' εὐοίωνο τὸν πλοῦ ἐκπλέμε.
 Παγωνιά, μὰ τὸ χιόνι ἔχει κοπάσει,
 ὁ οὐρανὸς ξαστερωμένος λάμπει
 κι ἄς εἶναι στὸ βορρᾶ συννεφιασμένος.
 Πρὸ πολλοῦ κι ἡ σελήνη ἔχει δύσει,
 ψηλὰ στὸ θόλο τρέμουνε τ' ἀστέρια,
 μεσουρανεῖ κι ἡ πούλια. Ὁ γαλαξίας
 τὸν οὐρανὸ λαμποκοπώντας ζώνει.
 Ἄλλ' ὁ βοριάς τὴ θάλασσα φουσκώνει,
 τὰ κύματα κατάπρωρα χτυποῦνε
 κι ἡ βάρκα, καρυδότσουφλο, χορεύει,
 τριζοβολᾷ, σφυρίζει καὶ βογγάει.

Χορωδία

Ὁ ἦλιε μου καὶ τρισήλιε μου καὶ κοσμογυριστή μου,
 ἦλιε, ποῦ ἀνίσχυρος γυρνᾷς καὶ πᾶς νὰ βασιλέψεις,
 βλέπεις τὴ βάρκα τὴ φτωχή, τὴ βλέπεις πῶς χτυπιέται
 τρελὰ μὲ τὸ φορτίο της τ' ἀνθρώπινο στὸ κύμα.
 Σκίσε τὰ μαῦρα νέφελα καὶ τὸ πηχτὸ σκοτάδι.
 Κι ἐσύ, Χριστέ μας, ποῦ θεωρεῖς τὸν κόσμον καὶ θεάζεις
 ἄθροα, ὁ πρὸ γεννήσεως εἰδὼς τὰ σύμπαντα ὅλα,
 ἄκουσε τὴν παράκληση, τὴ δέησή μας, κι ἔλα
 σκεπὸς γιὰ μᾶς καὶ βοηθός, Σὺ βασιλιά τῶν Νόμων.

Ἀφηγητής

Λύνει ὁ ἀγέρας τ' ἄγρια τὰ στοιχεῖα
 κι ὁ καιρὸς παίρνει ὀλοένα καὶ θεριεύει
 κι ἀντάρα μᾶς κυκλώνει καὶ μαυρίλα.
 Τίποτα μπρὸς δὲ βλέπεις οὔτε πίσω.
 Δεξιὰ δυὸ ὄγκοι φοβεροὶ καὶ μαῦροι,
 ὕπουλη ἐνέδρα στὴ μικρὴ μας βάρκα.
 Ὅμως σ' ἐκείνη τὴν κρυφὴν ἀμμουδά
 ἢ γῆ ἕναν ὄρμο εὐλίμενο προσάγει.

Χορωδία

Χριστέ μας, πάλι τὸ 'κανες τὸ θαῦμα·
 σπλαχνίστηκες τοὺς ταπεινοὺς σου δούλους
 κι ἔσωσες τοὺς ἀμαρτωλοὺς πού σέ καλέσαν
 μὲ τάματα καὶ παρακάλια συντριμμένοι.
 «Πολλοὺς συνεχόμενος πειρασμοῖς. Πάντων
 προστατεύεις». Αἰνεῖ Σε ἡ ψυχὴ μας.
 Τώρα αἰθριάζει ἡ Χάρις κι ἡ ἀλήθεια.
 Εὐφραίνου οὐρανὲ καὶ γῆ ἐπαγάλλου.

Ἀφηγητής

Πηδᾶνε στὴν ἀκτὴ, τραβοῦν τὴ βάρκα,
 ἀνάβουνε φανάρια καὶ δειπνοῦνε,
 ἔτσι στὸ πόδι, μ' ἄρτο, ἐλιές καὶ οἶνο.
 Μὰ ἔχουνε ποδαρόδρομο δυὸ ὄρες.

Σκηνὴ 3η

Παίρνουνε τοῦ βουνοῦ τὸ μονοπάτι,
 προσεκτικὰ πατοῦνε. Κάποτε ὅμως
 χάνουνε ξαφνικὰ τὸν ἴσιο δρόμο.
 Μὲ μύριους κόπους φτάνουνε στὸ Κάστρο
 καὶ βρίσκουνε τοὺς δυὸ ἀποκλεισμένους
 πού τοὺς λευτέρωσαν κάποιοι τσομπάνοι.

Χορωδία

ὦ, τί χαρά ἴσ' αὐτή, Θεέ, βρύσες τὰ δάκρυα τρέχουν
 ἀπ' τὴν πολλή συγκίνηση π' ἀπρόσμενα μοῦ δίνεις.
 Χριστέ μου, σὺ ποὺ νεουργεῖς, βρέφος μικρό, τὴν πλάση,
 μεγάλη ἢ χάρη σου. Καὶ σὺ, Παρθένε Θεοτόκε,
 τὸν ἥλιο Υἱό σου στοργικὰ πού 'κρυψες ἐν σπαργάνοις,
 καὶ ποὺ τὸν πάσης φύσεως γαλούχησες τροφέα,
 μακαριστὴ θεόπαιδος καὶ πάνσεπτη κοιλία,
 τὴ χάρη Σου ἀνυμνοῦμε, Ἄγνη κι ἀμόλυντη Παρθένε.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Σκηνή 4η

Ἀφηγητής

Στὴν ἐκκλησιὰ γλυκύτητα καὶ θάλπος.
 Ἄνάψαν τὰ κεριὰ καὶ τὰ καντήλια,
 τὸ μαγκάλι ἀστέρια ἔχει γεμίσει
 καὶ τ' ἄφθονο λιβάνι εὐωδιάζει.
 Κι «ὡσφράνθη Κύριος ὁ Θεός μας
 ὁσμὴν εὐωδίας». Ὁ ναὸς ἀστράφτει,
 λάμπει ψηλὰ στὸν τροῦλο ὁ Παντοκράτωρ,
 τὸ τέμπλο τὸ κομψὰ λεπτουργημένο
 μὲ τίς γλυφές τίς μύριες, τὴ μεγάλη
 τῆς Γεννήσεως τὴν εἰκόνα, ὅπου
 «Παρθένος καθέζεται μιμουμένη
 τὰ χερουβεῖμ» καὶ ὅπου θεσπεσίως
 μαρμαίρουν οἱ μορφές τοῦ θείου βρέφους
 καὶ τῆς Ἀνώμου τῆς Λεχοῦς, καὶ ὅπου
 ὀλοζώντανοι εἰκονίζονται οἱ ἀγγέλοι,
 οἱ τρεῖς οἱ μάγοι κι οἱ ποιμένες, ὅπου
 στίλβει ὁ χρυσός, ὁ λίβανος εὐωδιάζει,
 ἢ σμύρνα βαλσαμώνει, καὶ νομίζεις
 γιὰ μιὰ στιγμή ἢ εἰκόνα πὼς μιλάει
 κι ἀκοῦς ὀλοῦθε: «Δόξα ἐν Ὑψίστοις!»

Χορωδία

«Εἰσελεύσομαι εἰς τὸν οἶκον σου, Χριστέ μου».

Θάλλπος, θάλλπος τυλίγει τὴν ψυχὴ μας.

Ἄν και κατάκοποι και νυσταγμένοι,
ἐντούτοις τόση ἡ χαρὰ νὰ ζοῦμε,
κι εὐλαβικά τὸν ταπεινὸν ἐσένα,
ἐμεῖς οἱ ταπεινοί, νὰ προσκυνοῦμε,
Πάνσοφε, ἀνάμεσά μας στοὺς ἀσόφους
και Παντοδύναμε πὺ ἰσχὺ χαρίζεις.

Ἀφηγητής

Κι ἰδού, τὸ χέρι ἔτοιμο γιὰ δράση,
και νά, ἡ ψυχὴ τους ἔμπλεη ἐλπίδων,
γιὰ λεφτεριά προστάζει ὁ λογισμὸς τους
ἀπ' τὸν ἐχθρὸ τὸν μέσα και τὸν ἔξω,
ἀπ' τὸν κακὸ ἑαυτὸ πὺ κουβαλοῦνε.

Ἵμνοῦν, ἕμνοῦν τὸν Κύριο και Θεὸ τους,
φωνὴν σάλπιγγος στέλνοντας σ' Ἐκεῖνον,
και κράζοντας δρέπουνε θεραπείαν.

Χορωδία

«Ἀλληλούια, ἀλληλούια, δόξα σοι ὁ Θεός.
Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε
νῦν και αἰεὶ και εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.
Δεῦτε ἰδωμεν, πιστοί, πὺ ἐγεννήθη
ὁ Χριστός, ἀκολουθήσωμεν ἐνθα
ὀδεύει ὁ ἀστήρ. Ἄγγελοι ἐκεῖ ἕμνοῦσιν
ἀκαταπαύστως, δόξα ἐν ὑψίστοις λέγοντες
τῷ σήμερον ἐν τῷ σπηλαίῳ τεχθέντι».

Σκηνὴ 5η

Ἀφηγητής

Σωπάστε! Ἀκοῦστε τίς φωνές, ἀκοῦστε
τίς κραυγές πὺ φτάνουν ἀπὸ πέρα.

Ἡ θάλασσα, τὰ βράγια ἀντιβουίζουν!
 Νά 'ναι κάποιο καράβι, κάποια σκούνα
 πού ἄραξε στὸν ὄρμο ἀπὸ ἀνάγκη;
 Ναί, πέρα κεῖ στὸ μαυρισμένον ὄγκο
 τῶν θαλασσόπληκτων τῶν βράχων κάτι
 σὰν νὰ κινεῖται ἀμυδρά. Στὸ σκότος
 κραυγές ἤχοῦνε τρόμου κι ἀγωνίας.

Χορωδία

Ποιοὶ νὰ 'ν' οἱ ἄμοιροι θνητοί, ποῦθε κινήσαν κι ἤρθαν
 μὲ τέτοιο φοβερὸ καιρὸ, μὲ θύελλες καὶ μπόρες;
 Ποιὸ διάφορο τοὺς πλάνεψε καὶ πήρανε τοὺς δρόμους
 μακριὰ 'πὸ τὸ καλύβι τους, τὸ φιλικὸ τους σπίτι,
 μέρα γιορτῆς, μέρα χαρᾶς, χωρὶς κερὶ ν' ἀνάψουν,
 χωρὶς φαί νὰ εὐφρανθοῦν ζεστὸ καὶ γαλοπούλα,
 δαρμένοι μὲς στὰ τρίστρατα καὶ μὲς στὰ καταράχια
 ἢ ναυαγοὶ στὰ κύματα τ' ἄγρια ψυχοδαρμένοι;

Ἀφηγητής

Ρίχνουνε ξύλα στὴ φωτιά, φουντώνουν
 ἀκόμη πιὸ πολὺ τὴ φλόγα. Παίρνουν
 δαυλοὺς δαδιά καὶ τρέχουν στ' ἀκρογιάλι.
 Ἄδειάζει ὄλος ὁ ναὸς καὶ μόνο
 ὁ ἱερεὺς ἀκλόνητος στὸ χρέος
 καθυστερεῖ στὴν Πρόθεσιν σκοπίμως.

Περνᾷ ἡ ὥρα. Γύρω βασιλεύει
 ἄκρα τοῦ τάφου σιωπὴ. Μονάχα
 γλυκὸς ὁ ἦχος ἀπ' τὸ θυμιατήρι
 γροικιέται καὶ τὸ μούρμουρο τοῦ ψάλτη.

Χορωδία

Ὅμως σιγήσαν οἱ κραυγές. Τί τρέχει;
 Νά 'ν' τάχα ἡ συμφορὰ πῶχει ἐνσκήψει
 ἢ ἡ δυσχέρεια πού 'λαβε τέλος;
 Ἄλί σας, γένος τῶν βροτῶν, σὰν πόσες

σᾶς δέρνηουν συμφορὲς καὶ πόνοι!
 Ἄναίτια πάντοτε πληρώνετε τὸ κρίμα.
 Σάν νά ἔχαν ποτέ τελειωμὸ τὰ πάθια
 κι οἱ καημοὶ ποὺ μαστίζουν τοὺς ἀνθρώπους!

Ἄφηγητής

Τρῶνε κι εὐφραίνονται, γιορτάζουν ὅλοι
 μαζί λαμπρὰ Χριστούγεννα σ' ἐκεῖνο
 τὸν ἔρμο, μὰ φιλόξενο πιά βράχο.
 Γέροννε καὶ κοιμοῦνται εὐτυχισμένοι
 γύρω σ' ἀκοίμητες φωτιές καὶ λάμπεις
 κουκουλωμένοι μὲ ζεστὲς κουβέρτες,
 μὲ τὴν ψυχὴ ζεστή, γαληνεμένη,
 ἀκούγοντας, θαρρεῖς, μέσα τους πάλι
 τοῦ Μελωδοῦ τὸν εὐμελο τὸν ὕμνο:

Χορωδία

Ἡ Παρθένος σήμεραν
 τὸν ὑπερούσιον τίκτει
 καὶ ἡ γῆ τὸ σπήλαιον
 τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει.

Ἄγγελοι μετὰ ποιμένων
 δοξολογοῦσι,
 Μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος
 ὁδοιποροῦσι.

Δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη
 παιδίον νέον
 ὁ πρὸ αἰώνων Θεός.

Ἄφηγητής

Κοπάζει τὰ χαράματα ὁ ἀγέρας,
 ὁ καιρὸς παίρνει κάπως καὶ ζεσταίνει
 κι ἡ ὥρα φτάνει πιά τῆς ἐπανόδου.
 Τὴ βάρκα τους τραβᾶνε, ξεκολλοῦνε

τὴ γολέτα πὸ προσάραξε στὰ βράχια.
Θερμὰ ἀποχαιρετοῦνε τοὺς αἰπόλους
καὶ μὲ κουπιὰ καὶ μὲ ἰστία σῶοι
κινοῦν γιὰ τὴν πολίχνη εὐτυχισμένοι,
δοξάζοντας τὸν Κύριο καὶ Θεό τους:

Χορωδία

Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ
καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη
ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία.

Ἵμνοῦμεν σε, εὐλογοῦμεν σε,
προσκυνοῦμεν σε,
δοξολογοῦμεν σε,
εὐχαριστοῦμεν σοι
διὰ τὴν μεγάλην σου δόξαν,

Κύριε, Υἱὲ μονογενές,
Ἰησοῦ Χριστέ
καὶ Ἅγιον Πνεῦμα.

Ἡ Μούσα καὶ τὸ Λιαλιώ

«Ἡ Νοσταλγός», τὸ διήγημα, ὁμοιάζει τῆς ἡρώιδας του, τῆς Λιαλιῶς: ἄλλο φαίνεται κι ἄλλο εἶναι. Ὅπως ἐκείνη, μιὰ ἐπιπόλαιη, προκειμένου γιὰ παντρεμένη ἀπὸ πενταετίας γυναίκα, καίτοι εἰκοσιπεντοῦτις, «καίτοι σῶζουσα ὄλην σχεδὸν τὴν παρθενικὴν δρόσον», ἔτσι καὶ τὸ διήγημα: ἓνα ἑλαφρὸ λογοτεχνικὸ παιχνίδι, ἓνα θαλασσινὸ χαριτολόγημα... Μιὰ μαγιάτικη νύχτα, μὲ τὴν σελήνη ν' ἀσημώνει (!) τὸ πέλαγο, ἀνάμεσα σὲ δύο νησιά, μιὰ σκαμπαβία καταδιώκει τὴ βάρκα πού φέρνει ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, δυό, ἀπερίσκεπτα ὄψωσοῦν, ἀθῶα ὡστόσο κι ὠραῖα κατὰ βάσιν «νιάτα». Ἡ ἐπιχείρηση, μ' εὐτυχησμένες μικροπεριπλοκές, εὐοδοῦται καὶ γιὰ τοὺς δύο: ἡ βάρκα περνάει στὸ δεύτερο νησί, καὶ ἡ σκαμπαβία τὴν καταφτάνει πάνω στὴν ὠρα. Τέλος.

Καὶ ἀναλυτικότερα.

Ἡ Λιαλιώ, παντρεμένη ἀπὸ πέντε ἤδη ἐτῶν, εἶπαμε, μὲ τὸν μπάρμπα-Μοναχάκη, πενήντα τριῶν αὐτὸν τώρα, ἐπιδημεῖ ἀπὸ τινων ἐβδομάδων στὴ Σκιαθὸ (πού δὲν κατονομάζεται), ὅπου μετατέθηκε ὡς οἰκονομικὸς ὑπάλληλος ὁ σύζυγός της. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού τὸν ἀκολουθεῖ στὴν ὑπηρεσιακὴ του μετακίνηση — ὡς τώρα ἔμενε μὲ τοὺς γονεῖς της στὸ δικό της νησί — καὶ νοσταλγεῖ βαθιὰ καὶ τὰ δύο, πατρίδα καὶ γονεῖς. Φλέγεται, ὡς ἄλλος Ὀδυσσεάς, ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ «τὰ πέρα βουνά», τὴν ἱμερτὴ νῆσο της, πού τὴ διακρίνει ἄλλωστε, ἀνὰ πᾶσαν στιγμή, ἀπὸ τὸν ἐξώστη της. Μὲ τὴ συνέργεια τοῦ Μαθιοῦ τώρα, τοῦ νεανία «πού τὴν ἀγαπᾷ μυστικά», μιὰ σεληνοφεγγὴ μαγιάτικη νύχτα, μὲ κλειμένη βάρκα, ἀποπειρᾶται νὰ περάσει ἀντίπερα, «νὰ κάμει πανιά, νὰ τῆς διαβοῦν οἱ πόνοι». Ἡ ἀπόπειρα, ἀφοῦ περάσει κι ἀπὸ ἄλλα στάδια, ὡς «μιὰ γύρα στὸ λιμάνι» πρῶτα, ὡς αἰσθηματικὸς πιὸ πολὺ περίπατος στὸ πέλαγο ὕστερα, ὀλοκληρώνεται τέλος καὶ πετυχαίνει — παρουσία καὶ τοῦ συζύγου της τώρα πού τὴν καταδίωξε μὲ τὴν σκαμπαβία: «Θέλεις νὰ πᾶς στοὺς γονεῖς σου, ψυχίτσα μου; Καλὰ θὰ κάμεις! Καρτέρει νὰ ῥθω κι ἐγὼ [...] ἀγάπη μου! — Καλῶς νὰ ῥθεις, μπάρμπα-Μοναχάκη! ἀπήντησεν ἀνενοδιάστως τὸ Λιαλιώ».

Κὰν τίποτα δηλαδὴ. Κὰν τίποτα ἀπ' ὅσα μποροῦσε νὰ συμβοῦν μὲ

τὸν ἐρωτευμένο νεανία καὶ τὴν ἐλαφρόμυαλη νεαρή γυναίκα, μεσοπέλαγα, μονάρχους στὴν ἔμορφη βαρκούλα. Οὔτε ἔρωτες, οὔτε περιπλοκές, οὔτε δράματα. Ἡ Λιαλιώ «δὲν φεύγει» ἀπὸ τὸν ἄντρα της, τὸν μπάρμπα-Μοναχάκη, οὔτε προδίδει τὴν τιμὴ του, πάει μόνο στὰ «βουνᾱ πέρα» καὶ στοὺς γονεῖς της· αὐτὸς εἶναι ὁ πόθος της καὶ τῆς γίνεται. Ὁ Μαθιὸς μόνο, «ποὺ τὴν ἀγαπᾶ» καὶ τῇ συνεργεῖα του μὲ τὴν κλειμμένη βάρκα ἐξελισσεται ἡ ἐπιχείρηση, στὰ μισὰ περίπου τῆς περιπέτειας, τὴν ὑποψιάζεται: μὴν ἔχει αὐτὴ ἔραστή ἀντίκρου ὅπου πηγαίνουν, καὶ τί ρόλο παίξει αὐτὸς τότε... Ὑποψιάζεται, ζηλεύει βαθιὰ καὶ φλομώνει. «Πῶς ἦσθάνετο ὅλα τοῦ τραγικοῦ ἥρωος τὰ ἐνστικτα βρυχώμενα καὶ λυσοῶντα εἰς τὰ ἐνδόμυχά του τὴν στιγμὴν αὐτήν!» Ὅποτε, ἀντὶ ἄλλης καμιᾶς συνέχειας, παρὰ πᾶσαν συγγραφικὴ καὶ λογοτεχνικὴ δεοντολογία, μπαίνει στὴ μέση ὁ συγγραφέας αὐτοπροσώπως — τὸ ἔχει κάμει κι ἄλλοῦ ἄλλες φορές... Ἀνοίγει παρένθεση. «Πῶς ἠδύνατο νὰ μεταβάλῃ τὸ παρὸν εἰδύλλιον εἰς δράμα, ἂν μόνον τὸ ἐπέτρεπεν ἡ φιλολογικὴ τοῦ συγγραφέως συνειδήσις! Φαντασθῆτε!...» Φαντασθῆτε, λέει ἀπευθυνόμενος στὸν ἀναγνώστη, τὸν Μαθιὸ νὰ σκοτώνει τὴ Λιαλιώ, ἢ νὰ βουλιάζουν μὲ τὴ βάρκα οἱ δυὸ τους, ἢ σκαμπαβία νὰ ψάχνει τὰ σώματά τους στὰ βάθη τῆς θάλασσας, στὸ φῶς τῆς σελήνης, «ὅποιον θαῦμα ρωμαντικότητος, ὅποσα δάκρυα εὐαισθησίας». Κλείνει ἡ παρένθεση· ἀντὶ γι' αὐτὰ «τὸ παρὸν εἰδύλλιον» ἔτσι ἀποφάσισε ὁ ἀδιαφιλονίκητος φροντιστής, «ἡ φιλολογικὴ τοῦ συγγραφέως συνειδήσις». Παρὰ δάκρυα εὐαισθησίας καὶ θαύματα ρωμαντικότητος, παρὰ τίς σχετικὲς προϋποθέσεις, προτιμότερα τὰ γλιστρήματα καὶ ξεγλιστρήματα στὴν πίστα τοῦ πελάγου, τὰ αἰσθηματικὰ δηλονότι games καὶ τὰ συμβολικὰ ἄθλα τους.

Ἄπ' ὅσο ἐν τούτοις γνωρίζομε ἤδη, ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι ἄμοιρος δραμάτων. Κάθε εἶδους δραμάτων, δακρῶν εὐαισθησίας καὶ θαυμάτων ρωμαντικότητος (τὰ μυθιστορήματά του), ἀλλὰ καὶ ρεαλιστικῶν, ἄς τὰ ποῦμε, δραμάτων, ὅπως «Τὸ Χριστόψωμο», «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», «Ἡ Φόνισσα» καὶ ἄλλα. Πῶς ἔτσι λοιπὸν τοῦ «ἐπιτρέπει» τώρα ἡ φιλολογικὴ του συνείδηση τὸν εἰρωνικό, ἕως καὶ περιγελαστικό, αὐτὸν τόνο τῆς παρέμβασής του; Κι ἀπλούστερα: πῶς ἔτσι θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν ἔκτακτη αὐτὴ ἐμφάνισή του στὰ, μᾶλλον, ἀνάλαφρα καὶ παιγνιώδη αὐτὰ δρώμενα; Δὲν ἦσαν ἀπὸ μόνονα τους ἱκανὰ τὰ τεκταινόμενα τῆς μαγικῆς αὐτῆς νύχτας — μαγιάτικης, ὄχι θερινῆς τώρα νύχτας... — νὰ προασπίσουν τὸ λογοτεχνικὸ κύρος τους, νὰ ἐπιβληθοῦν στὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη; Μὴν ἤθελε μάλιστα νὰ δηλώσει, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ὅτι δὲν χαριτολογεῖ παίζοντας, οὔτε εἶναι τόσο ἐπιπόλαιη ἡ ἥρωίδα του,

ὅτι ἀναλαμβάνει προπάντων τὸ βάρος τοῦ εἰδυλλίου του ὡς τὸ ἄριστον τῆς συγγραφικῆς τέχνης του;

«Τὸ παρὸν εἰδυλλιον...» Τὸ παρὸν, ὅπως καὶ τ' ἄλλα πού προηγήθη-
καν κι ὅσα θ' ἀκολουθήσουν. Τὰ θαλασσινά ἐν τοσοῦτω εἰδυλλία πού εἶ-
ναι ἡ συγγραφικὴ μοῖρα του, ἀπὸ τὸ «Θέρος-ἔρος» ὡς «Τὸ μυρολόγι τῆς
φώκιας». Παραπέμποντας εὐθέως στὸ ἀρχαῖο γραμματειακὸ εἶδος, τὴν
ἀθῶα συνήθως ὑπόθεσή του, τὴν πρωταγωνίστρια φύση, τοὺς ἥρωές του
ἐρωτύλους ἢ ἀνταγωνιστικούς, καὶ τὴν ἐκβαση μακρυσμένη, κατὰ κανό-
να, ἀπὸ συγκρούσεις καταστροφικῆς καὶ δράματα — ἐφόσον δὲν εἶναι
δράματα...

Αὐτὸ ἐδῶ τὸ εἰδυλλίον τώρα: τὸ πράσινο βουνὸ τὴν ἡμέρα, μαῦρο τὴ
νύχτα καὶ σκοτεινόφαιο στὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, καὶ πίσω του νὰ ὑψώνει
τὴν κορυφή του ἄλλο, «ὑψηλὸν ὄρος καὶ λευκόν, πότε χιονοσκεπαστον,
πότε γυμνὸν καὶ βραχῶδες. Ἐκεῖ ἦτο ἡ πατρίς, ὁ τόπος τῆς γεννήσεώς
της», τῆς ἡρωίδας. Ν' ἀπέχουν τὰ δύο βουνὰ δώδεκα μίλια θάλασσα, σὰν
νὰ τὰ χωρίζε ὁμως ὀλόκληρος ὠκεανός· νὰ βρίσκεται τὸ Λιαλιῶ λίγες
ἐβδομάδες ἐδῶθε, καὶ νὰ ἴναι σὰν νὰ ἔχε στερηθεῖ χρόνια πολλὰ τὴν πατρί-
δα. Νὰ μὴν μπορεῖ, μὲ τίποτα, νὰ ζήσει ἐδῶθε· τέτοιο τὸ Λιαλιῶ. Κι ἀφοῦ
ἔχει λάβει τέλος ἡ ἐπιχείρησις καὶ πέρασε, μάλλον «παιζογελώντας», τὸν
διάυλο τοῦ πελάγου, χαρίζοντας στὸν πρωτοεργὸ τοῦ κατορθώματος, τὸν
Μαθιό, ἀνεκτίμητη ἀνταμοιβή· τίς ἐρωτοτροπιῆς της, κι ὁ μπάρμπα-Μο-
ναχάκης παρὼν κι αὐτὸς τώρα νὰ τὴ συνοδεύσει ὁ ἴδιος στοὺς γονεῖς της,
ἀφοῦ αὐτὰ ὅλα, ἰδοὺ καὶ τὸ τέλος: «Ὁ νέος ἴστατο ἐντροπαλὸς πλησίον
της, κοιτάζων αὐτήν, ἐμφοβος καὶ μὴ ἐνοῶν. — Σύρε στὸ καλὸ, μὲ τὴ
σκαμπαβία, Μαθιέ μου π'λάκι μου, τοῦ εἶπε μὲ τόνον εἰλικρινοῦς συγχι-
νήσεως τὸ Λιαλιῶ κρίμας πού εἶμαι μεγαλύτερη στὰ χρόνια ἀπὸ σένα· ἂν
πέθαινε ὁ μπάρμπα-Μοναχάκης, θὰ σ' ἔπαιρνα». Ἐλα νὰ τὴν πάρεις στὰ
σοβαρὰ ὕστερα τὴν ἡρωίδα καὶ τίς περιπέτειές της...

Ἐλα νὰ τὴν πάρεις στὰ σοβαρὰ, ἂν δὲν ἔχεις προσέξει — ὀλόκληρο
βέβαια τὸ διήγημα, ἀλλὰ καὶ τίς δύο μόλις γραμμῆς παραπάνω. Μιά
στιγμὴ δηλαδὴ πρὶν, ὅταν ὁ μπάρμπα-Μοναχάκης προσχωρεῖ κι αὐτὸς
στὸ διάβημά της — τί ἄλλο νὰ ἔκανε... — («Θέλεις νὰ πᾶς στοὺς γονεῖς
σου, ψυχίτσα μου; Καρτέρει νὰ ῥθω κι ἐγώ»), ἡ φράσις συμπληρώνεται:
«Καλῶς νὰ ῥθεις, μπάρμπα-Μοναχάκη! ἀπήντησεν ἀνενοδιάστως τὸ
Λιαλιῶ». Ἀνενοδιάστως!... Ἐχει προηγηθεῖ τὸ ἀκαταλόγιστο ἐγχείρημά
της, ἔχει εὐοδωθεῖ χάρη στίς μαγικῆς της, ὅπως πιστεύει, ἰκανότητες,
«καρφὶ δὲν τῆς καίεται τί θὰ πεῖ ὁ κόσμος!» κι ἀντί, ὅπως ὀφείλει, νὰ
δεχθεῖ μὲ συγκίνηση τουλάχιστο τὴ συγκάτανευσι τοῦ μπάρμπα-

Μοναχάκη, πού ἐνέχει αὐτονόητη καὶ τὴ συγνώμη του γιὰ ὄλα, αὐτὴ «ἀπήνητησεν ἀνευδοιάστως»! Οὔτε ντροπὴ οὔτε γάνα... Δὲ «θά 'παιρνε» πάντως τὸν Μαθιὸ ἂν πέθαινε ὁ μπάρμπα-Μοναχάκης!

Μὴ λησμονοῦμε ὡστόσο· μοιάζουν, εἶπαμε, τὸ διήγημα καὶ τὸ Λιαλιώ: ἄλλα φαίνονται κι ἄλλα εἶναι. Χαριτολογήματα κι ἐλαφρότητες πού εἶναι ὅμως ποίηση. Ποίηση ὡς λογοτεχνικὸς ἀναβαθμὸς, θέλω νὰ πῶ, μιὰ ποιότητα, ξεκινημένη, μπορεῖ, ἀπὸ πεζότητα καὶ... πεζογραφία, «γενναμένη ἀπὸ λίγα χορτάρια» μπορεῖ, ἢ παιχιδίσματα, ἀποστομωτικὴ τέλος, «δίκην σκηπτῶ», τυχὸν ἀδρανεῖων κι ἀντιστάσεων κάθε φλεγματικότητας. Πῶς λόγου χάρη —κι ἂς εἶναι ἡ φράση μιὰ ἀπόπειρα ποιητικῆς μεταφορᾶς κι αὐτὴ— πῶς, λέω, οἱ κωμωδίες τοῦ Σαίξπηρ, τῆς Θερνῆς νύχτας πού ὑπαινιχτήκαμε, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες, οἱ ἀφέλειες καὶ συμβατικότητες τῶν συμπτάσεών τους, τῶν οὐρανοκατέβατων αἰσθημάτων καὶ παθῶν τους, εἶναι ὡστόσο ἡ πεμπουσία τῆς ἀνθρώπινης σοφίας, ὅσης ὑπάρχει; Ἔτσι καὶ ἡ «Νοσταλγός». Ἀφοῦ τὸ Λιαλιώ αὐτό — ἄχ, τὸ τρελὸ Λιαλιώ...

Προτοῦ ξαποστεῖλει —«μὲ τόνον εἰλικρινοῦς συγκινήσεως» ὅμως, καὶ νὰ λέγεται— τὸν Μαθιὸ, καὶ μείνει πιστὴ στὸ γάμο της φυλάσσοντας τὴν τιμὴ τοῦ κυρ-Μοναχάκη· κι ἀφοῦ «δὲν τὴ μέλει τί θὰ πεῖ ὁ κόσμος [...] Ἡμεῖς νὰ εἴμαστε ἀθῶοι, καὶ ἄφσε τοὺς ἀνοήτους νὰ μᾶς κατηγοροῦν!»· ἀφοῦ ἂν ἤθελε «νὰ κάμει τὸν ἔρωτα», τὸ σιγουρότερο θὰ ἦταν ὑπὸ τὴν σκέπη τοῦ μπάρμπα-Μοναχάκη, «πού θὰ τὴν σκέπαζε», ἀντίθετα μὲ τοὺς γονεῖς της ὅπου πάει τώρα· πρὶν λοιπὸν ἀπ' αὐτά, ἰδοῦ μερικὰ ἄλλα δικὰ της.

«Ἐφαίνετο ἔτοιμη νὰ κλαύσῃ. Ἀλλὰ μὲ βίαιον ἀγῶνα ἐκρατήθη καὶ δὲν ἐκλαυσεν [...] Ἐσηκώθη, ἔκυψε χαριέντως, διὰ ταχειάς χειρονομίας ἔβγαλε τὸ λευκόν, πολύπτυχον κολόβιόν της, καὶ τὸ ἔτεινε πρὸς τὸν Μαθιόν. —Ἐποίησε σὺ τὸ κατάρτι, εἶπεν [...] Ἡ Λιαλιώ ἔμεινε μὲ τὸ μεσοφούστανον, κοντὸν ἕως τὰς κνήμας [...] Ἐμεινε μὲ τὰ κρίνα τοῦ λαίμου της ἀτελῶς καλυπτόμενα ἀπὸ τὴν πορφυρᾶν μεταξωτὴν τραχηλιάν της, κ' ἐκάθισε συνεσταλμένη παρὰ τὴν πρῦμνην, βραχυσωμοτέρα ἢ ὅσον ἦτο, μὲ τὸ μέτριον καὶ χαρίεν ἀνάστημά της».

Ὅταν τὰ θαλάσσια ρεύματα φέρνουν τὴ βάρκα τους, χωρὶς αὐτοὶ νὰ τὸ καταλάβουν, σὲ κατεύθυνση καὶ θέσῃ βολικὴ γιὰ τὸ σκοπὸ τους, «Ἐέρουν τί κάνουν τὰ ρέματα, εἶπε μὲ θεσπέσιον τόνον τὸ Λιαλιώ, ἦτις ὡμοίαζε μὲ τινὰς ἀνθρώπους βλέποντας σοφὰ ὄνειρα [...] Λέγουσα δὲ ἐπίστευεν ἐκεῖνην τὴν στιγμὴν ὅτι ὑπάρχει νοῦς εἰς τὰ ἄψυχα πράγματα, καὶ ὅτι ὄλα ὑπόκεινται εἰς θεοῦ τινος τὴν ἐπιστασίαν [...] Τώρα, εἶπε τὸ Λιαλιώ,

ὀμιλοῦσα τόσον ἀπταιστώως καὶ μαθηματικῶς, ὡς νὰ εἶχε προβλέψει τὸ πρᾶγμα [...] — Πῶς τὸ ξέρεις; Εἶσαι μάγισσα; — Ναι, εἶμαι... εἶμαι μάγισσα! εἶπεν αὐτὴ ἐν πεποιθήσει [...] Ἡ νεαρὰ γυνὴ ἐφαίνετο ζῶσα ὄνειρῶδη ζωὴν, ὑπαρξίν ρεμβῶδη [...] ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην γυναῖκα, ἔζη μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς καὶ μὲ τὰ νεῦρά τῆς». Ἀπὸ τοῦ κι ὡς τοῦ λοιποῦ ἐπιπόλαιη γυναῖκα τὸ Λιαλιῶ, ἂν ὄχι ἀποστομωτικὴ κάθε κακομοιριάς καὶ μιζέριας μὲ τὴ νιότη, τὴν ὀμορφιά, τὴ χάρη καὶ... τὴ φρονημάδα τῆς!

Τῆς ὀμοιάζει ὡστόσο τὸ διήγημα (γιατὶ μπορεῖ νὰ συμβεῖ καὶ τὸ ἄλλο· νὰ εἶναι σὲ ἀνακολουθία ἔργο καὶ ἥρωίδα του — μιὰ ἄλλη ὅμως αὐτὸ ἱστορία). «Ἡ Νοσταλγός» δὲν παύει στιγμὴ νὰ εἶναι εἰδύλλιο, τὸ ποιητικὸ εἶδος, μὲ τ' ἀθῶα κι ἀνάλαφρά του, καὶ παιχνίδι πλέον, στὴν ὑψηλότερη ἐκείνη ἔννοια τῆς τέχνης.

Τὸ πρῶτο κριτικὸ κείμενο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὸ περιοδικὸ Ἡ Τέχνη (Ἄπρ. 1899), τελειώνει μὲ τὴ φράση: «Ἡ Μοῦσα αὐτὴ [τοῦ Παπαδιαμάντη] εἶναι σὰν τὴ Λιαλιῶ, τὴν νοσταλγόν. Παντρεμένη μὲ τὸν πεζότατο μισόκοπο κυρ-Μοναχάκη, ζῆ τὸν περισσότερο καιρὸν βυθισμένη στὸ ὄνειρο τῆς πα τ ρ ῖ δ α ς π ἔ ρ α» (ἡ ὑπογράμμιση δική του).

Τὸ θέμα τοῦ Παλαμᾶ δὲν ἦταν αὐτὸ τοῦτο τὸ διήγημα «Ἡ Νοσταλγός». Αὐτός, ἀπὸ τοὺς πρώτους τοῦ καιροῦ του, γράφει γενικὰ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὴν τέχνη του, ὅπως αὐτὴ ἔχει φανερωθεῖ ὡς τὸ 1899· τὰ ἔργα του ποὺ διαβάζει μεμονωμένα, σὲ συνέχειες ἢ αὐτοτελεῖσ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Ἡ Λιαλιῶ τοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴ θέση τῆς στὸ διήγημα, ὡς ἡ Μοῦσα τοῦ Παπαδιαμάντη. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ κριτικὴ «διάνα»! Δὲν πάει ὕστερα, καλοθελητὲς καὶ ἄλλοι, μύωπες καὶ πρεσβύωπες, νὰ βλέπουν στὸν συγγραφέα τυχὸν ψυχογραφήματα, ἠθογραφίες, κοινωνιολογία, πρόοδο ἢ καθυστέρηση, ὁ ποιητὴς ποὺ ἦταν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς — πάλι στὴ μέση ἢ ποίηση! — τὸ εἶπε προφητικά: «Ἡ Μοῦσα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι σὰν τὴ Λιαλιῶ, τὴν νοσταλγόν». Ἄν δὲν εἶχε π α ν τ ρ ε υ τ ε ῖ τὸν πεζότατο κυρ-Μοναχάκη, ἂν δὲν ἦταν «ἐμπεπιστευμένη» νὰ φυλάξει τὴν τιμὴ τοῦ ἄντρα τῆς (μὲ τὸν Ἔρωτα νὰ τὴν π ε ι ρ ᾶ ζ ε ι ὡστόσο), ἂν, ἐξάλλου, δὲν τὴν ἐφλεγε ὁ καημὸς τῆς νοσταλγίας γιὰ τὴ ν π α τ ρ ῖ δ α π ἔ ρ α, γι' αὐτὸ τ' ὄνειρο, ἂν δὲν ἦσαν ὅλα μαζί αὐτά, θὰ εἴχαμε σίγουρα — διάφορα πράγματα... Ρεαλιστικούς, ἃς ποῦμε, πίνακες ἀκριβείας ἢ, στὸ ἄλλο ἄκρο, καμιὰ «λυρικὴ πεζογραφία...» Τώρα εἶναι αὐτά.

Ὁ μπάραμπα-Μοναχάκης: «Ἀπὸ τὸν καιρὸν καθ' ὄν, στενὸς φίλος τοῦ

πατρικού οίκου, τὴν ἐφίλει καὶ τὴν ἐχόρευε τριετὴ εἰς τὰ γόνατά του, τριακοντούτης αὐτὸς [...] τὴν εἶχε παρακολουθήσει παιδίσκην, νεάνιδα καὶ γυναῖκα [...] ἤξευρεν ὅτι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην γυναῖκα, ἔζη μὲ τὴν κεφαλὴν της καὶ μὲ τὰ νεῦρά της». Τὸ ἤξευρε ποιός; «αὐτὸς [ὁ Μοναχάκης] οὐδέποτε εὐρίσκετο κατ' οἶκον. Εὐρίσκετο ἢ εἰς τὸ γραφεῖόν του ἢ εἰς τὸ καφενεῖόν του [...] ἦτο εὐθυμος, πολὺλογος πάντοτε καὶ θορυβώδης καγχαστής, μὲ τὰς παρειάς του τόσον κοκκίνας». («Ἐκεῖνη, εἰς τὴν πρύμνην καθημένη, ἐδέχτο κατ' ὄψιν τὸ ὠχρὸν φῶς τῆς σελήνης, τὸ ὁποῖον ἐπέχρειεν ὡς μὲ ἀργυρᾶν κόνιν τοὺς ἀβροὺς χαρακτῆρας τοῦ ὠραίου προσώπου της» — ἐκτός πού εἶχε καὶ «ἠδύπαθές μέτωπον»! Τὰ ὕστερα πιά τοῦ κόσμου, μέτωπον ἠδύπαθές ...)

Καὶ ὁ Μαθιός; «Ἦτο μόλις δεκαοκτώ ἐτῶν, ἀλλ' ἐφαίνετο δεκαεννέα ἢ εἴκοσι [...] Εἶχεν ἔλθει εἰς τὸ μέσον τοῦ ἔτους, ἐγκαταλείψας τὸ γυμνάσιον τῆς πρωτευούσης τοῦ νομοῦ, μὴ δεχθεὶς τὴν ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ ποινὴν ἕνεκα λογομαχίας τινὸς πρὸς ἓνα τῶν καθηγητῶν, ὅστις τοῦ ἐφαίνετο πλέον τοῦ δέοντος ἀγράμματος». (Ἄλλὰ — γιὰ ν' ἀνοίξουμε καὶ ἐμεῖς τὴν παρένθεση τῆς παρέμβασής μας... — ποῖος ἀλήθεια Μαθιός αὐτὰ ὅλα; Δὲν ἀνήκουν στὰ τυπικὰ βιογραφικὰ τοῦ συγγραφέα, τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ἢ ποινὴ πού τοῦ ἐπεβλήθη στὸ γυμνάσιο τῆς Χαλκίδας, δὲν τὴ δέχτηκε καὶ διέκοψε τὴ φοίτησή του στὸ σχολεῖο; Καὶ δὲν εἶναι στραβωμάρα αὐτῆ, τοῦ παρόντος δοκιμιογράφου, ἀντὶ νὰ δράξει τώρα τὴν εὐκαιρία γιὰ κριτικὰ τρόπαια, τῶν σχέσεων ἥρωος καὶ ἀφηγητῆ, συγγραφέως καὶ ἥρωος, συγγραφέως καὶ ἀφηγητῆ; ἂν ἡ persona τοῦ συγγραφέως δὲ σημαίνει διάφορα μυστικά τῆς τέχνης του, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχολογίας γενικῶς, τί τέλος πάντων σπουδαῖα πράγματα ὑποδηλώνουν οἱ περιπλοκές αὐτές, δὲν εἶναι στραβωμάρα λοιπὸν νὰ ἐπιμένει σὲ παραθέματα ἐπὶ παραθεμάτων τοῦ διηγήματος; Ἐκτός δηλαδὴ πού κάνει μνημόσυνο μὲ ξένα κόλλυβα, θεωρεῖ, φαίνεται, ὑποχρέωσή του νὰ ἐπιδείξει ἐπιπλέον τὸ δρόμο πού διάλεξε αὐτὸς νὰ περιδιαβάσει τὴ «Νοσταλό», τὸ χωριὸ πού φαίνεται! Σὰν νὰ μὴν ἔχουν μάτια οἱ ἄλλοι καὶ χρειάστηκαν τὰ δικά του! Ἄς τὰ πάρει λοιπὸν τὸ ποτάμι.) Ἄς τὰ πάρει τὸ ποτάμι ἀφοῦ, μένει εὐτυχῶς ἀκόμα, νὰ προτείνομε τὸ σημαντικότερο.

Πρόκειται γι' αὐτὸ πού θὰ λέγαμε, συνοψίζοντας, σκηνικὸ τοῦ εἰδυλλίου. Ἦ, παραπέμποντας στὴν Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ψιν τοῦ ἔργου... «Ἦ δὲ ὄψις ψυχαγωγικότατον μὲν, ἀτελέστατον δὲ καὶ ἥμισυτα οἰκεῖον τῆς ποιητικῆς» ἀποφαίνεται ὁ ἀρχαῖος κριτικὸς περιγράφοντας τὰ κατὰ ποιὸν μέρη τῆς τραγωδίας. Ὅχι τοῦ εἰδυλλίου... Γιατί ἐδῶ, στὴ

«Νοσταλγό», και βέβαια είναι σπουδαία τὰ πρόσωπα και οἱ συγκρούσεις τους — ὁ πρῶτος στὴν τάξη τῆς τραγωδίας μῦθος — ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅμως αὐτή: τῆς ὄψεως, τοῦ σκηνηκικοῦ ποῦ τὰ ὑποβαστάζει και τὰ βάζει σὲ κίνηση. Χωρὶς αὐτό — δὲν ἔχει νόημα νὰ ψάχνει κανένας τί θὰ ἦσαν, ἢ «Νοσταλγὸς» μιὰ φορὰ ὄχι. Ἡ σελήνη, τρίτη νύχτα μετὰ τὸ ὀλογέμισμά της, τὰ δώδεκα μίλια τῆς θάλασσας, «τὸ στόμιον τοῦ λιμένος», οἱ δύο ἢ τρεῖς νησίδες νοτιανατολικῶς, οἱ θαλασσινὲς σπηλιές, ἢ μουσικὴ τῶν νερῶν σὲ σκοπέλους, ἀκτές, ἀμμουδιές, ὄρμους, ἀγκάλες... Κι ἐπειδὴ, δὲ γίνεται, φοβοῦμαι, νὰ οἰκονομήσω ἄλλα παραθέματα ἐδωπέρα χωρὶς νὰ βουλιάξω τὴ δική μου βάρκα, θά... συντομεύσω μ' αὐτὸ ἐδῶ, τὸ ἐκτενέστερο ἀπ' ὅλα! Καθ' ὅσον, τὰ ξαναλέμε: καλὸ τὸ Λιαλιώ, τοῦ ἠθικοῦ και σωματικοῦ πλούτου και κάλλους της, καλὸς κι ὁ Μαθιὸς παρὰ τὴν «ἐλλειψη» τῆς ἡλικίας του, ἢ, μπορεῖ, χάρη σ' αὐτή, περίκαλος ἢ και περίκαλλος ὁ μπάρμπα-Μοναχάκης, αὐτὸς και ἢτσιμπούκα του στὸ καφενεῖο (και τὸ Λιαλιώ μονάχο στὸ σπίτι), καλοὶ και οἱ συμπλωτῆρες τῆς σκαμπαβίας, και τὰ παιδιὰ οἱ «ἄγγελου» τῶν καλῶν και κακῶν εἰδήσεων, ὁ καπετάν-Κυριάκος τῆς σκούνας κι ὁ παραβόσκυλός του — χωρὶς αὐτὰ δὲ γίνεται. Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως ἢ, μάλλον, καθέδρα τους, ἢ μαγιάτικη νύχτα στὸ διαυλο ἀνάμεσα Σικιάθο και Σκόπελο.

«Μυστηριῶδες θέλητρο ἀπέπνεεν ὅλη ἢ σεληνοφεγγῆς νύξ. Ἡ βαρκούλα ἐπλεεν ἐγγὺς μιᾶς τῶν νησίδων, ἐφ' ἧς ἐφαίνοντο ἐναλλάξ φωτεινὰ και σκοτεινὰ σημεῖα, βράχοι στίλβοντες εἰς τὸ φῶς τῆς σελήνης, ἀμαυροὶ θάμνοι ἐλαφρῶς θροοῦντες εἰς τὴν πνοὴν τῆς νυκτερινῆς αὔρας, και σπήλαια πληττόμενα ὑπὸ τοῦ φρίσσοντος κύματος, ὅπου ἐμάντευέ τις τὴν ὑπαρξιν θαλασσίων ὀρνέων και ἤκουε τὸ ἐναγώνιον πτερύγισμα ἀγριοπεριστέρων πτοουμένων εἰς τὸ πλατάγισμα τῆς κώπης και τὴν προσέγγισιν τῆς βαρκούλας. Πέραν, βορειανατολικῶς, εἰς μίαν κλιτὺν τοῦ ὄρους ἐφαίνοντο φῶτα τρέμοντα, δεικνύοντα τὴν θέσιν ὅπου τὴν ἡμέραν ἐφαίνοντο οἱ λευκοὶ οἰκίσκοι ὑψηλοῦ ἄνω τῆς θαλάσσης χωρίου. Εἰς μικρὸν βράχον παραπλεύρως τῆς νησίδος, κοῖλον και σπηλαιώδη, τὸ κύμα προσπίπτον μετὰ βοῆς και ρόχθου πολλοῦ ἐπλατάγιζε, κ' ἐφαίνετο ἐκεῖ, θορυβοῦσα ἐν τῇ γενικῇ ἀρμονίᾳ τῆς σεληνοφεγγοῦς θαλάσσης, χωριστὴ ὀρχήστρα, ἣτις καθ' ἑαυτὴν ἔκαμνε πλειότερον κρότον ἢ ὅσος ἐγίνετο εἰς ὅλας τὰς ἀγκάλας, τοὺς ὄρμους και τὰς ἀμμουδιάς, εἰς ὅλας τὰς ἀκτὰς και τοὺς σκοπέλους ὅσους ἐπληττον τὰ κύματα. Αὐθορμήτως ὁ Μαθιὸς ὕψωσε τὰς κώπας

καὶ τὰς ἐκράτησεν ἐπὶ μακρὸν ἐπὶ τῆς κωπαστῆς, καὶ ἔμεινεν ἐν ἡρεμίᾳ, ὅμοιος μὲ τὸ λευκὸν πτηνὸν τῆς θαλάσσης, τὸ κῦπτον χαριέντως εἰς τὸ κύμα, ἀκίνητοῦν ἐπ' ὀλίγας στιγμάς, μὲ τὴν μίαν πτέρυγα κάτω, τὴν ἄλλην ἄνω, πρὶν ἐφορμῆση καὶ συλλάβῃ τὸ κολυμβῶν ὀψάριον καὶ τὸ ἀνυψῶσθαι ἀσπαῖρον καὶ λαχταρίζον εἰς τὸν ἀέρα. Ἦσθάνετο γοητεῖαν ἄρρητον. Ἡ Λιαλιῶ ἐπίσης ὑφίστατο ἄγνωστον θέλγητρον, καὶ τὰ βλέμματά των συνηντήθησαν.

—Κάνουμε πανιά; ἐπανελάβεν ἡ νεαρὰ γυνή. [...] καὶ τὸ ἔλεγε μὲ τόσον ἀφελῆ καὶ φυσικὸν τρόπον, ὡς νὰ ἡρμήνευε τί ἐφρόνουν καὶ οἱ δύο.

—Κάνουμε, ἀπήντησεν ἀσυνειδήτως ὁ Μαθιός».

Καὶ εἶναι —μὲ ψίθυρον ἐν τοσοῦτῳ φωνῆν ὁμολογῶ— μίαν ἀκόμα φορά, τότε, ποῦ ὑψώθηκε ἡ ποίηση «ὡς πανίον, ἐπὶ τῆς δευτέρας κώπης», ἀφοῦ ἡ πρώτη εἶχε προσαρμοστεῖ καταλλήλως... Γιὰ ν' ἀποβεῖ τὸ Λιαλιῶ ἡ πρώτη, καὶ καλύτερη, Μούσα τοῦ Παπαδιαμάντη, σύμφωνη μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς πάντοτε, τῆ μιᾶ νὰ κρύβεται καὶ τὴν ἄλλη νὰ φανερώνεται. Τί Λιαλιῶ θὰ ἦταν ἀλλιῶς...

ΝΙΚΟΣ ΦΩΚΑΣ

Γενάρχεις

(Με ἀφορμὴ τὸ *Βαρδιάνος στὰ σπόρκα*)

Μολονότι, ὅσον ἀφορᾷ τὰ λογοτεχνικά πράγματα, οἱ ἀξιολογήσεις εἶναι σπάνια ἀσφαλεῖς, σὰν τὰ παραπήγματα ἀκριβῶς ἐκεῖνα ποῦ ἐγκατέστησε ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης γιὰ τὴ στέγαση τοῦ ὑπὸ ἰατρικὴ παρακολούθηση πλήθους στὸ πεζογράφημα τοῦ τίτλου μας, ἀπὸ τότε ποῦ τὸ πρωτοδιάβασα θεωροῦσα πάντα, μὲ κίνδυνο νὰ ἀλλάξει τὴν κρίση μου στὸ πέρασμα τῶν χρόνων κάποια νεώτερη ἀνάγνωση, ὅτι τὸ *Βαρδιάνος στὰ σπόρκα* εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοθαύμαστα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη. Καίτοι ἴσως ὕστερεῖ κατὰ σημεία σὲ περιγραφικὴ δεινότητά καὶ ἐφευρετικότητά, ὅσον ἀφορᾷ τὶς λεπτομέρειες, ἀπὸ ἄλλα ἀφηγήματα του, ὡσὰν νὰ κουράζεται ἢ πένα του στὴν παρακολούθηση καὶ ἀπόδοση τῶν θαυμάτων ποῦ μᾶς ἐκθέτει, ἴσως καὶ λόγῳ τῆς πολλαπλότητος τῶν θαυμάτων αὐτῶν, τὸ ἐξαιρετικὸ στὴν περίπτωσή του εἶναι ὄχι τόσο οἱ λεπτομέρειες τῆς γραφῆς ὅσο ἡ σύλληψη τοῦ γενικοῦ ἐγχειρήματος καθὼς καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων τοῦ ὅλου, ποῦ θυμίζουν μεγάλο συμφωνικὸ ἔργο χωρισμένο σὲ μέρη τόσο διαφορετικὰ μεταξὺ τους καὶ ἀπὸ τόσο διαφορετικὰ ἀφετηρίες, ὡστε νὰ ἀπαιτεῖται ἀνώτερος ἐποπτικὸς καὶ συγκεντρωτικὸς νοῦς γιὰ νὰ τὰ ἐλέγξει καὶ ὑποτάξει σ' ἓνα ἐνιαῖο καὶ λογικὸ σύνολο.

Στὸ παρὸν ὅμως σύντομο δοκίμιο δὲν πρόκειται γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ «*Βαρδιάνου*», ἀλλὰ γιὰ κάτι ἄλλο· πρόκειται γιὰ σκέψεις ἐξωλογοτεχνικές, ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴ νουβέλα αὐτή.

Ἄνάμεσα στὰ θαύματα ποῦ ἀνέφερα, θαύματα τῆς ὕλικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσης —στὰ ὁποῖα ἄλλωστε ὁ Παπαδιαμάντης μᾶς ἔχει συνηθίσει—, στὸ ἐν λόγῳ ἀφήγημα παρεμβάλλει, καὶ πάλι ὄχι γιὰ πρώτη φορά, δείγματα βαθειᾶς ἀνθρώπινης ἐκπτώσεως, καὶ μάλιστα μὲ δεξιοληψία ἴση ἐκείνης μὲ τὴν ὁποῖα ἀποδίδει τὰ πρῶτα καὶ μὲ κριτικὴ ἀμεροληψία ἀποστασιοποιημένου ἀνατόμου τῆς κοινωνίας (ἐν προκειμένῳ τῆς ἐλληνικῆς), ἀμεροληψία ποῦ διακρίνει κάθε μεγάλο συγγραφέα.

Στὰ δείγματα αὐτὰ ἀκριβῶς θὰ ἤθελα νὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν προ-

σοχή μας, κι αυτό διότι κατά τη γνώμη μου παρουσιάζουν πολύ μεγάλο έθνικό και κοινωνικό ενδιαφέρον κατά την τρέχουσα περίοδο της ιστορίας μας.

Και πράγματι, αν ο έκτεταμένος πίνακας ανθρώπων του «Βαρδιάνου» ένοποιεί καλούς και κακούς, όπως οποιοσδήποτε περιεκτικός ζωγραφικός πίνακας ή θεατρική δημιουργία μέσα στο εύρο πλαίσιο ενός έργου τέχνης, αυτό δεν εμποδίζει να δούμε καλούς και κακούς αυτοτελώς, άσπασμένους από την μεταξύ τους εμπλοκή, σαν να λέμε από τους αντίθετους προς αυτούς ανθρώπινους τύπους, από τους οποίους και προσδιορίζονται. Όχι όμως μόνον αυτοτελώς αλλά και στην ιστορική διαπάλη τους μέσα στην νεοελληνική πραγματικότητα έως την κατ΄εξοχή της μιας κατηγορίας πάνω στην άλλη (των φαύλων πάνω στους έντιμους, για να το πω σχηματικά) μέσω μιας ώσμωσης που ολοκληρώνεται στις μέρες μας.

Η αρχή της ώσμωσης αυτής, της διαπέρασης δηλαδή της κακής ποιότητας, προσωποποιημένης σε μια μικρή μειονότητα ανθρώπων, στο εύρο κοινωνικό σώμα, φαίνεται να είναι δυσεντόπιστη και ασφαλώς ανάγεται σε παλαιότερα στάδια της ελληνικής ιστορίας, αν δώσουμε τουλάχιστον βάση στη λογοτεχνία μας (βλ. για παράδειγμα, Π. Καλλιγιά: *Θάνατος Βλέκας*, Α. Ρίζου Ραγκαβή: *Του Κουτρούλη ο γάμος κ.ά.*), ίσως μάλιστα για την ανεύρεσή της πρέπει να ανατρέξουμε έως και στις βυζαντινές μας καταβολές· γενικά όμως όσον αφορά τη Σκιάθο και ειδικότερα τον «Βαρδιάνο», η ώσμωση αυτή είναι ακόμα ασφαλώς σε ένα από τα αρχαιότερα της στάδια. Όσο πιο πρώτα συμπτώματα της κακοήθειας είναι ήδη ορατά και έχουν τον χρόνο και την ιστορική συγκυρία με το μέρος τους.

Βρισκόμαστε στο 1865, χρονιά έκτεταμένης επιδημίας χολέρας στην Ανατολή, με επίκεντρο, όπως φαίνεται, την Κωνσταντινούπολη. Οι συνέπειες για το νησί της Σκιάθου είναι άμεσες καθώς στα νερά της καταπλέον συνεχώς από τον Αύγουστο έως τον Σεπτέμβρη πλήθος πλοία ποικίλων κατασκευών, μεγεθών και προελεύσεων, τα όποια ως επιχόλερα (σπόρκα) υποχρεώνονται από τις αρχές να σταθμεύσουν έξω από τη βραχονησίδα Τσουγκριά, που έχει μεταβληθεί σε λοιμοκαθακτήριο. Ένώ περιμένουν να εξυγιανθούν, ναύτες και επίβατες υποβάλλονται πάνω στη βραχονησίδα σε υγειονομικό έλεγχο και, όταν χρειαστεί, σε θεραπεία. Στο μεταξύ ή για Σκεύω, μεταμφιεσμένη σε άντρα, υπερβαίνοντας άποτρεπτικές για κάθε άλλη γυναίκα δυσκολίες, εμφανίζεται στον Τσουγκριά με το πρόσχημα να υπηρετήσει ως φύλακας (βαρδιάνος) στην

πραγματικότητα για να συναντήσει και περιθάλψει τὸν γιό της, ναύτη προσβεβλημένο ἀπὸ τὴν ἀσθένεια, πού, μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη ἀπουσία ἀπὸ τὴν πατρίδα, ἔχει καταπλεύσει μαζί με τὸ πλοῖο του στοῦ ξερονήσι-λαζαρέτο. Ἡ ἐπιχείρηση, μετὰ τὴν εὐνοια εὐτυχῶν συμπτώσεων, ἔχει αἴσια ἔκβαση καὶ ὁ γιὸς τῆς θεῖας Σκεύως θεραπεύεται καθῶς, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτώβρη, ἡ χολέρα δείχνει ἤδη σημεῖα ὑποχώρησης.

Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν αἴσια αὐτῆ ἔκβαση, πολλὰ καὶ ποικίλα διαδραματίζονται ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ μιὰ τέτοιων διαστάσεων κρίση, ἡ ὁποία, ὅπως κάθε μεγάλῃ κρίση, ἀναδεικνύει καὶ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια τὶς ψυχικὲς ἀνεπάρκειες καὶ τὰ ψυχικὰ ἀποθέματα —τὴ συμφεροντολογία καὶ τὴ γενναιοδωρία— πού λανθάνουν μέσα στὰ ἄτομα καὶ τὴν κοινωνία διαφεύγοντας τὸν καθημερινὸ ἔλεγχο. Ἡ κρίση αὐτὴ κάνει πιὸ ἐκτυπους καὶ ἀναγνωρίσιμους ἀνθρώπους διαφορετικοῦ ἤθους καὶ ἄλλης τοποθέτησης μέσα στὸν κόσμο, πού ὡστόσο μέχρι τὴν ἐκδήλωση τοῦ κακοῦ συμβίωναν δίχως ἰδιαιτέρα προβλήματα σὲ μιὰ καθημερινὴ εἰρηνικὴ συναλλαγὴ, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ξεχωρίζουν ἐμφανῶς οἱ καλοὶ ἀπὸ τοὺς κακοὺς, οἱ ἄνθρωποι τῆς προσφορᾶς ἀπὸ τοὺς ὑλιστὲς καὶ πλεονέκτες.

Στοὺς πρώτους πρέπει φυσικὰ νὰ κατατάξουμε τὴ θεῖα-Σκεύω τὴ Γαλινίτσα, ὅχι μόνο ἐπειδὴ δὲν δίστασε νὰ ἐκτεθεῖ γιὰ τὸν γιό της στὸν κίνδυνο τῆς χολέρας, ἔχοντας μάλιστα νὰ ὑπερικήσει δυσανάλογα μεγάλες γιὰ γυναίκα, καὶ τόσο ἡλικιωμένη, ἀντιξοότητες, ἀλλὰ ἐπίσης, καὶ ἄσχετα ἀπὸ τὸν γιό της, ἐξαιτίας τῆς εὐλάβειας καὶ τῆς σύνεσης τῆς ζωῆς της πού ἀγγίζει ὅ,τι κάνει κι ὅ,τι πεῖ. Στοὺς ἴδιους πρέπει ἀκόμα νὰ περιλάβουμε τὸν «ἀγαθὸ» βαυαρὸ γιατρὸ Βίλχελμ Βούντ, τὸν περιορισμένο στὴ βραχονησίδα γιὰ νὰ προσφέρει τὶς ἰατρικὲς ὑπηρεσίες του στοὺς ἐπιχόλερους συνανθρώπους του, πάντα μετέφερι καὶ ἀπλοχεριὰ ἀλλὰ καὶ φυσικὴ μεταδοτικὴ αἰσιοδοξία. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀμνημόνευτο τὸν γέροντα μοναχὸ πάτερ Νικόδημο Μανασσή, τὸν αὐτοεξόριστο σ' ὅλη του τὴ ζωὴ στὸν Τσουγκριᾶ, στὸν ὁποῖο ἡ χριστιανικὴ εὐσέβεια πάλαιε μέσα του μετὰ μιὰ γνήσια παγανιστικὴ ὁρμή, τόσο ἀσυμβίβαστη πρὸς τὶς νέες συνθηκὲς μεγάλου ἀνθρώπινου συνωστισμοῦ στὴ βραχονησίδα. Σ' αὐτοὺς ἄς προσθέσουμε καὶ τὸν παραγιό τοῦ μοναχοῦ, Ἀγκόρτσα, δίποδο ἀγρίμι τῆς ἐνδοχώρας τοῦ Τσουγκριᾶ, ἔξω ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὶς κοινωνικὲς συμβάσεις. Τὰ παραπάνω πρόσωπα, σὰν ὁδηγημένα ἀπὸ κάποιον ἀγαθὸ πνεῦμα, συναντῶνται ὅλα μαζί στὴν τελευταία σκηνὴ τοῦ ἀφηγήματος στοῦ ὀρεινὸ καταφύγιο τοῦ Ἀγκόρτσα, ὅπου μέσα στὴν ἡλιόλουστη φθινοπωρινὴ φύση κι ἐνῶ τὸ κακὸ ἔχει χτυπηθεῖ καὶ πνέει τὰ λείσθια, γιορτάζουν κατὰ τὸν πιὸ γνήσιο παπαδιαμαντικὸ τρόπο μετὰ

ἀρνάκι και κρασί τήν ἀπελευθέρωση ψυχῶν και σωμάτων ἀπό τήν ἀσθένεια. Ἡ σκηνή ἔχει ἀδιάφευστα ἕναν εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα.

Εἶναι ὅμως σημαντικό νὰ ποῦμε, σχετικά μὲ τήν πρώτη αὐτὴ τάξη ἀτόμων, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως συμβαίνει και στὰ περισσότερα διηγήματα ἢ νοβέλες του, δὲν ὑπερβάλλει ποτὲ ὡς πρὸς τήν ἠθικὴ βαθμίδα στὴν ὁποία στέκονται, ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ εὐλάβειας ἢ χρηστότητας στὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ ἐξαρθοῦν, μὴ θέλοντας προφανῶς νὰ τοὺς προσδώσει συμβατικά ἀγιογραφικά χαρακτηριστικά πού θὰ προκαλοῦσαν τὴ δυσπιστία τοῦ ἀναγνώστη. Κι αὐτὸ διότι, συντονισμένος αὐστηρὰ στὴν ἀλήθεια μιᾶς ὀρισμένης ἀνθρώπινης πραγματικότητας και ἀποδεχόμενος τὴν ἀτέλεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὡς ἀληθινὸς συγγραφέας δὲν παρεκκλίνει καθόλου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ, δὲν ἐπινοεῖ, δὲν αὐθαιρετεῖ προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐνδεχομένως μιὰ συγκεκριμένη θρησκευτικὴ ἰδεολογία. Εἶναι πολὺ σπάνιο τὸ φαινόμενο πρόσωπα τῶν ἀφηγήσεών του νὰ ἀγγίζουσι τὴν ἀγιότητα και αὐτά, ἂν δὲν κάνω λάθος, ἀνήκουσι ὄχι σὲ μιὰ σύγχρονη γιὰ τὸν συγγραφέα ἢ ὀπωσδήποτε πρόσφατη ἀκόμα γι' αὐτὸν πραγματικότητα, ὅπως ἐδῶ, ἀλλὰ σὲ μιὰ παρωχημένη ἐποχὴ ὅπου ἡ Ἱστορία συγχέεται μὲ τὸν θρύλο. Μοῦ ἔρχεται σχετικά στὸ νοῦ ἡ περίπτωση τῆς γυναίκας τοῦ Κουμπῆ Νικολάου στὸ διήγημα «Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη». Ἐπι δὲν ἔχουμε ἐπαρκῆ λόγο, ὅπως οὔτε ὁ Παπαδιαμάντης, νὰ τοποθετήσουμε τὴ θειά-Σκεύω στὸ ἴδιο βᾶθρο, δίπλα στὴ Σεραινωὴ τὴν Κουμπίνα, τῆς ὁποίας ὁ τάφος κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων της εὐωδιάζε ἀπὸ ἕνα «λεπτὸν θεσπέσιον ἄρωμα ὡς βασιλικοῦ, μόσχου και ρόδου». Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ θειά-Σκεύω και ὅλα τὰ πρόσωπα πού προανέφερα, λειτουργοῦν ἀσφαλῶς ὡς ἰδεώδη ἀνθρώπινα πρότυπα γιὰ ὅλους ἐμᾶς τοὺς κουρασμένους ἀστοὺς αὐτῆς τῆς χώρας και μάλιστα ἂν τὰ συγκρίνομε μὲ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ἔρχομαι τώρα και στὰ ὁποῖα θὰ ἤθελα νὰ ἐστιᾶσουμε τὴν προσοχή μας, καθότι πρόσωπα ἀκριβῶς προαγγελτικά.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού τὰ συναντᾶμε. Ὑπάρχουν διάσπαρτα μὲ διάφορα (ἀθηναϊκὰ συνήθως) ὀνόματα, ἂν και μὲ παρεμφερεῖς ιδιότητες και ἐπαγγέλματα, ἄλλοτε ὡς δήμαρχοι ἢ ἐκπρόσωποι πάντως τῆς ἐξουσίας, ἄλλοτε ὡς πολιτευτές, ἐμπορευόμενοι, ἐργολάβοι, δικολάβοι κ.τ.λ. σὲ ἱκανὸ μέρος τῆς παπαδιαμαντικῆς διηγηματογραφίας. Στὴν προκειμένη περίπτωση (ὅπως και σὲ ὀλόκληρο τὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο) ὁ κατὰλογος τῶν ἀτόμων αὐτῶν δὲν εἶναι μακρὺς, διότι, ὑπεθυμίζω, βρισκόμαστε ἀκόμα σ' ἕνα πρῶμο στάδιο τῆς γενικευμένης σήμερα διαφθορᾶς και ὑλοφροσύνης μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Ὁ Παπαδιαμάντης σταματᾷ ἐδῶ στὸν Γεράσιμον Δ. Γερασίμου, μαγαζάτορα καὶ πολιτικὸ παράγοντα τοῦ τόπου, καὶ τὸν Ἄνθემιον Δουκαΐδη, «πρώην ἐμπορορράπτην καὶ νῦν δικολάβον», καθένas ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑποστήριζε γιὰ λογαριασμό του «διαφωνῶν μέχρι διαρρήξεως τοῦ λάφυγγός του» τὸν δικό του ὑποψήφιο ξυλέμπορο καὶ τὸν δικό του ἀρχιτέκτονα γιὰ τὴν προμήθεια τοῦ ὑλικοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν κατασκευὴ παραπηγμάτων ἀφ' ἑτέρου, στὸ ἐρημονήσι τοῦ Τσουγκριᾶ, γιὰ τὴν στέγαση τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν ἐνδεχομένως προσβεβλημένων ἀπὸ τὴν ἀσθένεια ἀτόμων.

Μὲ τὴν εὐκαιρίᾳ τῆς δημοπρασίας ποὺ ἀκολουθεῖ, κάνουμε τὴ γνωριμία καὶ ἄλλων, συγγενῶν ψυχικὰ μὲ τοὺς προηγουμένους, προσώπων. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ μειοδοτικὸς διαγωνισμὸς γίνεται μὲ ἄκρα ἀδιαφάνεια καὶ φαυλότητα, παρουσία τοῦ δημάρχου, τοῦ κυρ-εἰρηνοδίκη καὶ τοῦ ἐπιστάτη τοῦ λοιμοκαθαρηρίου, χωρὶς ὁ γύρω φιλοπερίεργος λαὸς νὰ καταλαβαίνει τίποτα ἀπ' αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν, μὲ ἀποτέλεσμα γιὰ μὲν τὴν προμήθεια τῆς ξυλείας νὰ προτιμηθεῖ ὁ καπετὰν Κωνσταντῆς ὁ Καβαρδίνas, ἀπὸ τὸ Λιτόχωρο, γιὰ δὲ τὴν κατασκευὴ τῶν παραπηγμάτων ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης. Γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸν ὁ Παπαδιαμάντης παρατηρεῖ: «ἦτο γνωστὸν ὅτι οὐδεὶς ἀρχιτέκτων θὰ κατήρχετο τόσο χαμηλά, διότι ἴσως νὰ εἶχεν ἔγνη τινὰ εὐσυνειδησίας εἰς τὴν ἐργασίαν του». Παρακάτω, καθὼς παρακολουθοῦμε τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ ἐν λόγῳ «ἀρχιτέκτονα» γινόμαστε μάρτυρες αὐθεντικῶν νεοελληνικῶν τεράτων, σὰν αὐτὰ τῶν δικῶν μας γενεῶν καὶ τῶν δικῶν μας ἡμερῶν, καὶ στοὺς δύο γεωγραφικοὺς στίβους τῆς πατρίδας μας, τόσο τὸν χερσαῖο ὅσο καὶ τὸν θαλάσσιο. Ἔτσι πιστοποιεῖται πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι οἱ σημερινοὶ μεγάλοςχημοὶ: πολιτικοὶ παράγοντες, ἐργολάβοι, μηχανικοὶ, βιομηχανοὶ, πλοιοκτῆτες, ἐπιχειρηματίες, ὑψηλόβαθμοι ἐλεγκτὲς ὑπουργείων κ.τ.λ. ὡς προδρόμους στὴ στάση τους ἀπέναντι στοὺς συμπολίτες τους δὲν ἔχουν ἄλλους ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις ἐκείνους ὁμολόγους τους τῆς μικρῆς κοινωνίας τῆς Σκιάθου τοῦ 1865: τὸν κυρ-δῆμαρχο, τὸν κυρ-εἰρηνοδίκη, τὸν ἐπιστάτη τοῦ λοιμοκαθαρηρίου καὶ ἀσφαλῶς καὶ πρωτίστως τὸν «ἀρχιτέκτονα» καὶ «μηχανικὸ» τὸν μαστρο-Στάθη τὸν Χερχέρη. Ἀκοῦστε:

«Ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης ἐκάρφωνε μικρὰν δοκὸν ἐδῶ, μίαν σανίδα ἐκεῖ, καὶ εἶτα ἔτρεχε παρέχει. Ἦρχιζεν ἐν παράπηγμα, ἐκάρφωνε τρεῖς σανίδas διὰ τοῖχον, δύο πέταυρα διὰ στέγην, εἶτα τὸ ἀφηνεν ἀτελὲς καὶ ἤρχιζεν ἄλλο παράπηγμα.

»Αφού εἶχεν ἐμπήξει ἓνα πάλον εἰς τὴν γῆν, ἀρκετὰ στερεά, ὥστε νὰ μὴ ἀνατρέπεται ὑπὸ τοῦ ἑλαφροῦ ἀνέμου, καὶ ἀρκετὰ ρηγά, ὥστε νὰ σείηται ὄλος εἰς πᾶσαν ἐπαφήν, ἐκάρφωνεν ὀριζοντίως μίαν δοκίδα, ἐνεπήγνυε δεύτερον πάλον εἰς τὸ ἀμμῶδες ἔδαφος, ἐκάρφωνε μίαν σανίδα ἀπὸ τὸ ἓν μέρος, τὴν ἀφηνεν ἀκάρφωτην ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ εἶτα μετέβαινε εἰς ἄλλο παράπηγμα. Ἐφηνεν ἓνα τῶν τεχνιτῶν του, τὸν νεώτερον, ν' ἀποτελειώσῃ τὸ παράπηγμα, καὶ αὐτὸς ἔτρεχε νὰ θεμελιώσῃ ἄλλο. Εἶτα μετεκάλει τὸν μαθητευόμενόν του εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε δώσει ἐντολὴν ν' ἀποτελειώσῃ τὸ ἡμιτελὲς παράπηγμα, καὶ τὸν διέταττε νὰ ἐργασθῇ εἰς τὸ δεύτερον, ἀφήνων μὲ δύο σανίδας καὶ μὲ τρεῖς ἀστηρίκτους δοκίδας κλονούμενον τὸ παλαιόν. Ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος εἶχε κατασκευάσει οὕτω πλείονα τῶν εἴκοσι παραπήγματα, μεγάλα καὶ μικρά, ἀλλ' ὀλίγα τούτων εἶχον φατνωμένας μὲ σανίδας τὰς πλευράς, κανὲν δὲν εἶχε σκεπασμένην μὲ στέγην τὴν κορυφήν, ὅπως στεγάσῃ ἀνθρώπους. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ πρωτοβρόχια ἤρχισαν πρῶιμα, καὶ ἡ συρροὴ τῶν ταξιδιωτῶν ἦτο μεγάλη. [...] Μέσα εἰς τὴν ἐρημόνησον, ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης ἐφιλοτιμεῖτο νὰ κατασκευάσῃ πολλὰ παραπήγματα εἰς μίαν ἡμέραν καὶ κατεσκευάσεν ἐντὸς δύο ἐβδομάδων πλείστα ἡμιτελῆ. Πέταυρον μισοκαρφωμένον, ἀποσπώμενον τὴν νύκτα, ἀπὸ τὸ φύσημα τῆς αὔρας, ἐπιπτεν εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς μισοκοιμισμένης γυναικὸς καὶ τοῦ πιπιλίζοντος τὴν θηλήν τῆς βρέφους εἰς τὸ πλευρόν τῆς.

»Στύλος μισοεμπεπηγμένος εἰς τὸ ἀμμῶδες ἔδαφος, θιχθεὶς ἀπὸ τὸν τανυόμενον πόδα τοῦ ρέγγοντος ὑπτίου ἀνδρός, ἐπιπτεν ὁμοῦ μὲ ὄλον τὸ παράπηγμα, καὶ ἐπλάκωνε τὴν κοιμωμένην οἰκογένειαν, πλησίον τοῦ βάλτου, εἰς τὴν παραλίαν. Γογγυσμοὶ καὶ θρῆνοι ἤρχισαν ν' ἀκούωνται ἐδῶ κ' ἐκεῖ».

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὸν μαστρο-Στάθη καὶ φυσικὰ ποιὸς ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ ἀσυνειδησία τοῦ ὑποκειμένου αὐτοῦ, μολονότι τίποτα δὲν ἀναφέρει σχετικὰ ὁ Παπαδιαμάντης, ἔμεινε πανηγυρικὰ ἀτιμώρητη καὶ χωρὶς καμιά συνέπεια γιὰ τὸν ἴδιο, ἂν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὴν καλὴ τύχη τῶν ἐπάξιων ἐπιγόνων του ἀρχιτεκτόνων καὶ ἐργολάβων καὶ γενικὰ ὑπευθύνων, σὲ περιπτώσεις ὅπως τῆς ΡΙΚΟΜΕΞ, ἃς ποῦμε. Μόνον πού τὰ ὑλικά στὴν περίπτωση τῆς τελευταίας δὲν ἦταν σανίδες καὶ πάσσαλοι ἀλλὰ κάπως βαρύτερα εἶδη, ὥστε ἀντὶ παροδικῶν θρῆνων νὰ ἔχουμε ἀντιθέτως τὴν αἰφνίδια καὶ αἰώνια σιωπὴ τῶν θυμάτων.

Καὶ ὅμως, ὁ Παπαδιαμάντης, τοῦ ὁποῖου ἡ θαυμαστὴ εὐθυκρισία δὲν

είναι ασυμβίβαστη ούτε με την όργιώδη φαντασία του ούτε με την δημιουργική του ευσυγκινησία, δεν παραλείπει να σχετικοποιήσει το μέγεθος του κακού προσθέτοντας ως επίλογο μιᾶς τέτοιας έκθεσης τὰ ἐξῆς: «Δὲν λέγομεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου ἦσαν ἐκτάκτως κακοί. Ἄλλου ἴσως εἶναι χειρότεροι. Ἄλλὰ τὸ πλεῖστον κακὸν ὀφείλεται ἀναντιρρήτως εἰς τὴν ἀνικανότητα τῆς ἐλληνικῆς διοικήσεως. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἡ χώρα αὐτὴ ἠλευθερώθη ἐπίτηδες διὰ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν ἦτο ἰκανὴ πρὸς αὐτοδιοίκησιν».

Φοβᾶμαι γι' αὐτὸ πού θὰ πῶ, ἀλλὰ μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ μὴν τὸ πῶ. Ὑπερβαίνοντας τὶς μαρτυρίες καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Παπαδιαμάντη, ὡς μέλος τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ αὐτόπτης μάρτυς, ὅπως ὄλοι μας, τῶν ὅσων καθημερινὰ συμβαίνουν στὸν τόπο μας, ἰσχυρίζομαι πὼς ὄχι μόνο οἱ ἔμποροι, οἱ βιομήχανοι, οἱ ἐργολάβοι, οἱ πλοιοκτῆτες καὶ οἱ πολιτικοὶ μας, ἀλλὰ καὶ ὄλοι ἐμεῖς οἱ ὑπόλοιποι, ὡς ἄτομα καὶ ὡς ἔθνικὸ σύνολο, ἔχουμε τὶς καταβολές μας ὄχι στὴ θειά-Σκεύῃ ἢ τὸν μπάρμπα-Στέργιο τὸν Παρκιώτη («Φιλόστοργοι») ἀλλὰ στὸν μαστρο-Στάθη τὸν Χερχέρη, τὸν κ. Γεράσιμο Γερασίμου καὶ τὸν κ. Ἀνθέμιο Δουκαῖδη. Αὐτοὶ εἶναι οἱ γενάρχες μας. Θεωρῶ ὅτι τὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο τὰ τρία αὐτὰ ἐξέχοντα μέλη τοῦ ἀνίερου θιάσου τοῦ 1865 προσωποιοῦν, ὀλιγάριθμο ἀκόμα τὴν ἐποχὴ τοῦ λοιμοῦ στοῦ μικρὸ νησί τῶν Σποράδων, ἐπικράτησε μετὰ τὴν πάροδο τῶν χρόνων, τῶν δεκαετιῶν καὶ τοῦ αἰῶνα, περιθωριοποιώντας κάθε ἄλλο στοιχεῖο, ἔτσι ὥστε περιπτώσεις ὅπως ἡ θειά-Σκεύῃ νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες καὶ γραφικὲς ἐξαιρέσεις στὸν κανόνα μιᾶς Ἑλλάδας προσανατολισμένης στοῦ χρήμα, μιᾶς κοινωνίας ἀγνώριστης, ἐκβαρβαρωμένης, στερούμενης αὐτοσεβασμοῦ καὶ περηφάνειας, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν ἀξιότιμων προγόνων τῆς ἀπὸ τὸ σπέρμα τῶν ὁποίων προέκυψε. Ὅλα αὐτὰ, λέω, ὑπερβαίνοντας τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ συγγραφέα. Ποιὸς ξέρει ὅμως, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, παρὰ τὴν ἐπιείκειά του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, γράφοντας τὸν «Βαρδιάνο» δὲν προέβλεπε στὰ ἄδυτα τοῦ εἶναι του τὴν ἐξέλιξη αὐτή.

Ὁκτώβρης 2000

Μιά παραδειγματική ανάγνωση

Κωστή Παπαγιώργη, 'Αλέξανδρος 'Αδαμαντίου 'Εμμανουήλ

Τίποτα δὲν πεθαίνει ἐντελῶς. Κάθε νόημα θὰ γιορτάσει μιὰ μέρα τὴν ἀναγέννησή του.

Μιχαήλ Μπαχτίν

«'Ο 'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης νομίζω πὼς ἔχει λησμονηθεῖ. 'Ο Παπαδιαμάντης ἐπιζεῖ περισσότερο, χαροπαλεύοντας καὶ τοῦτος, ὡστόσο»¹.

“Όταν ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ἐν ἔτει 1976, ἦταν σχεδὸν ἑτοιμος νὰ (συν)υπογράψει τὴ ληξιαρχικὴ πράξη θανάτου τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου², δὲν διέθετε, ὅπως ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδεικνύεται, τὴν ὀξυδέρκεια (ἢ, ἴσως, τὴν προφητικὴ ἐνόραση) τοῦ Ρώσου στοχαστῆ Μιχαήλ Μπαχτίν. Εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης ὄχι μόνον δὲν χαροπαλεύει, ἀλλὰ ζεῖ καὶ βασιλεύει (ἐπαληθεύοντας πανηγυρικὰ τὸν πατρικὸ χαρακτηρισμὸ «σκληροτράχηλος εἶσαι!») ἢ, γιὰ νὰ προσφύγω στοὺς στίχους τοῦ Μίλτου Σαχτούρη, ὅμως ἀκόμα ὑπάρχει / ὁ κιτρινολαίμης / τὸ παλιὸ πουλί / καὶ τριγυρίζει ἀνήσυχος / μέσα στὸν κῆπο μου / μαζί μὲ τὸ φεγγάρι. “Όχι, βέβαια, «εἰς τὸν κῆπον ἐκεῖνον τῆς φθορᾶς» («Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας») ἀλλὰ εἰς «λαμπρόν, ἀχανές, μεγαλοπρεπὲς περιβόλι» («'Η Μαυρομαντηλού»), ἀν ἔτσι πρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ σύγχρονη παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία.

Στὴν ἀτιθάσευτη πλέον παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία προσετέθη ἐσχάτως (1997) καὶ ἡ μελέτη τοῦ Κωστή Παπαγιώργη 'Αλέξανδρος 'Αδαμαντίου 'Εμμανουήλ (ἐκδ. Καστανιώτη, σελ. 216). 'Ο συγγραφέας τῆς, ἐστιάζοντας τὴν προσοχὴ του στὸν βίο καὶ στὸ ἔργο τοῦ 'Αλέξανδρου

¹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, «'Αλέξανδρος καὶ 'Ανδρόνικος» (πρόλογος στὸ βιβλίο, 'Αλέξανδρου Μωραϊτίδου, *Με τὰ πανιά, καὶ ἄλλα διηγήματα*, 'Εκδοτικὸς Οἶκος 'Αστήρ, 'Αθήνα 1976, σ. ιδ').

² Εἶχε προηγηθεῖ ἡ μνημειώδης διατύπωση τοῦ καθηγητῆ Παν. Μουλλᾶ γιὰ τὸ ἐπερχόμενο τέλος —ἢ, ἔστω, τὴν ἐπερχόμενη «ἀπομυθοποίηση»— τοῦ Παπαδιαμάντη: «Σήμερα ξέρομε πὼς τὸ ἔργο του δὲν διαθέτει ὅλες ἐκεῖνες τίς ἐγγυήσεις πού ἐξασφαλίζουν ἓνα ἀπρόσκοπτο ταξίδι μέσα στὸ χρόνο». Βλ. Α. Παπαδιαμάντης *Αὐτοβιογραφούμενος*, ἐπιμ. Παν. Μουλλᾶ, 'Ερμῆς, 'Αθήνα 1991 (α' ἐκδοση, 1974), σ. ζγ'.

Παπαδιαμάντη, παρουσιάζει μιὰ συνθετική ἐργασία ἢ ὁποία σχεδὸν ἀγγίζει τὴν πληρότητα. Στὰ ἐπιμέρους κεφάλαια τοῦ βιβλίου συγχωνεύονται —μὲ τρόπο περίπου ἀνεπαίσθητο— ἱστορικά, κοινωνιολογικά, βιογραφικά, ἀφηγηματολογικά, διακειμενικά καὶ θρησκευτικά στοιχεῖα. Ἡ συνολικὴ προσέγγιση, ὥστόσο, στρέφεται πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς «κοινωνικῆς ὄντολογίας»³.

Ἡ μαθητεία τοῦ Παπαγιώργη κοντὰ σὲ «πατέρα δημοδιδάσκαλο», ἢ οἰκειώσή του μὲ τὴ θεωρία (μεταφράζει φιλοσοφικά ἔργα)⁴, ἢ συγγραφή «ἐξομολογητικῶν ἐν πολλοῖς δοκιμίων» καὶ ἡ ταύτισή του, ἐνδεχομένως, μὲ κάποιους ἐκ τῶν ἡρώων τοῦ Παπαδιαμάντη («παραμένει ἀνεπάγγελτος καὶ τύποις ἄγαμος») εἶναι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς λόγους πού τὸν ὀδήγησαν στὴν ἐκπόνηση ἐνὸς ἀκόμα ἐξοχου καὶ «ἐξομολογητικοῦ ἐν πολλοῖς δοκιμίου».

Ἄν, παραταῦτα, στοὺς λόγους αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνας ἀκόμα, προσωπικά θὰ πρότεινα τὸν ἀνεπιφύλακτο θαυμασμό καὶ τὴν ἀνυπόκριτη ἀγάπη πού φαίνεται νὰ νιώθει ὁ Παπαγιώργης γιὰ τὸν συγγραφέα «πού εἶχε τὴν εὐφυΐα μαράζι καὶ τὴν ὀξυδέρκεια φυλαχτό». Ὁ Χρῆστος Βακαλόπουλος καὶ ἡ «ἀκλόνητη ἀλήθεια» πού διατυπώνει δὲν ἐπιλέγονται τυχαῖα, γιὰ νὰ κλείσει ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μελέτη. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἐργασία τοῦ Παπαγιώργη ὀλοκληρῶνεται διὰ χειρὸς Βακαλόπουλου, δηλαδὴ μὲ τὴν «ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητος»⁵, τὰ «μυστικά τῆς συμπάθειας» γίνονται πλέον φανερά —κάτι σὰν συμφωνημένα ὑπονοούμενα— καὶ ὁ ἕτερος καθίσταται ἐταῖρος, ἀφοῦ «ἐκεῖ πού ἄλλοι ἔχουν ἀνάγκη νὰ λησμονήσουν, αὐτὸς εἶχε ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ θυμηθεῖ»:

³ «Μιλώντας γιὰ κοινωνικὴ ὄντολογία, πρακτικὰ ἐννοοῦμε ὅτι μιὰ κοινωνικὴ ὁμάδα «θεμελιώνεται» κάπου, «ἀγκυροβολεῖ» σὲ κάτι σταθερό, «ἔλκεται» ἀπ' αὐτὸ καὶ «περιστρέφεται» γύρω του. Ἐτσι ἀναπαράγεται. Νικᾷ τὸν θάνατο. Ἐμφανίζει διαχρονικὴ ταυτότητα». Βλ. Θεόδωρου Ι. Ζιάκα, *Ἡ ἔκλειψη τοῦ ὑποκειμένου*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1996, σ. 44.

⁴ Ὑπενθυμίζω, παρεμπιπτόντως, ὅτι ὁ Παπαγιώργης ἔχει μεταφράσει μεταξὺ ἄλλων τὸ βιβλίον τοῦ Λουσιέν Γκλόλντμαν *Διαλεκτικὲς ἐρευνες* (ἐκδ. Γνώση, 1986). Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι τὸ κορυφαῖο ἔργο τοῦ ἴδιου συγγραφέα Ὁ κρυμμένος Θεὸς χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Herbert Marcuse ὡς τὸ καλύτερο παράδειγμα ἔρευνας, ὅπου ἐνοποιοῦνται ἡ φιλοσοφία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ θεολογία καὶ ἡ λογοτεχνία. (Οἱ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν καὶ παρενθέσεων πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ συγγραφέα.)

⁵ Χρήστου Βακαλόπουλου, «Ἡ ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητος», Ἀντί (Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη), τ. 463 (5 Ἀπριλίου 1991), σ. 54.

«Ο Παπαδιαμάντης δὲν ἔγραψε γιὰ ν' ἀποδείξει κάτι, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπηρετήσει τὸ κοινὸ ἑλληνικὸ αἶσθημα, τὸν παράξενο τρόπο τῶν Ἑλλήνων, αὐτὸν τὸν τρόπο ποὺ σήμερα πολεμάμε μὲ ὄλες μας τίς δυνάμεις, μπλεγμένοι στὴν ἄρνηση τῆς ζωῆς καὶ στὴν αἰσθητικοποίηση τοῦ θανάτου. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δέχτηκε νὰ σηκώσει ἓνα βάρος χωρὶς νὰ κερδίσει τίποτα, καὶ ἡ φήμη ποὺ τοῦ παραχωροῦμε σήμερα περισσότερο δείχνει τί προσπαθοῦμε νὰ κερδίσουμε ἐμεῖς χωρὶς κανέναν ἀπολύτως κόπο, ὅλοι ἐμεῖς ποὺ δὲν δεχόμαστε ὅτι ὑπάρχει κάποιος σημάδι ἢ κάποιον νῆμα ποὺ νὰ μᾶς ὀδηγεῖ σ' αὐτὸ ποὺ εἴμαστε κι ὄχι σὲ κείνο ποὺ θέλουμε νὰ εἴμαστε βιάζοντας τὸν ἑαυτὸ μας. Μὲ δύο λόγια, ἐμεῖς πρέπει νὰ πλησιάσουμε τὸν Παπαδιαμάντη κι ὄχι νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸν φέρουμε στὰ νερά μας».

Ὁ Παπαγιώργης, ὑπέικων στὴν ὡς ἄνω παρακαταθήκη, πλησιάζει — σχεδὸν ἀγγίζει — τὸν Παπαδιαμάντη, χωρὶς «νὰ τὸν φέρνει στὰ νερά του». Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ βρίσκεται περισσότερο κοντὰ στὸν Ποιητὴ καὶ λιγότερο στὸν ἐρευνητὴ οἱ ὁποῖοι κυκλοφοροῦν ὑπογείως στὸ ἀκόλουθο ποίημα τοῦ Τίτου Πατρίκιου (*Προαιρετικὴ στάση*):

ΜΥΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

*Σοῦ μίλαγα γιὰ τὴ μυστικὴ ζωὴ μας
μὰ ἐσύ τὴν ἤξερες ἀπὸ ξενόγλωσσα βιβλία.
Χρονολογίες, περιστατικά, ἐξηγήσεις —
μπροστὰ σὲ τέτοιες βεβαιότητες
τὰ μυστικά μου γίνονταν ὑποθέσεις ἐργασίας.*

Ὁ Παπαγιώργης ἀποφεύγει σχεδὸν τὰ «ξενόγλωσσα βιβλία» καὶ προτιμᾷ «τὰ κάλλιστα τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν»⁶. Ἀφήνει «κατὰ μέρος τὴν κριτικὴ ποὺ ἀρέσκεται νὰ βάζει φίμωτρα», καὶ παρακολουθεῖ «τὴν ἐσωτερικὴ ὠριμανση τοῦ ἔργου» (σ. 161). Κυρίως, ἀποτάσσεται (σὲ μεγάλο βαθμὸ) τίς βεβαιότητες. Αὐτὸ ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ περισσότερο εἶναι ἡ «μυστικὴ ζωὴ» τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῶν ἡρώων του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προτάσσεται τὸ ὄντολογικὸ, χωρὶς βεβαίως νὰ παραμερίζεται ἐντελῶς τὸ κοινωνιολογικὸ ἢ τὸ ψυχολογικὸ.

⁶ Ἡ φράση δανεισμένη ἀπὸ τὴν εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Λάμπρου Σιάσιου στὸ 20ο Θεολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μὲ θέμα «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός», 11-14 Νοεμβρίου 1999. («Ἄβραι τῆς βασιλίδος, τὰ κάλλιστα τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν»).

«Άραγε ή Πλανταρού πού καταριέται και ή Πλανταρού πού εύχεται είναι τó ίδιο πρόσωπο; [“Φῶτα ‘Ολόφωτα”] Πῶς ó ίδιος άνθρωπος θέλει τó καλό και τó κακό;», διερωτᾶται ó συγγραφέας στό κεφάλαιο «Ἡ Φόνισσα ή ή σχέση με τó κακό», για νά δώσει, μεταξύ άλλων, τήν ακόλουθη ἀπάντηση: «Τόσα όστά πού μοσκοβολοῦν, τόσοι μεταννημένοι και τυπτόμενοι, αποτελοῦν ἐπαρκή ἀπόδειξη ότι τó κακό κατατρῶγει ἐσωτερικά τόν άνθρωπο, είναι ψυχοφθόρο και, ἐνίστε, ψυχοσωτήριο».

Ἡ διαπίστωση αὐτή (όπως και άλλες παρεμφερείς) φέρνει, κατά τή γνώμη μου, τή σκέψη τοῦ Παπαγιώργη κοντά στή σκέψη τοῦ Μπαχτίν, ó όποίος, ἀναφερόμενος στήν «ἀρχή τῆς δημιουργίας τοῦ Ντοστογιέφσκι», σημειώνει: «Τά πάντα στόν κόσμο του βρίσκονται όριακά κοντά στό ἐκάστοτε ἀντιθετό τους. Ἡ ἀγάπη ζεῖ στή διαχωριστική γραμμή με τó μίσος, τó γνωρίζει και τó καταλαβαίνει, ἐνῶ τó μίσος ζεῖ στή διαχωριστική γραμμή με τήν ἀγάπη και τήν καταλαβαίνει ἐξίσου [...] Ἡ πίστη ὑπάρχει ἀκριβῶς στό όριο τῆς ἀθείας, τή γνωρίζει και τήν καταλαβαίνει, ἐνῶ ή ἀθεΐα ζεῖ στό όριο τῆς πίστες και ἐπίσης τήν καταλαβαίνει»⁷.

Οἱ θέσεις τοῦ Ρώσου στοχαστή φαίνεται νά ἀπαντοῦν ἱκανοποιητικά σέ πολλά —ἐκ πρώτης ὄψεως ἀναπάντητα— ἐρωτήματα γύρω ἀπό τίς συνθήκες ὑπαρξης τῆς μικρῆς κοινότητας. «Ἡ μνημειώδης εἰκόνα τοῦ χωριοῦ», παραδείγματος χάριν, τήν όποία σκιαγραφεῖ στους «Ἐλαφροῦσκιωτους» ó Παπαδιαμάντης και τήν όποία παραθέτει αὐτούσια ó Παπαγιώργης, είναι ἐξόχως χαρακτηριστική: «Μικρόν χωρίον, μεγάλη κακία. Τó μίσος ἐμαίνετο, και μαινόμενον ἐβασίλευεν, ἐν μέσῳ οἰκογενειῶν και ἀτόμων. [...] “Οὔτε τά κόκκαλά μας νά μή σμίξουν”, ἦτο ή πολεμική κραυγή εἰς τās τάξεις τῶν γυναικῶν».

«Ἐπλάσε τάχα ó Παπαδιαμάντης πρόσωπα ἀρνητικά, πού νά ἐνστερνίζονται τó κακό ὡς φρόνημα, ή ἀπλῶς περιέγραφε θύματα τοῦ κακοῦ, τῆς κακιᾶς ὥρας και τῆς κακῆς τύχης;», διερωτᾶται ἐκ νέου ó Παπαγιώργης, θεωρώντας ότι, «πέρα ἀπό τόν ἀκαδημαϊσμό τῆς, αὐτή ή ἀπορία ἔχει ψωμί, γιατί θέτει σέ νέες, πιό ἀπαιτητικές βάσεις τó κίνητρο αὐτῆς τῆς δραματοουργίας».

Ποιές είναι ὁμως αὐτές οἱ πιό ἀπαιτητικές βάσεις; Τό ἐρώτημα παραπέμπει σέ μιὰ ὄντολογία τοῦ λογοτεχνικοῦ ἥρωα. Ἡ ὄντολογία αὐτή ἀφορᾶ τόν Παπαδιαμάντη ὡς δημιουργό ἀλλά και τούς χαρακτήρες του. Ἄφορᾶ βεβαίως και τόν συγγραφέα τοῦ βιβλίου, ó όποίος θεωρεῖ ότι ó

⁷ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ἄλεξ. Ἰωαννίδου, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2000, σσ. 286-87.

άφηγητής, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τη σχέση τῶν ἡρώων του με τὸ κακό, «θὰ ταλαντεύεται διαρκῶς».

Ἡ ταλάντευση τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Παπαγιώργης, συναρτᾶται, κατὰ τὴν ἀποψή μου, μετὰ τὴν πολυφωνία καὶ τὴ διαλογικότητα ποὺ ἀνακαλύπτει ὁ Μπαχτὶν στὸν Ντοστογιέφσκι, ὁ κόσμος τοῦ ὁποίου εἶναι βαθιὰ πλουραλιστικός. Στὰ ἔργα του δὲν δημιουργεῖ ἄφωνους σκλάβους «ἀλλὰ ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἱκανοὺς νὰ στέκονται δίπλα στὸν δημιουργό τους, διαφωνώντας μετὰ αὐτόν, καί, ἐνίοτε, ἐπαναστατώντας ἐναντίον του»⁸. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτή, ἡ συνείδηση τοῦ συγγραφέα δὲν ὑπερκαλύπτει ὡς λόγος τὴ συνείδηση τῶν χαρακτήρων, ἡ φωνὴ τῶν ὁποίων ἔχει τὸ ἴδιο περίπου ὄντολογικὸ βάρος μετὰ τὴ φωνὴ τοῦ δημιουργοῦ τους.

Μπορεῖ, δηλαδὴ, ὁ Παπαδιαμάντης στὴν περίπτωση τῆς Φραγκογιαννοῦς νὰ σκέφτεται ὅτι «φεῦ μέγας τις ἦλθε δαίμων ὥστε μὴ φρονεῖν καλῶς»⁹ (τουτέστιν: «Εἶχε “παραλογίσει” πλέον. Δὲν ἐνόει καλὰ τί ἔκαμνε»), καὶ ἡ φόνισσα ἀπὸ τὴ μεριά της νὰ πιστεύει πῶς ὅ,τι ἔγινε, καλῶς καμωμένο, προαναγγέλλοντας ἐνδεχομένως τὴ σκέψη ἐνὸς δεδηλωμένου θαυμαστῆ τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ ὁποῖος στὴ δική του (μεγάλῃ) λογοτεχνία θὰ ρισκάρει τὴν ἀκόλουθη ἐκδοχή: «Ἔτσι, ἐκ Θεοῦ εἶναι, νὰ στριφογυρίζουν μέσα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, περιμπλεγμένα κι ἀξεδιάλυτα, τὸ καλὸ μετὰ τὸ κακό, ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει ἀπὸ ποῦ ἀρχίζει τὸ ἓνα καὶ ποῦ τελειώνει τ' ἄλλο»¹⁰.

Εἶναι καιρὸς ὅμως νὰ βάλομε τὰ πράγματα σὲ λογαριασμό. Ὁ Παπαγιώργης, χωρὶς νὰ τὸ δηλώνει ἀπερίφραστα, φαίνεται νὰ συντάσσεται μετὰ τὴν ἀκόλουθη ἀποψη, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ὀφείλεται στὴ μεταφραστικὴ του γραφίδα: «Ἡ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ἔργο τέχνης καὶ ἐνίοτε δὲν κατορθώνει οὔτε κἀν νὰ τὸ ἀγγίξει»¹¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ ρεαλιστικὴ (καὶ μεγαλόψυχη) τοποθέτηση τοῦ Λουσιέν Γκόλντμαν, δημιουργοῦ τοῦ Γενετικοῦ Δομισμού, γύρω ἀπὸ τὴν προσέγγιση τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία, ταυτοχρόνως, θέτει καὶ τὸ ἐρώτημα ἀν μίᾳ μονάχα ἐρμηνευτικῇ θεωρίᾳ μπορεῖ νὰ περιγράψει καὶ νὰ ἐξηγήσει τὴν πολυπλοκότητα τοῦ λογοτεχνικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀπάντησή εἶναι σχεδὸν αὐτο-

⁸ Mikhail Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, μτφρ. Caryl Emerson, University of Minnesota Press, Minneapolis 1984, σ. 6.

⁹ Αἰσχύλου, *Πέρσαι*, στ. 725.

¹⁰ Στράτη Μυριβήλη, *Ἡ Παναγία ἡ Γοργόνα*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1967, σ. 146.

¹¹ Λουσιέν Γκόλντμαν, *Διαλεκτικὲς ἐρευνες*, σ. 76.

νόητη και τή δίνει με τόν τρόπο του ο Παπαγιώργης. Δέν υπάρχει μέθοδος, ή πληρότητα τής οποίας νά αντιστοιχεί, νά βρίσκεται δηλαδή σέ σχέση όμολογίας, με τήν πληρότητα ενός μεγάλου λογοτεχνικού έργου. Έξάλλου, «οί δογματικές άπαντήσεις άναιροϋν τήν ίδια τή φύση τής λογοτεχνίας»¹².

Υπό τήν έννοια αυτή, ο άναγνώστης του Παπαγιώργη δέν θά βρει στο βιβλίο του, παρά σέ λανθάνουσα ίσως μορφή και σέ σπάνιες περιπτώσεις, ό,τι ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος όνομάζει «σκοτεινή λατρεία τών μεθόδων»¹³ ή «άλαζονεία τής κριτικής». Άντίθετα, διακρίνεται με σχετική εύκολία ή έκ τών ών οϋκ άνευ προϋπόθεσης, τήν όποία έσχάτως είσήγαγε στη θεωρία τής λογοτεχνίας ο Τσβετάν Τοντόροφ, έπαναφέροντας πλαγίως τή γνωστή πλατωνική ρήση περί έπιστήμης και άρετής: «Η κριτική έχει άνάγκη νά άποκτήσει συνείδηση τής ήθικής διάστασης από τήν όποία είναι άχώριστη»¹⁴.

Περώνοντας από τις γενικές παρατηρήσεις σέ κάποιες ειδικότερες, θά έλεγα ότι στο κεφάλαιο πού επιγράφεται «Τό σκοτεινό τρυγόني» υπάρχουν κάποια «σκοτεινά» σημεία. Θεωρώ, δηλαδή, ότι όρισμένες θέσεις, πού διατυπώνονται με άξιωματικό σχεδόν τρόπο, δημιουργοϋν εύλογες άπορίες, οι όποιες «έχουν ψωμί», όπως θά έλεγε και ο συγγραφέας τής μελέτης. Πιό συγκεκριμένα: ο Παπαγιώργης πιστεύει ότι «όσο κι άν τά προστατευτικά μας αισθήματα έναντι του συγγραφέα διαμαρτύρονται», κάποιες διαπιστώσεις του Γ. Βαλέτα για τόν Παπαδιαμάντη «δέν απέχουν από τήν αλήθεια». Στο άπόσπασμα πού παρατίθεται, καθίσταται φανερό ότι ο Βαλέτας συνδέει τήν «άνεξηγητη μελαγχολική διάθεση» του Σκιαθίτη, τήν όνειροπόληση και τις παραισθήσεις του με τήν «άνώμαλη αισθησιακή του εξέλιξη». Η στέρηση, σημειώνει συμπληρωματικά ο Παπαγιώργης, «είναι κάκιστος σύμβουλος: όδηγεί εύκολα στην άπόκλιση, στη διαστροφή, στην παράκρουση».

Άς μου επιτραπεί, στην προκειμένη περίπτωση, νά επικαλεστώ τόν φιλόλογο πού μου δίδαξε στο φροντιστήριο, μεταξύ άλλων, τά «άποφευκτέα εις τās εκθέσεις»: «Πρέπει νά άποφεύγονται οι άπόλυτοι όρισμοί ή τουλάχιστον, όταν διατυπώνονται, νά δίδονται μετά πολλής μετριοφρο-

¹² Ζωής Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*, έκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 13.

¹³ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Δαιμόνιο Μεσημβρινό. Έντεκα κείμενα για τόν Παπαδιαμάντη*, έκδ. Γρηγόρη, Άθήνα 1978, σ. 75. (Τά έξι από τά έντεκα μελετήματα στεγάζονται κάτω από τόν τίτλο «Η άλαζονεία τής κριτικής».)

¹⁴ Τσβετάν Τοντόροφ, *Κριτική τής κριτικής. Ένα μυθιστόρημα μαθητείας*, μτφρ. Γιάννη Κιουρτσάκη, πρόλ. Παν. Μουλλά, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1994, σ. 266.

σύνης· ἐν “ἴσως”, ἐν “θά ἦτο δυνατόν” περισιώζει συχνὰ τὴν ἀκαμψία ἐνὸς ἀπολύτου ὀρισμοῦ». Ἄν, παραταῦτα, οἱ πρακτικὲς δὴγιες τοῦ καθηγητῆ δὲν μᾶς ικανοποιοῦν, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε τὴν (μᾶλλον) μετριοπαθῆ ἐπιστημονικὴ θέση ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μεταφέρουμε ἀβασάνιστα τὸν φυσικὸ ντετερμινισμό στὴν περιοχὴ τῆς συμπεριφορᾶς, γνωστοῦ ὄντος ὅτι στὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες οἱ διαφορὲς κατηγορίες δὲν παρουσιάζουν τὰ (σχεδὸν ὁμοιόμορφα καὶ διαρκῆ) χαρακτηριστικὰ ποὺ ἔχουν τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐκεῖνο πού, ἴσως, μᾶς διαφεύγει εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ἀσκούμενος ἐπὶ σειρὰν δεκαετιῶν «εἰς τὴν πτωχείαν», στὶς παντοειδεῖς στέρησεις καὶ στὴν ταπείνωση («κανένας ἄνθρωπος, πνευματικὸς ἢ μὴ, στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, δὲν ἔδειξε τόση περιφρόνηση πρὸς κάθε κοινωνικὴ προαγωγή, κάθε διάκριση, κάθε ἀρριβισμό, ὅσο ὁ Παπαδιαμάντης»)¹⁵, «ἐκτέησατο τῇ ταπεινώσει τὰ ὑψηλά, τῇ πτωχείᾳ τὰ πλούσια». Θέλω νὰ πῶ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ θεωροῦμε συλλήβδην τὴ στέρηση «κάκιστο σύμβουλο»¹⁶, ὅταν κάποιοι ἄλλοι τὴν ἔχουν ἀναγάγει σὲ «δραματικὴ συνιστώσα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου»¹⁷, καὶ ἡ Ἐκκλησία, διὰ τοῦ Ἁγίου Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, διδάσκει ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐγκρατεῖται στὴ μείωση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, προειδοποιώντας ἔτσι τὴν κοινωνία γιὰ τὰ ἐπερχόμενα δεινὰ τῆς *πραγμοποίησης*¹⁸, τὴν ὁποία ἡ Δυτικὴ κοινωνιολογία θὰ ἀνακαλύψει περίπου χίλια χρόνια ἀργότερα μὲ τὸν Μάρξ καὶ τὸν Λούκατς.

«Στὴ λογοτεχνία ὑπάρχει πάντα ἓνας πνευματικὸς παράγοντας ποὺ ὑπερβαίνει ἀπείρως τὰ δεδομένα τοῦ βίου», τονίζει ὁ Παπαγιώργης, ἐκ-

¹⁵ Βλ. πρόλογο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Σπύρου Μελά στὸν Ἀ' τόμο τῶν Ἀπάντων τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, Βίβλος - Ἀρχαῖος ἐκδοτικὸς οἶκος Δημ. Δημητράκου, Ἀθήνα 1954, σ. ιγ'.

¹⁶ «Δὲν τὰ βάζει κανεὶς μὲ τὴ φύση ἀτιμώρητα. Ἡ σάρκα θὰ τὸν βασανίσει διὰ βίου», ἰσχυρίζεται ὁ Παπαγιώργης, ἐνωώντας προφανῶς τὴ σεξουαλικὴ στέρηση. Ὅμως ἡ Παράδοση, τῆς ὁποίας «γνήσιον τέκνον» εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης, ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀμέτρητα παραδείγματα ἀνθρώπων μὲ ἀγῶνες οἱ ὅποιοι «ὑπερέβησαν τῆς φύσεως τοὺς ὅρους». Ἄν, παραταῦτα, ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν μᾶς καλύπτει, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν ἐξισοροπητικὸ ρόλο ποὺ διαδραματίζουν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, οἱ «μηχανισμοὶ ἄμυνας» τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας, ὅταν λειτουργοῦν ἐν μέτρῳ.

¹⁷ Ἡλία Παπαδημητράκοπουλου, «Μετ' ἐξοικονομήσεως», Ἀντί, ὅ.π., σ. 29.

¹⁸ Μὲ τὴν πραγμοποίηση οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις μετατρέπονται «σὲ ποσοτικὸ κατηγόρημα ἀδρανῶν πραγμάτων», ποὺ ἐπεκτείνεται σταδιακὰ στὸ σύνολο τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κυριαρχεῖ τὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ ποσοτικὸ ἐπάνω στὸ συγκεκριμένο καὶ στὸ ποιοτικὸ. Βλ. Λουσιέν Γκόλντμαν, *Διαλεκτικὲς ἐρευνες*, σ. 97.

φράζοντας ένδεχομένως την αντίθεσή του στη θετικιστική κοινωνιολογία, όπου το περιεχόμενο της συλλογικής συνείδησης συνδέεται εύθως με το περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων. Θα πρόσθετα ότι, επί του προκειμένου, αναλόγως τοποθετείται και ο Άγγλος ιστορικός και θεωρητικός της λογοτεχνίας και του πολιτισμού Raymond Williams, υπογραμμίζοντας τὰ ακόλουθα: «Ἡ Ἑλισαβετιανὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου ἦταν ἀπὸ μόνη της κάτι τὸ συναρπαστικό, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ ἐμπόδιζε ἀντὶ νὰ βοηθᾷ τὴν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ Ἑλισαβετιανοῦ Θεάτρου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἔμαθα τὴν ἑλληνικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀλλὰ τὰ ἔχασα μπροστὰ στὸ Ἑλληνικὸ Θεᾶτρο»¹⁹. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, σημειώνει ὁ ἴδιος, καθίσταται ἰδιαίτερα χρήσιμη ἡ διάκριση τῆς συνείδησης σὲ πραγματικὴ (real) καὶ δυνατὴ (possible), τὴν ὁποία εἰσάγει ὁ Γενετικὸς Δομισμὸς.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι «τὰ δεδομένα τοῦ βίου», στὰ ὁποία ἀναφέρεται ὁ Παπαγιώργης, ἀντιστοιχοῦν στὴν πραγματικὴ συνείδηση, ἐνῶ «ὁ πνευματικὸς παράγοντας» ἀντιστοιχεῖ στὴ δυνατὴ συνείδηση, ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῶν μεγάλων συγγραφέων, φιλοσόφων καὶ καλλιτεχνῶν. Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀποκλείει τὴν ἐμπλοκὴ τῆς ἔρευνας στὶς (περίπου) φανερὲς σχέσεις τῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν πραγματικὴ συνείδηση καὶ τὴν προσανατολίζει πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀνάλυσης τῶν δομικῶν σχέσεων, δηλαδὴ πρὸς κάτι βαθύτερο καὶ οὐσιαστικότερο. Καὶ στὴν περίπτωση ὅμως αὐτῆ «τὰ δεδομένα τοῦ βίου» ἀποτελοῦν κάτι περισσότερο ἀπὸ «πληροφορία τρίτης κατηγορίας» (σ. 80), ἀφοῦ ἡ ζωὴ (ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ) εἶτε μὲ τὸν ἕνα εἶτε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο ἐπηρεάζει τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ὀριζοντας —ἐμμέσως, ἔστω— «τὴ βασικὴ ἀλήθεια τοῦ ἔργου».

Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλὲς θὰ ἐπικαλεσθῶ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς μεταπολεμικῆς μας λογοτεχνίας. Ἀπαντώντας ὁ Μίλτος Σαχτούρης στὴν ἐρώτηση τοῦ σκηνοθέτη Λευτέρη Ξανθόπουλου «μὰ ποιὸς εἶναι ἐπιτέλους ὁ τρελὸς λαγός, κύριε Σαχτούρη;» (Γύριζε στοὺς δρόμους ὁ τρελὸς λαγός / γύριζε στοὺς δρόμους / ξέφευγε ἀπ' τὰ σύρματα ὁ τρελὸς λαγός / ἔπεφτε στὶς λάσπες...), ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη μονολεκτικὴ ἀπάντηση: «ΕΓΩ»²⁰. Φρόντισε ἀκόμα ὁ μεγάλος ποιητῆς

¹⁹ Raymond Williams, «Λογοτεχνία καὶ κοινωνιολογία», μτφρ. Πέτρου Ρυλμόν, στὸ Lucien Goldmann, *Γιὰ μὴ κοινωνιολογία τοῦ μισθοτορήματος*, μτφρ. Ἑλένης Βέλτσου, ἐκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 1979, σ. 30.

²⁰ Λευτέρη Ξανθόπουλου, «Μίλτος Σαχτούρης - Δύο τηλεοπτικὲς ἐμφανίσεις», *Ἡ λέξη*, τ. 123-124 (Σεπτέμβρης-Δεκέμβρης '94), σ. 619.

νά διαχωρίσει τή θέση του από όσους πιστεύουν ότι ή ποίηση γράφεται ανεξάρτητα από τόν προσωπικό Γολγοθά του δημιουργού: «Δίχως πόνο, νομίζω, καλή ποίηση δέν γίνεται. "Όλοι οι μεγάλοι ποιητές ήταν άνθρωποι πονεμένοι, δέστε τόν Μπωντλαίρ, δέστε τόν Χαίλντερλιν, δέστε τόν Τράκλ, μέχρι τούς δικούς μας τούς τελευταίους. Θυμάμαι, κάπου είχα διαβάσει ότι γέρος πιά ό Ντοστογιέφσκι, τόν επισκέφτηκε ό νεαρός Μερσεκόφσκι και του έδειξε γραπτά του, για να του πεί αν είναι καλά ή όχι. Τά είδε ό Ντοστογιέφσκι και δέν του άπάντησε, είπε μόνο "πρέπει να πονέσετε για να γράψετε, πρέπει να πονέσετε"»²¹. Έπομένως, με βάση τουλάχιστον τά λεγόμενα του Σαχτούρη, ή άποψη του Παπαγιώργη ότι «ένα μεγάλο έργο δέ γίνεται ποτέ λόγω νηστείας», έλέγχεται, υπό προϋποθέσεις, ως υπερβολική.

Έχοντας, προφανώς, υπόψη του ό Τάσος Λιγνάδης (και) τίς θέσεις του Σαχτούρη για τή λογοτεχνική δημιουργία, θά έπισημάνει «τήν ταύτιση πού υπάρχει ανάμεσα στον ποιητή και στον άνθρωπο, μιá ταύτιση πού δέν μπορούμε να τήν παρακολουθήσουμε σε πάρα πολλούς ποιητές. [...] Ό ποιητής Σαχτούρης και ό άνθρωπος Σαχτούρης είναι ένα υποκείμενο και τό αυτό, κι αυτό είναι κάτι πολύ σπάνιο»²².

Η ταύτιση του ποιητή με τόν άνθρωπο, για τήν όποία κάνει λόγο ό Λιγνάδης, ή «ή παραλληλία έργου και ζωής», για τήν όποία κάνει λόγο ό Παπαγιώργης, άφορά, πιστεύω, και τόν Παπαδιαμάντη. Τό γεγονός αυτό, βέβαια, δέν αποτελεί τόν κανόνα, άφου, κατά τόν Λιγνάδη, «είναι κάτι πολύ σπάνιο». "Όμως ή σπανιότητα καθιστά τήν έν λόγω ταύτιση κριτήριο συνέπειας και ποιότητας. Γι' αυτό, ίσως, ό καλός φιλόλογος και κριτικός θά όμολογήσει: «Είναι μιá ταύτιση πού μου πάει»²³.

«Τό λογοτέχνημα έχει δικούς του νόμους και έρμηνεύεται άφ' έαυτού», ισχυρίζεται ό Παπαγιώργης, και σίγουρα έχει δίκιο. Αυτό, βέβαια, συμβαίνει κυρίως, όταν ή έρμηνεία άφορμάται από τίς θέσεις τής Νέας Κριτικής, του Φορμαλισμού ή του (όρθόδοξου) Δομισμού. Έπειδή όμως τό εϋρος τής σύγχρονης θεωρίας τής λογοτεχνίας είναι σχεδόν άπροσδιόριστο, ό έγκλωβισμός του μελετητή μέσα στο κείμενο αφήνει άνεκμετάλλευτες τίς υπάρχουσες αναφορικές έρμηνευτικές προτάσεις. Οί υπάρχουσες προτάσεις (στο σύνολό τους) μπορεί σε πολλές περιπτώσεις

²¹ Μίλτου Σαχτούρη, «Ποιός είναι ό τρελός Λαγός. Μιά συνομιλία με τόν Λευτέρη Ξανθόπουλο», *Έντευκτήριο*, τ. 20 (Σεπτέμβριος 1992), σ. 6.

²² Λευτέρη Ξανθόπουλου, *ό.π.*, σ. 625.

²³ Στο ίδιο.

νά αντικρούονται μεταξύ τους, όμως τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι θετικό, ἀφοῦ ἡ κάθε μέθοδος συμπληρώνει καὶ ἐμπλουτίζει τὴν ἄλλη.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ «ἀφ' ἑαυτοῦ ἐρμηνεία τοῦ λογοτεχνήματος» δὲν ἐμποδίζει τὸν Παπαγιώργη νά ξεκινήσει τὴ μελέτη του, ἀκολουθώντας μία βασικὴ κοινωνιολογικὴ ἀρχή: τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ὡς ἀποτέλεσμα προκύπτει «Τὸ διαγώνισμα», δηλαδή τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου²⁴. Ὁ συγγραφέας ἔχει ἐμπενδύσει καλὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας πού προτίθεται νά «διδάξει», μὲ ἀποτέλεσμα τὸ μορφωτικὸ ἀγαθὸ νά καθίσταται εὐληπτο καὶ ἐξαιρετικὰ χρήσιμο. Ποιὸ εἶναι τὸ μορφωτικὸ ἀγαθὸ; Εἶναι ἡ (ἀκλόνητη) θέση ὅτι τὰ ἔθνη δὲν κατασκευάζονται στὰ γραφεῖα ἀπὸ «ἄκαπνους» καὶ μάλιστα ἐρήμην τῆς ἱστορίας τοῦ λαοῦ. Ὁ λόγος, βέβαια, περὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, γιὰ τὶς φιλοδοξίες καὶ τὰ «ὀράματα» τοῦ ὁποῖου οἱ ἐμπεριστατωμένες ἀναφορὲς τοῦ Παπαγιώργη εἶναι ἄκρως διαφωτιστικές. Ἐξίσου διαφωτιστικὲς εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς στὴν Ἐκκλησία καὶ στὴ δράση της ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὸν κρίσιμο γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Γένους δέκατο ἔνατο αἰῶνα.

Ὁ συγγραφέας ἐπιλέγει καὶ ἀξιοποιεῖ τὶς ἱστορικὲς πηγὲς μὲ σχολαστικὴτητα καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ «νέου πνεύματος» («πού ἀπαιτοῦσε μιὰ νέα Ἑλλάδα, ἀποσπασμένη [ὡστόσο] ἀπὸ τὸ πρόσφατο παρελθὸν της») καὶ τοῦ «παλαιοῦ πνεύματος» («πού ἔδειχνε νά κατοικεῖ σὲ ἄλλο κόσμο καὶ σὲ ἄλλη ἐποχὴ») προσλαμβάνει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀντιπαράθεσης αὐτῆς, ἐγείρεται, ὡς γνωστόν, γλωσσικὸ ζήτημα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ λύση τοῦ γλωσσικοῦ εἶχε ἐμπράκτως ἐξευρεθεῖ μέσα στους κόλπους τῆς Ἐκκλησίας»²⁵, ἐνῶ τὸ ἰδεολόγημα τῆς μετακένωσης καθίσταται κυρίαρχη ἰδεολογία.

²⁴ Ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου παραπέμπει στὸν διαγωνισμό πού προκήρυξε τὸ περιοδικὸ Ἐστία γιὰ συγγραφὴ ἑλληνικοῦ διηγήματος τὸ 1883. Τὸ «διαγώνισμα», ὅπως σημειώνει ὁ Παπαγιώργης, «ἔθετε στὴν οὐσία τὸ ἐθνικὸ ζήτημα μὲ λογοτεχνικοὺς ὅρους». Στὴν «ἐκκλήση» τοῦ περιοδικοῦ ἀνταποκρίθηκε, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, καὶ ὁ Παπαδιαμάντης.

²⁵ Τὴν ἴδια θέση ὑποστηρίζει μὲ θέρμη καὶ ὁ καθηγητὴς Μ. Γ. Μερακλῆς, κάνοντας λόγο γιὰ τὴ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας: «Παραμένει στους αἰῶνες ἀμετάβλητη, ἄθικτη σὰν ἓνα ἱερὸ σῶμα, ἀλλὰ δὲν εἶναι γι' αὐτὸ ἄψυχη, νεκρή: σὰν μία κιβωτός, σὰν μία ἀσπίδα προστασίας περιφρουρεῖ, φυλάει καὶ μεταφέρει ἀπὸ ἓνα μακρινὸ παρελθὸν στὸ παρόν, πού ὀλοένα προεκτείνεται στὸ μέλλον, μιὰ παράδοση. Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο ἡ Ὁρθοδοξία· ἡ παράδοση πού μεταφέρει ἡ λειτουργικὴ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς της, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ γλώσσα, ἡ γλωσσικὴ παράδοση». Ἀπὸ τὴ γλώσσα αὐτὴ τοῦ μέσα χώρου, δηλαδή τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τοῦ ἔξω χώρου, δηλαδή τὴν καθημερινὴ γλώσσα, πού ἀναπόφευκτα

Ὁ Κοραῆς ἀναγορεύεται σὲ *Διδάσκαλο τοῦ Γένους* (1827) καὶ ἡ πράξη αὐτὴ «δὲν ἦταν ἀπλή τιμὴ», ὑπογραμμίζει ὁ Παπαγιώργης: «ἀποτελοῦσε, συνάμα, καὶ μιὰ ὁμολογία πίστεως στὴ δυτικοφροσύνη». Τὸ ἀπευκταῖο, συνεπῶς, δὲν ἀποσοβεῖται καὶ ἡ Ἑλλάδα, ὅπως θὰ ὑποστηρίξει σὲ συνέντευξή του ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης, μετατρέπεται σὲ «ἕνα δυτικὸ τσογλανοκρατίδιο, ἐνῶ ἡ μοίρα μας καὶ ἡ θέση μας ἦταν στὴν Ἄνατολή»²⁶.

Ὅταν λοιπὸν «ὁ κύβος περὶ τὰ ἐθνικὰ θέματα ἔχει ριφθεῖ», καταφθάνει ὁ συγγραφέας Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἐκ τῆς νήσου Σικιάθου «εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν», ἡ ὁποία, παραταῦτα, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς «ἀνατολικὴ πόλις». Κάπως ἔτσι τελειώνει τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου καὶ ὁ ἀναγνώστης, κατὰ τὴν εἰσοδὸ του στὴ «Μικρὴ κοινότητα», δηλαδὴ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, αἰσθάνεται πλουσιότερος «μὲ ὅσα κέρδισε στὸ δρόμο».

Ὁ Παπαγιώργης, εἰσερχόμενος καὶ αὐτὸς (μὲ ἄκρα ταπείνωση) στὴ μικρὴ κοινότητα, προσφεύγει σὲ ἕνα εὔρημα ἐντελῶς ἀσυνήθιστο: παραχωρεῖ τὴ σκυτάλη (ἀλλὰ καὶ ἔξι σελίδες τοῦ κεφαλαίου) σὲ ἕναν νεκρὸ μόνον ποῦ ὁ νεκρὸς αὐτὸς ταξιδεύει. Πρόκειται γιὰ τὸν θεσπέσιο, διαπόντιο «νεκρὸ ταξιδιώτη», ὁ ὁποῖος μὲ τὴ μέριμνα τῆς Μητέρας τοῦ Θεοῦ «ἀρχίζει μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ περιπαθεῖς θαλασσοπορίες τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» (καὶ τοῦ δοκιμιακοῦ λόγου, θὰ πρόσθετα ἐγώ, προσκρούοντας, ἐνδεχομένως, στὴ μετριοφροσύνη τοῦ συγγραφέα τῆς μελέτης).

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως γιὰ λίγο τὸν (συχωρεμένο) Κωνσταντὴ στὴν προγραμματισμένη (καὶ ἀσφαλῆ) θαλασσοπορία του, κάνοντας μιὰ παρέμβαση:

«Κάποτε ἡ θεία Πρόνοια δὲν ἐπεμβαίνει κἀν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ διηγήματα τῆς πρώτης διηγηματικῆς περιόδου οἱ ἐπεμβάσεις τῆς ἐμφανίζονται συχνότερες, ἐνῶ κατὰ τὴν τελευταία περίοδο ἀραιώνουν, ὅσο πᾶνε καὶ σπανίζουν. Ὁ νεκρὸς ταξιδιώτης “φέρεται” ἀπὸ τὸ κύμα γιὰ νὰ ταφεῖ, ἀλλὰ εἶναι πιά νεκρὸς δὲ σώθηκε. Μεταθα-

δέχεται τίς ἐπιδράσεις τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας, προκύπτει ἡ «σύγκραση» τῶν δύο μορφῶν: «τῆς νεότερης λαϊκῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας». Βλ. Μ. Γ. Μερakλῆ, «Ὁ ἀγώνας τῆς γλώσσας». Εἰσήγηση ποῦ ἔγινε στὸ 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο μὲ θέμα «Γλώσσες καὶ γλώσσες», ποῦ διοργάνωσαν τὸ Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης (Τομέας Γλώσσας καὶ Πολιτισμοῦ) καὶ ὁ Σύλλογος Ἀποφοίτων Φιλοσοφικῆς Σχολῆς «Ὁ Φιλολόγος» (15-16 Μαΐου 2000).

²⁶ Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, Ἔψιλον, τ. 344 (9 Νοεμβρίου 1997), σ. 82.

νάτια μόνο είναι ή εύνοια. [...] “Όσο περνᾶν τὰ χρόνια καὶ προχωρεῖ ἡ ἡλικία, ἡ ἀπογοήτευση φαίνεται νὰ κυριεύει τὸν Παπαδιαμάντη. Ἡ πάλη μὲ τὸ κακὸ γίνεται σκληρότερη, κι αἰσθάνεται ὤρες-ὤρες κι ὁ ἴδιος νὰ καταρρέει»²⁷.

Ἄντιστοιχώντας ὁ καθηγητὴς Κώστας Στεργιόπουλος τὴ συγγραφικὴ ἡλικία τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς θείας Πρόνοιας στὸ (θαυμάσιο) μελέτημά του, υἱοθετεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, μία θέση καθαρὰ ντετερμινιστικὴ. Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ ἐνωτισθεῖ καὶ τὴν «αὐτοσχέδιον διδαχὴν» τοῦ παπα-Φραγκούλη, ὁ ὁποῖος, χωρὶς κατ’ ἀνάγκη νὰ ἀσπάζεται τὴ θεωρία τοῦ ἀγνωστικισμοῦ (δὲν θὰ τὴν ἤξερε, ἄλλωστε), ὁμολογεῖ: «Ποῦ εἴμαστε ἡμεῖς ἱκανοὶ νὰ τὰ καταλάβουμε αὐτά!...» («Στὸ Χριστὸ στὸ Κᾶστρο»).

Ὁ Παπαγιώργης δὲν ἔχει τέτοιου εἶδους διλήμματα. Ὅταν ὁ διαπόντιος νεκρὸς καταλήγει στὸν θαλάσσιο λόφο τοῦ Κοιμητηρίου, ἐπαναφέρει τὶς δύο «ξεκάθαρες στάσεις» ποὺ δημιουργοῦνται μπροστὰ στὸ θέαμα τοῦ πνιγμένου συγχωριανοῦ («Ὅλοι οἱ πονηρευόμενοι δὲν ἐπέισθησαν. Τὸ γνησιώτερον μέρος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ ἐπίστευσεν εἰς τὸ θαῦμα»), γιὰ νὰ διερωτηθεῖ στὴ συνέχεια: «Ποῖο ἦταν τὸ “θαῦμα” ποὺ πίστεψε τὸ “γνησιώτερον μέρος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ”;». Ὁ Κωνσταντῆς, σημειώνει ὁ συγγραφέας, «καθὼς ἐπνίγετο» παρακάλεσε τὴν Παναγία τὴν θαυματουργιὰ «νὰ τὸν ἀξιώσῃ νὰ ταφῆ εἰς τὸ χῶμα τῆς πατρίδος του, καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ νὰ τὸν φᾶν τὰ ψάρια». Ἡ πρόταση ποὺ ἀκολουθεῖ δίνει τὴν κρίσιμη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποὺ ὁ ἴδιος ἔθεσε: «Εἶναι δυνατὸν μιὰ παρόμοια παράκληση νὰ μὴν εἰσακουσθεῖ;».

Τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιεῖ στὴ συνέχεια τοῦ κεφαλαίου ὁ Παπαγιώργης, ἐπιλεγμένα μὲ μιὰ ἐκπλήσσοσα εὐαισθησία, ἀναδεικνύουν στὸ ἔπακρο τὸ ἦθος τῆς μικρῆς κοινότητας. Παράλληλα, σχολιάζεται μὲ ιδιαίτερη σύνεση καὶ προσοχὴ ἡ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐνῶ δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς ἡ ἀπόφασή του νὰ ἀρνηθεῖ «τὴν πιὸ στοιχειώδη ἐπιταγὴ τοῦ ρεαλισμοῦ: τὴ γλώσσα τῶν προσώπων του».

Οἱ ἠττημένοι τῆς ζωῆς, οἱ ἀλκοολικοὶ οἱ «ξεχωρισμένοι» ἀπὸ τὸν κόσμο, δηλαδὴ τὰ ἐκλεκτὰ πρόσωπα τοῦ Παπαδιαμάντη (ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸν Νίκο, τὸ γιὸ τῆς χήρας — «ἀπάντρευτος, ἀδέκαρος, ἀπροσάρμοστος» — ἀπὸ τὸ διήγημα «Γιὰ τὴν περηφάνια»), θεωροῦνται ἐκλε-

²⁷ Κώστα Στεργιόπουλου, «Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα. Διείρεση καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς πεζογραφίας του», *Διαβάζω*, τ. 9 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977), σ. 45.

κτά και από τον Παπαγιώργη (όχι όμως, παραδόξως, και από τον Μοναχό Θεόκλητο τον Διονυσιάτη)²⁸.

Όταν κλείνει το κεφάλαιο, «τὸ ἀπεριχώρητο μερικὸ» ἔχει καταλάβει τὴ θέση πού δικαιούται στὴ συνείδηση τῶν ἀναγνωστῶν, καὶ ἡ μικρὴ κοινωρία «ἀναδεικνύεται περιφανῶς σὲ λησμονημένη κρύπτη ἀνεκτίμητων ἐθνικῶν θησαυρῶν».

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Παπαγιώργη, ὁ ὁποῖος «εὐθύνεται» γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς μεταφρασμένης στὰ ἑλληνικὰ θεωρίας τῆς λογοτεχνίας²⁹, δὲν μπορούσε νὰ ἀπουσιάσει τὸ κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στὴν ἀφηγηματικὴ λειτουργία. Τὸ ἀξιοπεριεργό (θαυμαστό, ἴσως), στὴν προκειμένη περίπτωση, εἶναι ὅτι «ἐκεῖ πού ἄλλοι ἔχουν ἀνάγκη νὰ θυμηθοῦν, αὐτὸς ἔχει ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ λησμονήσει». Θέλω νὰ πῶ ὅτι — καὶ αὐτὸ θὰ φανεῖ καλύτερα στὴ συνέχεια — ὁ συγγραφέας, ἀντὶ νὰ ἀξιοποιήσει δεόντως τὰ ἀγαθὰ τοῦ μεταφραστικοῦ του ἔργου, τὰ ὑπερβαίνει (ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ὁμολογία του ὅτι «ὀδηγήθηκε στὴ μετάφραση φιλοσοφικῶν ἔργων γιὰ καθαρὰ βιοποριστικούς λόγους»)³⁰. ὅπως, ὅταν ἔρχεται τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὁ Παπαδιαμάντης ὑπερβαίνει τοὺς «φράγκους μυθιστοριογράφους», γιὰ νὰ ἐκθέσει τὴ δική του ποιητικὴ.

Τὸ κεφάλαιο «Ὁ ἀφηγητὴς» ἀρχίζει μὲ μία οὐσιώδη παρατήρηση, ἡ ὁποία καθιστᾶ εὐκρινὴ τὴ διαφοροποίηση τῆς παπαδιαμαντικῆς λογοτεχνίας «ἀπὸ τὸ εὐρέως διαδιδόμενο ἠθογραφικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς»: ἡ διήγηση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπαιτεῖ ἓναν εἰδικὸ ἀποδέκτη, δηλαδὴ τὸν «ἐννοοῦντα», ὁ ὁποῖος «ἐξάπαντος πρέπει νὰ εἶναι μέλος τῆς κοινότητος» («δὲν εἶναι γιὰ ὅλα τὰ ὄντα»).

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Παπαγιώργης μὲ τὴ διάκριση αὐτὴ δὲν ὑπαινίσσεται τοὺς συγχωριανοὺς τοῦ Παπαδιαμάντη. Οἱ «ἐννοοῦντες» πρέπει μάλλον νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ ἓνα εὐρύτερο γεωγραφικὸ καὶ πολιτισμικὸ πλαίσιο, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι μετέχουν στὸ «κοινὸ ἑλληνικὸ αἶσθημα, τὸν παράξενο τρόπο τῶν Ἑλλήνων». Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε ἡ θέση τὴν ὁποία διατυπώνει ὁ Κώστας Στεργιόπουλος γιὰ τὸν «ἐπίσημο γραμματολόγο τῆς Γενιᾶς τοῦ Τριάντα» ἀποχτᾶ ιδιαίτερη

²⁸ «Κατέρχεται [ὁ Παπαδιαμάντης] στὸ χαμηλὸν ἔδαφος παρακολούθησεως καὶ ἐξαντλητικῆς περιγραφῆς ἐμπαθῶν ἀνθρώπων, ἀλυτρώτων, πτωχοτάτης διανοητικότητος καὶ τελείας ἀπαιδευσίας» (ἡ πληροφορία στὴ σελ. 109).

²⁹ Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1981 ὁ Παπαγιώργης ἐπέλεξε, μετέφρασε καὶ προλόγησε κείμενα τῶν Μπενβενίστ, Μπάρτ, Ντερντά, Πίρς καὶ Φουκῶ. Βλ. *Κείμενα σημειολογίας*, ἐκδ. Νεφέλη.

³⁰ Ἡ πληροφορία στὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ συγγραφέα.

βαρύτητα: «'Ο Κ. Θ. Δημαράς, ικανός και άξιος αναντίρρητα να μελετᾶ τὸν Κοραΐ και τὸν Διαφωτισμό, μὰ ἐντελῶς ἀκατάλληλος ἀπὸ ιδιοσυγκρασία νὰ πλησιάσει τὸ παπαδιαμαντικὸ κλίμα, ὑπῆρξε ὁ πιὸ ἄδικος ἀπ' τοὺς ἐπικριτές του»³¹.

Ὁ ἀφηγητὴς τῆς παπαδιαμαντικῆς διηγηματογραφίας, ἔχοντας τὸ μοναδικὸ προνόμιο νὰ «μιλάει ἐξ ἰδίων», σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς μικρῆς κοινότητος, «ἀναδεικνύεται σὲ λογοτεχνικὸ κηδεμόνα τῆς πολίχνης, ἀρχεῖο τῶν ψυχῶν και ταμεῖο τῶν ἀληθειῶν». Ἐξάλλου, οἱ ἀποστάσεις τίς ὁποῖες διανύει ἡ ἀφηγηματικὴ του ματιὰ εἶναι ἐλάχιστες· σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις εἶναι δυσδιάκριτες: «καὶ δύο οἰκίαι ἐχωρίζοντο διὰ τοίχου κοινού». Εἶναι ἐπόμενο, κατὰ συνέπεια, νὰ εὐνοεῖται ἡ διαλογικότητα: ἡ κοινωνία τῆς Σκιαθοῦ «ὕπαγορεύει τὰ μυστικά της» και ὁ συγγραφέας καθίσταται «γραμματέας» της.

Μποροῦμε, ἐν προκειμένῳ, νὰ ὑποθέσουμε πὼς τίποτα δὲν περνáει ἀπαρατήρητο. Τὰ πρόσωπα, τὰ γεγονότα, τὰ αἰσθήματα ὑποπίπτουν στὴν ἀντίληψη τοῦ ἀφηγητῆ πού θεᾶται τὴν ὁλότητα, δηλαδὴ μιὰ εἰκόνα ἐνότητας, ἡ ὁποία, ὅπως σημειώνει ὁ Παπαγιώργης, «δὲν ἀπέχει και πολὺ ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ Θεοῦ». Τὸ μόνο πού ἀπομένει εἶναι ἡ ἐπινόηση τῶν μεθοδεύσεων τῆς γραφῆς, και ὁ Παπαδιαμάντης «θὰ ἀπαιτήσει σταδιακὰ ὅλα τὰ ἀφηγηματικὰ δικαιώματα: τοῦ τριτοπρόσωπου μάρτυρα, τοῦ ἐξομολογούμενου ἀλλὰ και τοῦ “λογοτέχνη” πού, ἐπωνύμως, περνá φευγαλέα μέσα ἀπὸ τὸ διήγημα, ἀπλῶς και μόνο γιατί εἶναι ὁ κηδεμόνας αὐτοῦ τοῦ κόσμου».

Ὁ Παπαγιώργης φαίνεται νὰ γνωρίζει καλὰ τὸ παιχνίδι τῆς ἀφήγησης· σὲ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα, ὥστε μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς σύγχρονης ἀφηγηματολογίας, ὅτι δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει ἀφήγηση χωρὶς ἀφηγητὴ, νὰ ἰσχύει και γιὰ τὸν ἴδιο ὑπὸ μορφήν παραδοξολογίας: δὲν ὑπάρχει «ἐξομολογητικὸ δοκίμιο» χωρὶς ἐξομολογούμενο δοκιμογράφο-ἀφηγητὴ και, μάλιστα, μὲ (σχετικῶς) ἀπόλυτη αὐτάρκεια. Γι' αὐτὸ, ἴσως, ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προσφύγει σὲ «ξενόγλωσσα βιβλία». Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς δύο παραπομπές στὸν Στέλιο Ράμφο³² (ὁ ὁποῖος, ὅμως, εἶναι γηγενής) οἱ ὑπόλοιπες (ἐξήντα μιὰ τὸν ἀριθμὸ) ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τῇ συνομιλία τοῦ δοκιμογράφου-ἀφηγητῆ μὲ τὸν ἀφηγητὴ τοῦ μελετώμενου ἔργου. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, γιὰ νὰ προσφύγω ἐκ νέου στὸν καθηγητὴ Στεργιόπουλο, ὅπως ὁ Παπαδιαμάντης

³¹ Κώστα Στεργιόπουλου, *ὁ.π.*, σ. 37.

³² Στέλιου Ράμφου, *Ἡ Παλινοδία τοῦ Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1976.

«μένει πάνω απ' όλα ελληνικός, αμετάφραστος, αποκλειστικά δικός μας»³³, έτσι και ο «“παροιμιώδης” στιλίστας»³⁴ Παπαγιώργης παραμένει ελληνικός και αμετάφραστος «για τους έξ 'Εσπερίας»³⁵, αποκλειστικά δικός μας...

«Έπούτε ή άποψη τής λαϊκής αγιότητας νομίζω ότι πρέπει να συζητηθεί εύρέως», σημειώνει στη δική του κριτική παρουσίαση του ίδιου βιβλίου ο (περίπου) έξ 'Εσπερίας όρμώμενος Λάκης Προγκίδης³⁶. Αφού λοιπόν «ή άποψη τής λαϊκής αγιότητας πρέπει να συζητηθεί εύρέως», άς ξεκινήσουμε τή συζήτηση με ένα δάνειο από τον καθηγητή Χρήστο Γιανναρά: «Νησιώτισες γριές, “φιλακόλουθοι” και άπλοϊκοί παπάδες με τήν κοινή εύόλισθη ανθρώπινη φύση, “αιπόλοι” και βαρκάρηδες ανεπίγνωστης αγιότητας, μέθυσοι και παράνομοι παιδικής άθωότητας, λαμπρόνται όλοι δικαιωμένοι μέσα στο Σώμα πού άκόμα λειτουργεί»³⁷. Αύτά, όσον άφορά τά πρόσωπα τής πολίχνης. Έπειδή όμως «ύπήρχεν εύσέβεια και εις τά βουνά» («'Η Συντέκνισσα»), καλό είναι να προσφύγουμε σε ένα άκόμα δάνειο, στο όποιο περιγράφεται ο χώρος όπου καθοσιώνεται ή λαϊκή αγιότητα: «'Ο ελληνικός όρθόδοξος ναός (ιδιαιτέρα τής περιόδου τής τουρκοκρατίας) είναι μικρός, στρέφεται προς τά μέσα, προς τόν μέσα άνθρωπο, δέν άποτελεί ύβρη και δοξολογία τών δυνατών, δέν είναι —δέν ήταν για πεντακόσια χρόνια— ο ναός μιās κρατικής θρησκείας»³⁸.

Αύτες οι δύο εκτός κειμένου αναφορές νομίζω ότι άρκοϋν. Άς δοϋμε όμως τί λέει και ο Παπαγιώργης: «Είναι μέγα σφάλμα να πιστεύουμε ότι ή λειτουργία άρχίζει και τελειώνει μέσα στους τέσσερις τοίχους του ναού», ισχυρίζεται ο συγγραφέας τής μελέτης, θεωρώντας ότι «τό στήσιμο τής αφήγησης, όταν πρόκειται για προσκϋνημα σε ζωκκλήσι, προδίδει τό αντίθετο». Έχει άπόλυτο δίκιο. Αν θελήσουμε μάλιστα να παραστήσουμε τή διευρυμένη παπαδιαμαντική λειτουργία, προσφορότερο

³³ Κώστα Στεργιόπουλου, *ό.π.*, σ. 47.

³⁴ Γιώργου Άριστηνού, *Η άκάθιστη σκέψη*, εκδ. Δελφίνι, Άθήνα 1996, σ. 66.

³⁵ «Μιά νέα κριτική ξεμύτισε τόν τελευταίο καιρό. Νέα, ίσως, για μάς τους αυτόχθονες, οικεία και άναμενόμηση όπωσδήποτε, για τους έξ 'Εσπερίας. Ένωού τόν Κωστή Παπαγιώργη, δοκιμογράφο, στοχαστή τής ανθρώπινης συμπεριφοράς, έναν ήθολόγο τής ύπαρξης, και “παροιμιώδη” στιλίστα». Στο ίδιο.

³⁶ Λάκη Προγκίδη, «Παπαδιαμαντική κιβωτός», *Τό Βήμα* (4 Ιανουαρίου 1998).

³⁷ Χρήστου Γιανναρά, *Όρθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος, Άθήνα 1996, σ. 410.

³⁸ Γιώργου Καραμπελιά, «'Η άναζήτηση τής Έλληνικής 'Ιδιοπροσωπίας», *Άρδην*, τ. 17 (Δεκέμβριος '98 - Ιανουάριος '99), σ. 60.

είναι τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: ἔξω-μέσα-ἔξω. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁλότητος παραπέμπει συνήθως σὲ μιὰ πορεία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι πάντα εἰδυλλιακή, ἀλλὰ περικλείει κινδύνους καὶ ἀπρόοπτα («Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», «Τὰ Δαιμόνια στὸ ρέμα»). Γιὰ τὸ «μέσα» ἡ ἀκόλουθη ἀναφορά, νομίζω, φτάνει καὶ περισσεύει: «Ὁ παπα-Φραγκούλης καὶ ἡ συνοδία του φθάσαντες εἰσῆλθον τέλος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ καρδία των ἠσθάνθη θάλπος καὶ γλυκύτητα ἄφατον» (σὲ ἀνάλογη περίπτωση, ὁ Ἄγάλλος, «εἰσερχόμενος εἰς τὸν ναόν», πιστεύει «ὅτι ἐπήγε ζωντανὸς εἰς τὸν Παράδεισον». — «Οἱ Ἐλαφροῖσκιωτοι»). Νὰ προσθέσω μόνο ὅτι ἡ κορύφωση τοῦ «μέσα» πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ «εἰς τὴν θυσίαν αἰνέσεως» τὴν ὁποία «προσφέρει τῷ Θεῷ ὁ ἱερεὺς». Τὸ τρίτο μέρος συνιστᾷ μιὰ ἄλλης τάξεως κορύφωση, ἡ ὁποία θεωρῶ πὼς συνοψίζεται στὴν ἀνεπανάληπτη πρόποση τοῦ μπάριμπα-Μηλιοῦ («Ἐξοχικὴ Λαμπρῆ») καὶ στὸν ἐξίσου ἀνεπανάληπτο ρεφενέ «ἐπὶ τοῦ ἐρήμου ἐκείνου βράχου» («Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο»).

Ἐνα μεῖζον ζήτημα στὸ κεφάλαιο αὐτὸ δημιουργεῖται, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὴν ἐπαναφορά τῆς γνωστῆς θέσης τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ὅτι οἱ τύποι τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία («τρεῖς τέσσερις ἄνδρες, ἄλλες τόσες γυναῖκες καὶ μόνο τὰ ὀνόματα ἀλλάζουν»). Ὁ Παπαγιώργης πιστεύει ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ «δὲν εἶναι ἄστοχη». Διευκρινίζει, βέβαια, πὼς ἡ εὐστοχία τῆς ἀπόψεως αὐτῆς «ὑπονοεῖ τὰ μυθιστορηματικὰ πρόσωπα τοῦ 19ου αἰῶνα, τὰ ὁποῖα, ἀποκλίνοντας ἀπὸ τὸ κοινὸ ἦθος, προκαλοῦν ἐπανάσταση ποὺ γίνεται ἄξια καταγραφῆς ὡς μυθιστόρημα».

Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἀσφαλῶς στὸν «προβληματικὸ ἥρωα» τοῦ Λούκατς. Πρόκειται γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ πρόσωπο τοῦ 19ου αἰῶνα, τοῦ ὁποίου οἱ ρίζες ὅμως φτάνουν ὡς τὸν Δὸν Κιχώτη (17ος αἰῶνας). Τὸ πρόσωπο αὐτὸ χαρακτηρίζεται πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση ἀπόλυτων ἀξιῶν, χωρὶς νὰ τις γνωρίζει καὶ νὰ τις ζεῖ ὀλοκληρωμένα. Προσανατολισμένος σὲ στόχους ἀνέφικτους ὁ προβληματικὸς μυθιστορηματικὸς ἥρωας, ὁδηγεῖται μοιραῖα στὴν ἀποξένωση καὶ στὴν παραίτηση. Ἀναγκάζεται, μὲ ἄλλα λόγια, «νὰ δεῖ κατὰ πρόσωπο τὸ μάταιο ἐνὸς τέτοιου ἀγῶνα καὶ τὴν τελικὴ νίκη τοῦ πραγματικοῦ»³⁹.

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, προσθέτει ὁ Παπαγιώργης, αὐτὴ ἡ δημιουργία εἶναι «ξένη». Γι' αὐτὸ δὲν ἀνιχνεύει τὰ μυστικὰ τῆς ἀτομικότητος

³⁹ Γκέοργκ Λούκατς, *Ἡ θεωρία τοῦ μυθιστορήματος*, μτφρ. Σεραφεῖμ Βελέντζα, ἐκδ. Ἄκμων, Ἀθήνα 1978, σ. 87.

και προβάλλει στο έργο του την «ένοποιό φυσιογνωμία», ή οποία μεταφράζεται «σε θρησκευτική αλήθεια».

Έχω την έντύπωση ότι η «ένοποιός φυσιογνωμία» δεν αποκλείει την ποικιλία και κατ' επέκταση την πολυφωνία των προσώπων· διαφορετικά, αναιρείται η «συνομιλία» του ατομικού με το συλλογικό· περιορίζεται ή αρμονική αύξηση του κοινωνικού και, ταυτόχρονα, ή ενίσχυση της ανεξαρτησίας του κάθε προσώπου.

Ποιοι είναι τελικά οι «τρείς τέσσερις άνδρες» και ποιές οι «άλλες τόσες γυναίκες» (όνομαστικά), που συγκροτούν τη μήτρα της παπαδιαμαντικής πινακοθήκης; Στους (πρωτότυπους) άνδρικούς χαρακτήρες περιλαμβάνεται, παραδείγματος χάριν, «ο αγαθός Γερμανός και ενάρετος επιστήμων» Γουλιέλμος Βίλδ⁴⁰; Γιατί ο Παύλος Νιρβάνας έχει αντίθετη άποψη; («'Η πινακοθήκη του είνε άπέραντη. Από τους ήρωές του, ως τα τελευταία πρόσωπα, που κινούνται μέσα στο έργο του, δεν ύπάρχει ένας άνθρωπος που να μοιάζει με τον άλλον»)⁴¹.

Η απάντηση, πιστεύω, μπορεί να αναζητηθεί στο φιλοσοφικό στοχασμό του Μπαχτίν, ο οποίος κάνει λόγο για μια πολυφωνία «ως γεγονός άλληλεπίδρασης αυτόνομων και έσωτερικά άτελεύτητων συνειδήσεων»⁴². Η «ένοποιός φυσιογνωμία» άποτελεί γεγονός άδιαμφισβήτητο. Όμως και «η βαθιά άυτονομία των έπιμέρους "φωνών" άποκτá μια ιδιαίτερη νοστιμιά»⁴³. Αναφέρω ένδεικτικά τους παπαδιαμαντικούς γέροντες, οι όποιοι παρελαύνουν στις πρώτες σελίδες του «κοινωνικού μυθιστορήματος» *Τά ρόδιν' άκρογιάλια*. Πέρα από τα κοινά χαρακτηριστικά τους, ύπάρχουν και κάποια άλλα που τους διαφοροποιούν από την «ένοποιό φυσιογνωμία», γεγονός το όποιο ύποχρεώνει τον άφηγητή να προσφωνήσει έναν έξ αυτών ως άκολούθως: «Φορτουνάτε σένεξι!» (Εύτυχισμένε γέροντα!).

Με όρθόδοξους θεολογικούς όρους το ζήτημα αυτό παραπέμπει στο Τριαδικό δόγμα, όπου «έχουμε την άπόλυτη κατάφαση στο παράδοξο, που δημιουργεί ή αναγνώριση της ταυτόχρονης ένότητας και διακρίσεως

⁴⁰ Ο όποιος, σημειωτέον, αν και «ουδέποτε επί ζωής του εκέρδισε» στα χαρτιά («έπαιξε διαρκώς πικέτο με τον Καπετάν Δημητράκη τον Ματαρώναν, ο όποιος εκέρδιζε δέκα ή δώδεκα λουκούμια την ήμέραν» — «'Η Καλλικατζούνα») βγήκε άπόλυτα κερδισμένος ως φιλόανθρωπος ιατρός και, βέβαια, ως λογοτεχνικός ήρωας.

⁴¹ Παύλου Νιρβάνα, «Τό έργον του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη», *Η Νέα Ζωή* (Άλεξανδρείας) τ. 44 (Άπρίλιος 1908), σ. 809.

⁴² Μιχαήλ Μπαχτίν, *ό.π.*, σ. 286.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 56.

τῶν προσώπων στὴν κοινωνία»⁴⁴. Ἀντίθετα, ἡ θεολογία τῆς χριστιανικῆς Δύσεως «εἶχε τὴν τάση νὰ θεωρεῖ τὴν ἐνότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τρόπο, ποὺ καθιστοῦσε προβληματικὴ τὴ διατήρηση τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν προσώπων»⁴⁵. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ ὑποκειμένου («ἐντεῦθεν ἡ παρανόησις τοῦ Ζάχου», θὰ ἔλεγε ὁ Παπαδιαμάντης), ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε ἀναπόφευκτα καὶ στὶς δομικὲς λογοτεχνικὲς μελέτες (ποὺ θέτουν τὸ βίωμα ἢ τὴν ἐμπειρία στὸ περιθώριο) ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ ἐντεῦθεν.

Ξαναγυρίζοντας στὴ λαϊκὴ ἀγιότητα, ὁμολογῶ πὼς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ «κλείσει» εὐκόλα. Πολλὰ ἐρωτήματα (τὰ περισσότερα, ἴσως) θὰ παραμείνουν ἀναπάντητα, καθὼς τὰ περιθώρια τῆς βιβλιοκρισίας στενεύουν⁴⁶. Ὡστόσο, δὲν μπορῶ νὰ ἀντιπαρέλθω τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴ «σημαίνουσα δομὴ» τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου· θὰ ἦταν ἀσύγγνωστη παράλειψη:

«Ἀξেসτοι βουνίσιοι, ἀγροῖκοι, ἀλιβάνιστοι, ἀλιεῖς, βοσκοὶ ποὺ οὔτε τὸν σταυρὸ τους δὲν ξέρουν νὰ κάνουν, καλοῦνται στὴν ἐκκλησία — ποὺ δέχεται τὴν προσευχὴ τους σὲ ἄλλη γλῶσσα, καὶ σὲ ἄλλη γλῶσσα τελεῖ τὸ θεῖο δρᾶμα. Ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη ἡ λειτουργία δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐκφραστικὴ τοῦ διηγήματος. Οἱ λαϊκοὶ μιλοῦν λαϊκὰ καὶ ἀκροῶνται τὰ ἐκκλησιαστικά, πού, οὐσιαστικά, δὲν τοὺς εἶναι ξένα. “Ὅλα εἶν’ ἐξηγημένα· ὅλα τὰ ἔχει ἡ ἐκκλησία σὲ ἀπλὴ γλῶσσα” (“Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον”)

Ἡ κατακλείδα τοῦ κεφαλαίου («Ὅπερ καὶ ἐγένετο...») ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τοῦ ἀναγνώστη τὴν «τραγικὴ κοσμοθεωρία» τῆς θεωρίας τοῦ Γκόλντμαν. (Τὸ παράδοξο, ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὁ ἀδιαφιλονίκητος ἑορταστικὸς χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου!) Παρ’ ὅλα αὐτά, ἡ «πτυχὴ» τοῦ ἐπιλεγμένου παπαδιαμαντικοῦ χωρίου — ἡ ὁποία στὶς μέρες μας ἔχει μετατραπῆ σὲ ρωγμὴ — δικαιολογεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ διαπίστωση τοῦ Παπαγιώργη:

«Καὶ ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς ἦτο ἀκόμη ἐκεῖ, καὶ συνέχαιρεν ἐπὶ τῇ Ἀναστάσει, ἂν καὶ πτυχὴ τις μερίμνης συνέστελλε τὸ ὑψηλὸν

⁴⁴ Γεωργίου Ι. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 196.

⁴⁵ *Στὸ ἴδιο*, σ. 197.

⁴⁶ Κάποιες ἀπαντήσεις, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἴσως νὰ δοθοῦν στὴν (ἐν ἐξελίξει) διδακτορική μου διατριβὴ μὲ θέμα *Θεολογικὲς προϋποθέσεις κοινωνίας καὶ κοινότητος στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*.

μέτωπόν του, προβλέποντος ότι θρασύς ιερόσυλος έμελλε μετ' οὐ πολὺ νὰ τὸν ἀρπάσῃ ἐκ τῆς κόγχης του διὰ νὰ τὸν μεταφέρῃ εἰς Ἀθήνας καὶ τὸν καθιδρῶσῃ ὄχι εἰς ναὸν καὶ ὀλοκαύτωμα καὶ θυσιαστήριον, ὄχι εἰς τόπον τοῦ καρπῶσαι, ἀλλ' εἰς Μουσεῖον, Ἵψιστε Θεέ! εἰς Μουσεῖον, ὡς νὰ εἶχε παύσει ν' ἀσκῆται εἰς τὸν τόπον τοῦτον ἢ χριστιανικὴ λατρεία, καὶ τὰ σκεῦή αὐτῆς ν' ἀνῆκον εἰς θαμμένον παρελθόν, καὶ νὰ ἦσαν ἀντικείμενον περιεργείας!... («Λαμπριάτικος ψάλτης»).

Φτάνοντας στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐπώδυνης (καὶ καθαρτικῆς) βιβλιοκριτικῆς περιπέτειας, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβω τὴ θέση τὴν ὁποία ἐξέφρασε πρὶν ἀπὸ ἕναν περίπου χρόνο σὲ συνέντευξή του ὁ Θεσσαλονικὸς λογοτέχνης Βασίλης Χατζηβασιλείου: «Ὁ συγγραφέας μὲ τὸ γράψιμο σακατεύεται» (ιδίως, «στὰ χρόνια τὰ δικά μας τὰ σακάτικα», θὰ πρόσθετα, ὅπου «εἴθισται νὰ δολοφονοῦν τοὺς ποιητάς»).

Ἐν κατακλειδί: Πέρα ἀπὸ τίς (ἐλάχιστες) ἐπιμέρους ἐνστάσεις πού θὰ μποροῦσε νὰ διατυπώσῃ ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Παπαγιώργη, ἡ σφαιρικὴ τῆς θεώρηση ὁδηγεῖ ἀβίαστα στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ὀλοκληρωμένη προσέγγιση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου (ὀλοκληρωτικὴ, θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ). Τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα πού στηρίζουν τὴν ἐγκυρότητα τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ ἔχουν ἤδη ἐκτεθεῖ. Ἀπομένει, ὡστόσο, ἕνα ἀκόμα, τὸ σημαντικότερο: Ὅπως «τὸ γνησιώτερον μέρος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ», ἔτσι καὶ ὁ Κωστῆς Παπαγιώργης «ἐπίστευσεν εἰς τὸ θαῦμα», στὸ ὅτι, δηλαδή, κατὰ τὸ σωτήριον ἔτος 2000, μᾶς ἀξιώνει ὁ Θεὸς νὰ μετέχουμε (ὑπὸ τὴν ιδιότητά μας ὡς ἐλαχίστων ἀναγνωστῶν) στὴν περιλάμπρη λογοτεχνία πού μᾶς δώρισε «ὁ πάντων χωρισθεὶς καὶ πᾶσι συνηρμοσμένος»⁴⁷ ἀσκητικὸς Σκιαθίτης...

⁴⁷ «Μοναχὸς ἔστιν ὁ πάντων χωρισθεὶς καὶ πᾶσι συνηρμοσμένος». Βλ. Ἀρχμ. Βασιλείου, Καθηγουμένου Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων, *Κάλλος καὶ Ἡσυχία στὴν Ἀγιορειτικὴ Πολιτεία*, Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων, 1999, σ. 29, ὁ ὁποῖος παραπέμπει: *Φιλοκαλία*, τ. Α', σ. 187.

ΝΙΚΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀποσπινθηρίζοντας...

(Γιὰ τὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια» τοῦ Εὐθύμη Χατζῆ)

Μέ φαίνεται ὅτι εἶναι λαμπρά ἀσκημένοι στῆς περιγραφῆς τήν τριπλὴν ἰκανότητα — τὸ ποιά πρέπει νὰ λεχθοῦν, τὸ ποιά πρέπει νὰ παραλειφθοῦν καὶ τὸ εἰς ποιά πρέπει νὰ σταματηθεῖ ἡ προσοχή.

(Κ. Π. Καβάφης, γνώμη γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη)

Δέ με χωροῦσε, ὄχι δὲ με χωροῦσε ὁ τόπος! Κι ὅμως βρισκόμουν ἐκεῖ ὅπου κάποτε ξαναγεννήθηκε γιὰ μένα ἡ φύση τῆς θάλασσας, στῆ Δίμνη τοῦ Βόρειου Εὐβοϊκοῦ. Τρωγόμουν με τὰ ροῦχα μου, ἀγκαλιὰ κι ἡ ὥρα ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ καλές, λίγο προτοῦ βασιλέψει ὁ ἥλιος. Δυὸ μέτρα πλάι μου ὁ δικός μου γιालός, ὁ ἀναφαιρέτος, τὸ ἀπείκασμα τοῦ Παραδείσου, καμιὰ τριανταριά παραπέρα τὸ παλιὸ δημοτικὸ σχολεῖο, κι ἐκεῖνο σχεδὸν στὸ κύμα. Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ μέρος εἶχα δεῖ γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά, χρονῶ δεκατεσσάρων, τὴν ἀμμουδιά νὰ σπινθηρίζει. Ἦταν, τότε, ἀρχές τοῦ Σεπτέμβρη, φυσοῦσε ἐλαφρὸς νοτιάς, ἔπεφτε καὶ καμιὰ ψιχάλα. Μόλις εἶχε τελειώσει ὁ Καραγκιόζης στὸ Δημοτικὸ καὶ περπατοῦσα ἀκόμα μέσα στὰ φῶτα, τίς σκιές καὶ τίς φωνές τοῦ μπερντέ, πήγαινα ἀκρῆ ἀκρῆ καὶ ξάφνου εἶδα καμπόσους στὴν ἀμμο νὰ συνάζουν σπαρταριστὰ φωσάκια. Γαρίδες πού τίς πέταγε ἔξω τὸ ἐλαφρὸ κύμα! Εὐκόλη λεία, γιατί τίς πρόδινε τὸ ὑγρὸ τους φῶς. Ἀπὸ τὰ μαυλιστικά κεριά τοῦ Καραγκιόζη εἶχα βρεθεῖ ἀνάμεσα στὶς θαλασσινές λαμπυρίδες. Ἦμουν σχεδὸν μαγεμένος, ἀλλὰ χρειάστηκε νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ συλλογιστῶ πὼς ἔπρεπε στῆ θέση μου νὰ ἦταν ὁ Παπαδιαμάντης, ἐκεῖνος μόνο θὰ μπορούσε νὰ περιγράψει ἀδευτέρωτα τὴ ζωντανὴ σπιθοβολὴ τῆς νυχτερινῆς θάλασσας, τὰ διάφωτα ρινίσματα κάποιου ἐνάλιου ἄστρου. Μόνον ἐκεῖνος, πού ἀξιώθηκα, μιὰ φορά στῆ ζωὴ μου, νὰ τὸν δῶ στὸν ὕπνο μου, ἐ δ ὦ, δίπλα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δημοτικοῦ!

Ἐ δ ὦ, λοιπόν, καθόμουν με χρυσὴ παρέα, κι ὁ ἥλιος ἔπεφτε κατὰ τὴ Σπιάδα — τὴ δική μας Σηπιάδα ἄκραν, κάτι θὰ ἔλεγε γι' αὐτήν, δὲ γίνε-

ται, ὁ Παπαδιαμάντης, ἂν εἶχε μείνει πέντε μέρες στὴ Λίμνη κι εἶχε ἀνηφορίσει κατὰ τὴν Παναγιά—, κι ἡ δειληνὴ θάλασσα σειρήνιζε μὲ τὰ χρώματά της καὶ μὲ καλοῦσε νὰ βουτήξω μὲ τὰ ροῦχα. Ἐδῶ, στὸν τόπο ποῦ ὄνειρεύομαι ὅταν βρίσκομαι σὲ ἡμερίδες καὶ συνέδρια καὶ πλακῶνει καταχνιὰ πολλὴ κι εἶναι φευγάτα τὰ τρεχαντήρια καὶ τὰ μπουρλότα. Κλείνω τότε τὰ μάτια καὶ ὑπομινυρίζω δεητικὰ «Λίμνη! Λίμνη!» καὶ φαντάζομαι μιὰ συντροφιά στὴν παραλία της καὶ μιὰ μακάρια κουβέντα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, καὶ κάποτε καταφέρνω, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, νὰ βρεθῶ ἐδῶ — νοερά. Τώρα βρισκόμουν ὀλόσωμος, στὴν ἰώδη ὥρα καὶ μὲ τὴν παρέα ποῦ ἤθελα, τὸν Ἄγγελο, τὸ Θανάση, τὸ Φῶτο, τί ἄλλο, λοιπόν, τράβαγε ἡ ψυχὴ μου κι ἔμενε ἀκατακάθιστη;

Τίποτα! Ὅλα μοῦ εἶχαν χαριστεῖ ξανά, μοῦ ἔφερε ὅμως ταραχὴ ἡ σκέψη τῆς ταινίας ποῦ ἤρθαμε νὰ δοῦμε. Ὅ,τι εἶχα διαβάσει γι' αὐτὴν καὶ τὸ νεαρὸ σκηνοθέτη της φαινόταν καθησυχαστικό: δὲ θὰ βλέπαμε στὴν ὀθόνη ἕναν Παπαδιαμάντη «ἀποκλίνοντα», «αἰρετικό», «ἔξω ἀπὸ τὰ κλισέ τοῦ Ἁγίου τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων» κι ἄλλα τέτοια σαρίδια, δὲν θὰ κινδυνεύαμε νὰ καταπίνουμε γιὰ ἑκατὸ λεπτὰ κάποια γαλλίζουσα ἐκδοχὴ του καὶ ἦταν βέβαιο πὼς οἱ ἀνιαρτότατες «ἀνατρεπτικότητες» καὶ οἱ «εὐρηματικὲς ἐρμηνεῖες», ὅλες αὐτὲς οἱ δυστυχίες, εἶχαν ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια». Ὡστόσο ἐγὼ δὲν κατάφερα νὰ ξεφύγω ἀπὸ τὴν γκρινιάρικη διάθεσή μου. Προσπαθοῦσα νὰ κρατῶ στὸ νοῦ μου τὴ φωτογραφία ποῦ συνόδευε τὴν ἀναγγελία τοῦ ἔργου στὶς ἐφημερίδες: μιὰ βάρκα μὲ τὸ κατάρτι καὶ τὴν ἀντένα του σὲ σχῆμα σταυροῦ. Μολοντὶ ἀσπρόμαυρη, μὲ εἶχε θέλξει, ὅμως τώρα δὲν κατάφερε νὰ μοῦ πάρει τὴν ἀνησυχία.

Ἀπέναντί μου ὑψωνόταν τὸ Καντήλι, ἀληθινὰ μαγικὸ βουνό, ἀπ' ὅπου κάποτε ξεμύτιζε ὁ «Κύκνος» φέρνοντας τὸ Ἑλληνόπουλο καὶ τὴν Παιδόπολι, σ' ἕνα πρακτορεῖο ἐφημερίδων ποῦ πάντα μοῦ φαινόταν πλωτό. Τὸ μαγικὸ Καντήλι, καὶ στὰ ριζὰ του τὰ Κατούνια, ὅπου ἀναπαύεται ὁ Ἴρλανδὸς Λιμνιώτης Φίλιππος Σέρραρδος, ἐκεῖνος ποῦ, ἂν βρισκόταν στὴ θέση μου, θὰ ἔμενε ἀτάραχος, δίχως ἀναίτιες μεμφιμοιρίες. Οἱ «χρυσοφαιεῖς, πορφυρίζουσαι, κυανίζουσαι» ἀκτίνες τοῦ βασιλεμένου ἡλίου εἶχαν κάμει πλεούμενο τὸ βουνό, ἀλλὰ ἐγὼ μουλαρωμένος δὲν ἔλεγα νὰ ταξιδέψω, περιμένα πότε θὰ φανεῖ ὁ Δαβίδ, μαθητῆς μου ἕναν καιρὸ καὶ φίλος τοῦ σκηνοθέτη, γιὰ νὰ ξεσπᾶσω σ' ἐκεῖνον.

Μοῦ εἶχε γίνεиτσιμπούρι ὁ Δαβίδ. Τρεῖς μῆνες μ' ἔτρωγε μὲ «Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια», νὰ τὰ φέρομε στὴ Λίμνη, θὰ χαρεῖ νὰ σᾶς γνωρίσει καὶ ὁ Εὐθύμης, θὰ δεῖτε πόσο καλὸ παιδί εἶναι, θὰ μᾶς πεῖτε βέβαια καὶ λίγα

λόγια για τὸν Παπαδιαμάντη. Ἀντιστάθηκα μὲ γενναῖα ἐπιχειρήματα, δὲν ἄξιζε νὰ κουβαλήσουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γλυφάδα στὴ Λίμνη γιὰ νὰ δοῦνε τὴν ταινία εἴκοσι ἄνθρωποι, καὶ πάλι πολλοὺς λέω. Κι ἀπ' αὐτοὺς οἱ μισοὶ θὰ φύγουν στὴ μέση ἢ νωρίτερα, μᾶς ἔχουν χαλάσει τὰ κάλπικα θεάματα. Πόσοι εἶχαν ἔρθει γιὰ νὰ τιμήσουν τὴ μνήμη τοῦ Φιλίππου; Περισσότεροι οἱ ὁμιλητὲς ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς. Ἔτσι ἐπιχειρηματολογοῦσα.

Ἄνυποχώρητος ὁ Δαβίδ, καὶ νὰ με τώρα ἐδῶ, Σάββατο βράδυ καὶ παραμονὴ Εὐρωεκλογῶν, τεντωμένος κι ἔτοιμος νὰ ἀρπαχτῶ — μὲ ποιόν, ἐπιτέλους, καὶ γιατί; Μὲ τοὺς ἀνομολόγητους φόβους μου. Εἶχα βεβαιωθεί πὼς ὁ Χατζῆς δὲν ἦταν ἀλιβάνιστος, ιδιότητα σπάνια στὴ συντεχνία του, τί θὰ γινόταν ὅμως ἂν ἡ ταινία του δὲ μοῦ ἄρεσε ἢ δὲν τὴν καταλάβαινα; Θὰ πάσχιζα νὰ βρῶ μερικὲς κατὰ συνθήκην ἐπαινετικές λέξεις, θὰ τοῦ ἔλεγα στὰ ἴσια τὴ γνώμη μου ἢ θὰ κοίταζα νὰ τὸ στρίψω κρυφά — ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ καὶ πῶς; Τρόμαζα μὲ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς παράφορης κρίσης. Δεκαπέντε μέρες νωρίτερα στὸ Γουλανδρῆ-Χόρν εἶχα κορώσει ἀκούγοντας τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου παπαδιαμαντιστῆ, εἶπα νὰ τοῦ μὴνῦσουν πὼς οἱ διαφορὲς μας μόνο μὲ μονομαχία θὰ λυθοῦν — ὄριζα καὶ τὸ ὄπλο: πιστόλι! —, παρεκτός κι ἀποφασίσει νὰ κάψει ὅσα ἔγραψε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ νὰ κραυγάσει mea culpa! Ὁ Χατζῆς βέβαια ὁμολογοῦσε ὅτι δὲν ἔβρισκε κανένα νόημα στὸ δυτικὸ τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ — μὲ δάγκωνε ἢ ἀμφιβολία — κινηματογραφιστὴς ἦταν καὶ ποτὲ δὲν ξέρεις ἀπὸ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ τὴ φέρει στὸν Παπαδιαμάντη — καὶ στὸν θεατῆ.

Οἱ φόβοι μου φανερώθηκαν, ὅταν ἓνας ντόπιος φίλος τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ ρώτησε ἂν ἔχω δεῖ τὴν ταινία καὶ πῶς τὴ βρῆκα. Ὅχι, εἶπα, καὶ προλειπίνοντας ὕστερα τὸ ἔδαφος πρόσθεσα πὼς θὰ χρειαστεῖ νὰ τὴ δῶ δευτέρη καὶ τρίτη φορὰ γιὰ νὰ σχηματίσω κάποια γνώμη, μὲ δυσκολεύει ἡ γλώσσα τοῦ κινηματογράφου.

Ἐκεῖνος εἶχε τοὺς δικούς του ἐνδοιασμούς. Τὰ Ρόδιν' ἀκρογιάλια, εἶπε, εἶναι ἓνα βουκολικὸ ἔργο, γιὰ τοῦτο καὶ τοῦ φαινόταν περίεργο πού ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν ἀρχικὸ τίτλο «Ψηλὰ στὰ κατὰμερα», πολὺ πιὸ σύμφωνο μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀφηγήματος. Τί θὰ μπορούσε, λοιπόν, νὰ πεῖ ἓνας σημερινὸς σκηνοθέτης μέσῳ βουκολισμοῦ; Ἀμῆχανος ἀράδιασα κάμποσες γενικότητες — αὐτὲς πού ἀποστρεφόταν ὁ Παπαδιαμάντης —, τὸ βουκολικὸ στοιχεῖο εἶναι ἓνα πλᾶισιο, παρέχει τὸν ἀναγκαῖο μῦθο, δὲν ἐξαντλεῖται τὸ ἔργο μὲ τίς γαμήλιες περιπέτειες τοῦ Πατσοστάθη, ἔβαλα καὶ τὸν Καβάφη στὴ μέση, σχεδὸν ἀσυνάρτη-

τα θύμισα ότι στα *Ρόδιν' άκρογιάλια* στηρίχτηκε πρόσφατα ή θεωρία νεώτερου μελετητή για τόν μυθιστοριογράφο Παπαδιαμάντη. Ένωθα πώς όλα αυτά ήταν άνεμολογήματα, τίποτε καλύτερο όμως δέν έρχόταν στη άκρη τής γλώσσας μου.

Άτόνησε σιγά σιγά ή κουβέντα, ή δυσθυμία μου πλήθαινε, δέν τά είχα πιά μόνο με τόν Δαβίδ που άρον άρον με ξεμπάρκαρε στη Λίμνη, τά έβαζα με τόν έαυτό μου, δέκα φορές είχα διαβάσει *Τά Ρόδιν' άκρογιάλια* και νά που δέν κατάφερνα μήτε δυό λόγια τής προκοπής νά πώ, σπουδαίος μελετητής του Παπαδιαμάντη ήμουν!

Ύστερα ήρθε ό Εύθύμης. Ώσπου νά ξεσφίξουμε τά χέρια, τό βάρος πήρε νά λιγαστεύει, τό πρόσωπο ήταν σπαθί, φαινόταν άπαλλαγμένος άπό τά έλκη που φοβόμουν. Δέν είχα τή δύναμη νά μαντέψω τί θά έβλεπα, ήξερα όμως πώς θά λείπαν όί κομφείες, όί φενακισμοί, ή ευτέλεια νά ύπερακοντίσεις τόν Παπαδιαμάντη, ή ιδιοτέλεια νά τόν ρυμουλκήσεις στα δικά σου νερά.

Κάποιος έκανε τήν άναπόφευκτη έρώτηση πώς μπορούσε, γεννημένος και μεγαλωμένος στην Άμερική, νά διαβάζει και νά καταλαβαίνει τήν παπαδιαμαντική γλώσσα.

«Τόν διάβαζα λέξη με λέξη!» είπε. «Όταν έρχονταν στο σπίτι μας Έλληνες τούς ύποχρέωνα νά μου διαβάζουν, όσο άντεχαν, τά κείμενά του, κάποτε μου έξηγοΰσαν λέξεις και φράσεις...»

Κάτι ψιθύρισε μιá στιγμή για τό άκτιστον φώς στον Παπαδιαμάντη, ή ταινία του δέν είχε τεχνητούς φωτισμούς, ό Παπαδιαμάντης γράφει για νά θεραπεΰσει τούς άνθρώπους. Μιλοΰσε ήσυχα και τόν άκουγα ήσυχασμένους, ξαναβρισκόμουν στη Λίμνη μου, παρακαλοΰσα μόνο νά μη διαψεύδει ή γλώσσα τής ταινίας τά παπαδιαμαντικά ίάματα. Θυμήθηκα τό φίλο μου Άντρέα, σπάνιο μυαλό, που είχε βοηθήσει νά γυριστεί σέ ταινία ό «Έρωσ-ήρωσ» — μιá ολοκληρωτική άποτυχία, καθώς έλεγε, σχεδόν ό κόσμος τούς είχε γιουχαΐσει. «Όχι έτσι, Χριστέ μου, με *“Τά Ρόδινα άκρογιάλια”*», προσευχήθηκα, κι ύστερα τόν ρώτησα στα ίσια:

«Άν έρθουν μόνο δέκα άνθρωποι άκόμη, άν όλοι κι όλοι δέν βρεθοΰμε παραπάνω άπό είκοσι, δέ θ' άπογοητευθείς;»

«Όχι!» άποκρίθηκε κι έλεγε τήν άλήθεια.

«Ώρα λοιπόν ν' άνεβούμε στην ταρατσα», είπα άλαφρωμένος.

Ό κόσμος δέν ήταν πολΰς, όχι όμως και τόσο λίγος όσο φοβόμουν, τσοντάρανε και τά πιτσιρίκια. Ό άπόγειος έδώ φυσοΰσε άνεμπόδιστα, ή νύχτα πιά είχε πέσει. Τό μάτι μου πήρε τόν παπα-Βασίλη

ἐκ σοῦ γὰρ ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης

βροντολογοῦσε κάθε Κυριακή καὶ γιορτὴ στὴν ψηλὴ Παναγία, ποῦ τὸ καμπαναριό της ὑψωνόταν δεξιὰ καὶ πίσω μας σὰν κατάρτι νυχτωμένου καραβιοῦ. Ἀκριβῶς στὴν πλάτη μας τὰ ὑψώματα τῆς Λίμνης, ἀποκάτω μας ἡ θάλασσά της — ὅλα καλὰ σημάδια. Δῶσε, Θεέ μου, ξαναδεθῆκα, νὰ ἔχει ἡ ταινία τὴ δροσιὰ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴ γλύκα τῆς λιμνιώτικης νύχτας.

Εἶπα τὰ λίγα δικὰ μου, πρόσθεσε κι ὁ Εὐθύμης τὰ πολὺ λιγότερα δικὰ του, κι ὕστερα ἄρχισαν νὰ ξετυλίγονται «Τὰ Ρόδι» ἀκρογιάλια.

Νύχι καὶ κρέας ποτὲ δὲν κατάφερα νὰ γίνω μὲ τὴ Σκιάθο τῶν καιρῶν μου — δὲ φταίει γιὰ τοῦτο μόνο ἡ γνωστὴ λέπρα, φταίει καὶ τὸ ὅτι γνώρισα αὐτὴ τὴ Σκιάθο μετέχοντας σὲ μικροσυμπόσια καὶ μεγαλοσυνέδρια γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὑπάρχουν, ἀλήθεια, κάποιες ἀνταύγειες λάμψεων: ἓνα γενναριάτικο σούρουπο στὰ Μνημόρια ἐνῶ φιλοχιόνιζε, κάποιιο μεσημέρι τοῦ ἴδιου μήνα στὴ Μονὴ Εὐαγγελισμοῦ, μερικὰ πρόσωπα ποῦ κρατοῦσαν ἀπὸ τοὺς παλιούς. (Ἀδύνατο ὅμως νὰ συγκαταριθμῶ μὲ τοῦτα καὶ τὴ συνεδριακὴ θαλασσοπλοία ὡς τὸ Κάστρο καὶ τὴν ἀνάβαση στοῦ Χριστοῦ — δὲν ἤμουν τότε παρὰ παπατσωνικὸς περιηγητὴς τοῦ Σὰν Τζερβάσι.)

Καὶ ξαφνικά, μὲ τὴν πρώτη κιόλας εἰκόνα τῶν «Ρόδιων ἀκρογιαλιῶν», αὐτὴ ἡ Σκιάθος, ὅπου ζορισμένος πηγαίνω ὅποτε τὸ καλεῖ ἡ χρεια, γινόταν ἡ ἄ λ λ η καὶ βρέθηκα νὰ τὴν περιδιαβάζω ἐκστατικὸς — ὡς τὸ τέλος.

Ὁ Εὐθύμης καθόταν δίπλα μου. Κάποια στιγμή μὲ ρώτησε γιὰ μιὰ σκηνή, δὲ θυμᾶμαι ποιά. Ἀπάντησα «χάρμα!» κι ἐννοοῦσα τὴ λέξη ὅπως θὰ τὴν ὄριζε ἀρχαῖος γραμματικὸς, «τὸ ἐφ' ᾧ τις χαίρει». Ἰαματικὴ μὲ κύκλωνε ἡ χαρά, ἡ ταινία μ' ἔπαιρνε μέσα της, ἀνάσαινα στὴ Λίμνη μακάριος καὶ φτεροκοποῦσα στὴ Σκιάθο ὄλβιος, οἱ δυὸ τόποι ἦταν ἓνας πιά, ψάρευα ἢ κολυμποῦσα στὰ Ταμπακαριά καὶ συνάμα βρισκόμουν στὸ θαλάσσιο ἄντρο σιωπηλὸς συνομιλητὴς τοῦ Σταμάτη τοῦ Ἀταίριαστου, τοῦ μαγεμένου Πατσουστάτη, τοῦ ἐπανακάμφαντος ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ Ἀγάλλου καὶ τοῦ ἀποκαμόντος Ἀλεξάνδρου. Μᾶς εἶχε τάξει ὁ Χατζῆς μιὰ ταινία δίχως ἀμερικάνικο ἀλατοπίπερο, ἓνα φαί μὲ τὴ νοστιμάδα τῶν συστατικῶν του μόνο, καὶ ἡ ὑπόσχεσή του ἔβγαινε ἀληθινή. Γευόμασταν ἓνα ἔργο δίχως μπεσαμέλες, ἓναν Παπαδιαμάντη ἐν ἐτέρα μορφῇ ἀλλὰ

ἀναλλοίωτο στήν οὐσία του, πού μιλοῦσε καί δὲ μιλοῦσε, ἔπλεε καί δὲν ἔπλεε. Γράφω «Παπαδιαμάντη» κι ἐννοῶ μαζί του ὅλο τὸν κόσμο του. «Τὰ Ρόδινα ἀχρογιάλια» εἶναι ὁ «ἀκίνητος χορὸς» τοῦ πληρώματος τῆς πλωτῆς νήσου Σκιιάθου.

Ὁ Χατζής, ἦταν φανερό ἀκόμα καί σὲ στραβό, χωρὶς καθόλου νὰ λησμονεῖ τὴ γλώσσα τοῦ κινηματογραφικοῦ σκηνοθέτη καί τοὺς κανόνες πού τὴν κυβερνοῦν, πῆγαινε στὸν Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς καρδιάς, τοῦ ὑποτασσόταν καί ἀφηνόταν μ' ἐμπιστοσύνη στὴ χειραγωγία του. Ἦταν, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἀναπόφευκτη κοινοτοπία, ἓνας ἐρωτευμένος, μποροῦσε λοιπὸν νὰ ἠμιοχεῖ τὸ νοῦ του καί τὰ ὀρμήματά του δίχως νὰ τὸν ἀχρηστεύει. (Κινδυνεύω ν' ἀκούσω ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ὅτι, ἔστω καί σιωπηρὰ, παραβάλλω ἀνόμοια πράγματα, τὸν κινηματογράφο καί τίς διδακτορικές διατριβές. Δὲν ἀντιλέγω. Ποιὸς ὅμως ἐμποδίζει τοὺς ὑποψήφιους διδάκτορες νὰ εἶναι περισσότερο καρδιακοί;) Ἀπελευθερωμένος ὁ Χατζής, χάριη στήν ὑποταγή καί τὴν ἀγάπη του, ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς πρωτοτυπίας καί τῆς «πρὸ καιροῦ» ἀποβολῆς τῶν δερμάτινων χιτῶνων, συχνὰ πυκνὰ προσέγγιζε στίς παρυφές τοῦ κάλλους πού ὁ Πλάτων ὀνομάζει «ἀμήχανον» καί ὁ Δαμασκηνὸς «ἀρχαῖον».

Νύμφαι ἀπὸ Λιβάνου οἱ γυναῖκες στὰ τραχαλόμαντρα τῆς Σκιιάθου: ἡ ἀνώνομη πού κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρό της κωμάζει ὁ Παπαδιαμάντης, ἡ Μυρσοῦδα, ἡ Κρατήρα. Μελαχρινές ἢ ρόδινες ἢ λευκανθισμένες, μὲ ὁμορφιά ἔνσαρκη καί ἀναγωγική. Ἐνυπόστατα ἀπαυγάσματα, ἔστω καί μακρινά, τῆς Νέας Εὐσας. «Ἐένος» κόσμος, πέρα ἀπὸ τὰ «αὐτεῖδωλα» πλάσματα τοῦ ἄλλου κινηματογράφου. Ὅταν, στὴν ἀρχή, φάνηκε ἡ εἰδὴ ἐκείνης, πού γιὰ τὴν ἀγάπη της ὁ ἄφρονος κωμαστής ἔπλευσε κι ἀπέκαμε καί ἐνυκτώθη, ὁ Εὐθύμης μοῦ ψιθύρισε «Σὰν Βρεφοκρατοῦσα...», κι ἔτσι βοηθήθηκα νὰ νιώσω λιγάκι τὸν ἔρωτα τῶν μοναχῶν γιὰ τὴν Παναγία, καί ὕστερα χάρηκα, σχεδὸν δίχως ναρκισσισμὸ, γιὰτὶ ἐδῶ καί χρόνια ἔγραφα, κατὰ μίμηση τοῦ Ἐγγονόπουλου, τὸ ποίημα «De sublimitate» γι' αὐτὴν πού τὰ μάγουλά της μηλολοθοῦν στὴν πρώτη σελίδα τῶν Ρόδιων ἀχρογιαλιῶν τοῦ Παπαδιαμάντη — τώρα καί τοῦ Χατζή.

Ἦ μέλος
 ὦ ἄνθος
 ὦ ἄστρον ἐπίγειον
 ὦραία κόρη
 ὦραῖο παράθυρο
 πού φώτιζες

μέσα στη νύχτα
 ώραία κόρη
 πού 'πλεκες μετρώντας
 τις θηλειές
 ώραϊο δίχτυ
 εἰς τὸ παράθυρο
 μέσα στο φῶς.

Ὁ Χατζής —καὶ γράφοντάς το καθόλου δὲν ξεχνῶ τὴν παροιμία «μεγάλη μπουκιά νὰ τρῶς, μεγάλο λόγο νὰ μὴ λές»— μᾶς ξαναθυμίζει τὸ λησμονημένο κάλλος τῶν γυναικῶν. Τοῦ χρωστᾶμε αὐτὴ τὴ χάρη, ὅπως δὰ καὶ τὴν ἄλλη: ἀπὸ «Τὰ Ρόδινα ἀκρογιάλια» του —ἔτσι ἄλλωστε καὶ στὰ παπαδιαμαντικά— ἡ λοιμικὴ τοῦ αἰσθησιασμοῦ ἔχει δραστικὰ σπορκαριστεῖ. Ὁ ἔρωτας, λοιπόν, μαρμαίρει ἄδυτος καὶ ἀφθορος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, ἀκριβῶς ὅπως στὸ μέγιστο ἐρωτικὸ μυθιστόρημα τοῦ πρίγκιπα Φιοντόρ Μίσκιν, καὶ εἶναι κραταιότερος ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς Μυρσούδας, πού πέθανε δέκα χρόνια προτοῦ γυρίσει ὁ ἄρραβωνιαστικὸς της. Ἔτσι, ὅταν στὸ διάλειμμα ὁ Ἄγγελος μοῦ εἶπε: «νὰ μὴ λέω μεγάλες κουβέντες, ὅμως μοῦ θύμισε Ταρκόφσκι», δὲ βροῖκα ποσῶς ὑπερβολικὴ τὴν ἐντύπωσή του. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ταρκόφσκι εἶχα νὰ δῶ ώραία γυναίκα, κι ἀπόψε ἔβλεπα περισσότερες ἀπὸ μιὰ κι ἀναρωτιόμουν ποῦ ἀνέσκαψε ὁ Χατζής αὐτὰ τὰ σκιαθίτικα ἀγάλματα.

Στὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια» ὅλα τὰ κτιστά —ὄχι ὅμως τεχνητά— φῶτα, ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς σχεδὸν σολωμικὲς σπίθες τῆς φωτιᾶς στὴ σπηλιὰ καὶ ἀπὸ τὴ λάμψη στὰ πρόσωπα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ὡς τὸ φῶς τῆς θάλασσας καὶ τοῦ οὐρανοῦ, ὅλα παραπέμπουν στὴ μοναδικὴ παράγραφο τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἀφηγήματος, ἐκεῖ στὶς πρῶτες σελίδες, αὐτὴν πού πολλοὺς ἀπὸ πολλὰ καὶ δεινὰ πτώσεις θὰ εἶχε γλυτώσει, ἂν δὲν τὴν διάβαζαν μόνο ὡς λυρικὸ κατακλήλημα ἢ παραπλήρωμα, ἀλλὰ ἂν τὴν ἔπαιρναν τοῖς μετρητοῖς, ὅπως πρέπει πάντοτε νὰ παίρνομε τὸν Παπαδιαμάντη:

«ὦ, αἱ ὦραι τοῦ λυκαυγοῦς!... Ἴδου αὐτόματοι ἦξαν πύλαι οὐρανοῦ, ἃς ἔχον ὦραι πλὴν ἃς ἀφήσωμεν τοὺς παλαιούς, καὶ ἃς ψάλωμεν μετὰ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ θεσπεσίου: “Προσενωπίω σοι ὦραι ὑπεκλίθησαν φῶς γὰρ καὶ πρὸ ποδῶν ὑψίδρομον σέλας, Χριστέ...”»

Ὅλα τὰ φῶτα στὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια», τὸ βλέπεις, ἀποσπινθηρίζουν τινάζοντας τὴ σπίθα τους κατ' Αὐτόν.

Βλέποντας τις σκηνές στο παραθαλάσσιο άντρο, καθώς μάλιστα είχα διαβάσει και τὸ σχετικὸ δοκίμιο τοῦ Λουκά Κούσουλα, φυσικὸ ἦταν νὰ θυμηθῶ τὸ πλατωνικὸ σπῆλαιο. Ὡστόσο οἱ συνδαιτυμόνες τῆς παπαδιαμαντικῆς σπηλιᾶς, μολονότι ναυάγια κι οἱ ἴδιοι κι οἱ ἔρωτές τους (ναυάγια σύμφωνα μὲ τὰ κοσμικὰ κριτήρια), δὲ μοιάζαν διόλου μὲ τοὺς πλατωνικοὺς δεσμῶτες. Δὲν «συνείχοντο ταῖς τοῦ "Ἄδου σειραῖς», μὲ ἄλλα λόγια, παρ' ὅλες τις ἰδιορρυθμίες τους, τὰ πρόσωπά τους δὲν τὰ εἶχε φάει ἡ σκουριά τοῦ ἀτομισμού — ἡ σπηλιά δὲν προτύπωνε τὴν Κόλαση. Ἀναμφισβήτητα ἰδιάζοντες ἀπὸ φυσικοῦ τους καὶ μοναχικοί, ὥστόσο τοὺς δένουν μεταξύ τους ὄχι καὶ πολὺ δυσδιάκριτα νήματα. Ὁ Χατζῆς δείχνει περιφανῶς ὅτι ὁ Πεντζικῆς ἀσφαλῶς θὰ ὀνόμαζε ἐκκλησιασμό τοῦ Παπαδιαμάντη — καὶ τῶν ἡρώων του βέβαια. Οὔτε ὁ δύσκολος Ἀλέξανδρος, στὴ Σκιάθο καὶ στὴν Ἀθήνα, οὔτε ἡ ἐν σπηλαίῳ παρέα του εἶναι ἀλιβάνιστοι. Δὲν διακρίνω ἀνάμεσά τους κάποιον λυκάνθρωπο. Διαλέγονται, βλέπουν τὸ πρόσωπο καὶ ὄχι τὴν πλάτη τοῦ ἄλλου. Καταθέτουν στὴν κοινότητά τους τὶς ἀποτυχίες τους, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἄγγελος.

Μένω ἀναυδος μὲ τὸν Χατζῆ, μεγαλωμένο σὲ χώρα ἄ-σχετη καὶ ἐκκεντρη, ποὺ ἤρθε νὰ μᾶς διδάξει μὲ τὴν ἔκπαγλη ταινία του ὅτι οἱ δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦν στὸν Παπαδιαμάντη μπορεῖ νὰ εἶναι συχνὰ κακοτράχαλοι, ποτέ ὅμως σκολιοί. Τὸ φῶς τῶν «Ρόδινων ἀκρογιαλιῶν» του ξορκίζει τοὺς ἐρμηνευτικούς λαβυρίνθους, ἀκριβῶς ὅπως τὰ Φῶτα διώχνουν τὰ παγανά.

Ὁ Μ. Μ. Παπαϊωάννου, μαρξιστής, στὴ μελέτη του *Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη* ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξει — δὲν ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ τὸ ἔλεγε — πῶς ὁ γιὸς τοῦ παπα-Ἀδαμαντίου δὲν ἦταν κατὰ βᾶθος χριστιανός, ἔμενε ἀπλῶς στὴν ἐπιφάνεια, στοὺς λατρευτικούς τύπους. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματά του, καθὼς νομίζει, εἶναι πῶς ὁ Παπαδιαμάντης ὁμολογεῖ στὰ *Ρόδι*ν ἀκρογιαλία τὴν ἐπιθυμία του νὰ αὐτοκτονήσει. Λοιπὸν τί εἶδους χριστιανός εἶναι; Τὸ συμπέρασμα τοῦ Παπαϊωάννου εἶναι λαθεμένο, ἡ ἐπισήμανση ὅμως σωστή:

«Πιθανὸν νὰ βουλιάξῃ ἡ βάρκα, κ' ἐγὼ μαζί. Ἐὰν δὲν ἠμπορέσω νὰ σωθῶ κολυμβῶν, θ' αὐτοκτονήσω ἀκουσίως. Καὶ θὰ εἶναι εὐκαταία ἀπαλλαγὴ, χωρὶς εὐθύνην καὶ χωρὶς κόλασιν. Ἄς ταχύνω τὴν κωπηλασίαν, διὰ νὰ μὴ μοῦ μείνη ἀμφιβολία περὶ τοῦ ἀκουσίου τῆς αὐτοκτονίας. Ἄς καθίσω στὰ κάργα, ὅπως λέγουν οἱ ναυτικοί. Λυποῦμαι τὴν ζωὴν ἄρά γε;

»Ένθυμοῦμαι ὅτι εἶχα ἀρρωστήσει βαριά, τὸν παλαιὸν καιρὸν, ὅταν ἤμην πολὺ νέος, καὶ τέλος εἶχεν ἀρχίσει ἢ ἀνάρρωσις. Ὡς ἐν ὄνειρῳ καὶ ἐν ἐγρηγόρσει, ἔλεγα μέσα μου: “Νὰ κάμη τις τὸν μισὸν δρόμον καὶ νὰ γυρίσῃ πίσω, εἰς μίαν πορείαν ἀφευκτον; Δὲν θὰ εἶναι κόπος διπλάσιος, ἀφοῦ μέλλει ἐξ ἅπαντος νὰ τὸν ξανακάμη;...”»

Τὸ ὕφος —κι ἐδῶ καὶ στίς δυὸ ἐπόμενες παραγράφους τοῦ ἀφηγήματος— ἀσφαλῶς δὲν εἶναι καρυωτακικὸ ἢ λαπαθιωτικὸ, ὡστόσο ἡ ἀφελότητά του μπορεῖ νὰ παραπλανήσῃ μόνον ὅσους δὲ γνωρίζουν τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ Μ. Μ. Παπαϊωάννου ἔχει δίκαιο, ὁ Παπαδιαμάντης ἐνδομύχως ἤθελε νὰ αὐτοκτονήσῃ καὶ φαίνεται πῶς δὲ δοκιμάστηκε μιὰ μόνο φορὰ ἀπὸ τὸν πειρασμὸ τῆς ἀβύσσου. “Ἄν δὲν ἦταν χριστιανός, θὰ εἶχε δελεαστεῖ ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ τῆς κάλεσμα — ὅμως ὅλοι ξέρουμε ὅτι ἀξιώθηκε νὰ κλείσει τὰ μάτια ψέλλοντας τὸ δοξαστικὸ τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων.

Ἄναρρωτιέμαι γιατί ὁ Χατζῆς παρέκαμψε αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὑποθέτω γιὰ λόγους κινηματογραφικῆς οἰκονομίας (ἢ δυσκολίας;). Ἐπειδὴ ὅμως τὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας εἶναι ἀπὸ τὰ μείζονα στὸν Παπαδιαμάντη, ἡ ἀποσιώπησή του στὴν ταινία εἶναι αἰσθητῆ. Ὡστόσο θὰ ἦταν μεγάλη ἀδικία, ἂν καταλόγιζαν στὸ Χατζῆ τὴ μομφή ὅτι ἀπέφυγε τὴν κακοτοπία γιὰ νὰ μὴ ρίξει μιὰ σκιά στὸν «ἀγιοποιημένο Παπαδιαμάντη».

Ἡ ταινία μὲ κρατοῦσε μετέωρο, πηγαινοερχόμενον ἀνάλαφρος σὲ Λίμνη, Ροβιές καὶ Σκιάθο. Ὅταν τελείωσε, φίλησα τὸν Εὐθύμη. Τίποτε δὲν εἶχε σβηστεῖ, ἀνάδευαν μέσα μου φῶτα θεραπευτικά, σὰν τὸ ναυτικὸ φανάρι ἀνάμεσα στὴν ἐκκλησιά καὶ τὴ σκῆτη τοῦ Ἁγίου Χριστόδουλου, στὰ δυτικὰ τῆς Λίμνης. Δὲ φυσοῦσε νοτιάς γιὰ νὰ ρίξει λαμπυρίδες ζωντανές στὴν ἄμμο. Ἦξερα ὅμως πῶς, ἂν εἶχα καιρὸ καὶ τραβοῦσα γιαλὸ γιαλὸ ὡς τὸ Κοχύλι, τὸ νερὸ καὶ τὰ λαλαρίδια θὰ ξεσπῆθιζαν μικρὲς λαμπηδόνες τοῦ πρώτου κάλλους.

Ἰούλιος 1999

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεύχος 1

Πρωτογεννά 1992

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πίερος Καραλής, *Νυχτερινή Αντίληψη*
'Αλέξανδρος Κετόγης, *Χρόνος και χρόνος στα 'Ο Χρόνος στα χρόνια*
'Ι. Κ. Καλδής, *'Αρσενικό θόρυβος και μουσική σε δύο διαγράμματα του 'Αδ. Παπαδιαμαντίου*
Σωτήρης Φωκίος, *Γνωστική συνθήκη του Παπαδιαμαντίου*
Λουκάς Κολωνάκης, *«Τα Ρόλη» διαγράμματος*
Ν. Δ. Τραυταρολάσκας, *«Κόβος δ' Αθήναι» και Μήκιστος*
'Αρθρόλογος Παπαδιαμαντίου
Νίκος Τραυταρολάσκας, *Το «Αιέντα» στην Κόσμη Φωκιάδη, Τη Άνοιξη του καλλιού*
Μ. Μαλακάσης, *«Όχι γούνα την παραμυθιά του Χριστουγεννιάτικου*
Μ. Μαλακάσης, *'Αλλή. Παπαδιαμαντίου*
Βίλνιερ Γεωργιάδης, *Άρσενος ή η βελόνη*
Ουάσιμος, *Την πρώτη είδηση είναι*
Σοφία Σπύρου, *Πώς είπαμε*
Μαργαρίτα Σάββα, *Ο διαγράμματος*
Μαργαρίτα Παπαδιαμαντίου
Τριαντάφυλλο, *Πρόβλημα και πρόγραμμα • Παράδειγμα*
'Ο Παπαδιαμαντίου διαγράμματος και Βελόνη • 'Ημερολόγιο

'Εκδόσεις Λόγος

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεύχος 2

Φθινόπωρο 1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Κωνσταντίνος Χαράλαμπος, *Νομ. Μόνα, Ηρώς Ρούφ, Ούρα Ρίνα*
'Αλέξανδρος Παπαδιαμαντίου, *Το νέο Άρσενος του Φωκί*
Ν. Δ. Τραυταρολάσκας, *Γνωστική συνθήκη*
Κ. Γ. Πιτσόπου, *Εκδόσεις γύρω στο Παπαδιαμαντίου*
Δ. Δ. Τραυταρολάσκας, *'Άρσενος, Μαρτυρία, 'Ιστορία δ' Παπαδιαμαντίου και 'Αλλή. Παπαδιαμαντίου*
Ελένη Δ. Μαρτυρία, *«Λόγος Νέος Γένος Ιστορία*
Χ. Α. Δάρας, *«Εκδόσεις Λόγος γύρω σε 'Ιστορία και Βελόνη*
'Αρθρόλογος Παπαδιαμαντίου
Παύλος Νυβάνης, *Το παραμυθιακό γούνα του Παπαδιαμαντίου*
Γιώργος Θεοτοκάς, *Τη επί 'Αδ. Παπαδιαμαντίου και Βίλα καλλιού*
(όπως Μιχάλης, 'Αρθρόλογος)
Σοφία Σπύρου, *Το καλλιού και η Βελόνη*
Σ. Μιχάλης, *Μ. Μαλακάσης, Τη Μιχάλη και Κόσμη και Σωτήρη*
Βασίλης Παναγιώτης, *Τη επί Βελόνη*
Μαργαρίτα Παπαδιαμαντίου
'Εκδόσεις: Πρόβλημα και πρόγραμμα • Παράδειγμα
Διαγράμματος και διαγράμματος • Βελόνη • 'Ημερολόγιο

ΣΤΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ
ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΟΥ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΛΟΓΟΝ

'Εκδόσεις Λόγος

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεύχος 3

'Ανοιξη 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ελεονώρα Νεοφωτισμένη, *Χρόνος στη Σωτήρη*
Νίκος Φωκίος, *Πρόβλημα και πρόγραμμα της παραμυθίας*
'Ιω. Ν. Φωκιάδης, *Παραμυθία στην ζωή και το Άρσενος*
Φώτης Διαμυταρολάσκας, *«Βίλα» και προμυθία διαγράμματος*
Robert Shaban Fekihian, *'Ο κώδικας κωμικής*
Βασίλης Παναγιώτης, *Στην 'Ανοιξη, η Φωκιάδης*
'Αρθρόλογος Παπαδιαμαντίου
Ν. Δ. Τραυταρολάσκας, *Μη τη βελόνη στην Παράδειγμα*
Ζήσης Ουάσιμος, *Φωκίος 'Άρσενος (όπως)*
Τριαντάφυλλο, *Τη Σωτήρη, Παπαδιαμαντίου Νίκος Παναγιώτης*
Α. Μαρτυρία, *Παραμυθία δ' Παπαδιαμαντίου*
Νέος Διαμυταρολάσκας, *Τη παραμυθία κωμικής*
Μαργαρίτα Παπαδιαμαντίου
Τριαντάφυλλο, *Πρόβλημα και πρόγραμμα • Παράδειγμα*
Διαγράμματος και διαγράμματος • Βελόνη • 'Ημερολόγιο

ΧΑΝΣΟΥ ΧΡΥΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΕ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Μαργαρίτα Σάββα
της 'Αλλή. Παπαδιαμαντίου

'Εκδόσεις Λόγος

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεύχος 4

Φθινόπωρο 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ο Παπαδιαμαντίου, Παπαδιαμαντίου
Λουκάς Κολωνάκης, *Με Βίλα*
'Ιω. Ν. Φωκιάδης, *Τρία πρόβλημα στη τη Βελόνη*
καλλιού παραμυθίας
Φ. 'Αρ. Διαμυταρολάσκας, *Δι' Ελληνική ιστορία*
δ' Άρσενος
Ν. Δ. Τραυταρολάσκας, *Άρσενος διαγράμματος*
'Αρθρόλογος Παπαδιαμαντίου
Παναγιώτης Γαβριήλ, *'Αρθρόλογος 'Αλλή. Παπαδιαμαντίου*
'Αρθρόλογος 'ΡΟ Παπαδιαμαντίου
Σόφια Σπύρου, *'Αρθρόλογος 'Αρθρόλογος*
Χαράλαμπος, *'Αρθρόλογος στη τη Βελόνη*
'Αρθρόλογος Β. Ζωή, *'Αρθρόλογος 'Αρθρόλογος Βελόνη*
Επί Τέλος, *Στη Βελόνη*
Μαργαρίτα Παπαδιαμαντίου
Τριαντάφυλλο, *Πρόβλημα και πρόγραμμα • Παράδειγμα*
Διαγράμματος και διαγράμματος • Βελόνη • 'Ημερολόγιο

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

δ' Ελληνική ιστορία δ' Άρσενος
Απομυθία στη τη Βελόνη
Οι Άρσενος και Βελόνη του Λόγος 'Αρθρόλογος
'Ιω. Μαρτυρία του Νέος Νέος

'Εκδόσεις Λόγος

ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΡΟΚΟΣ (1912-1993)

Πρὸς τὸ ἐκούσιον πάθος
(Παπαδιαμάντης)

Ἄρωμα, ἀφρὸς καὶ πτῆσις — ὄνειρα στὸ κύμα
τῶν στοχασμῶν τοῦ κύρ Ἀλέξανδρου κι ἡ Σκιάθος,
κι ἐκεῖ, στὸ νηπτικὸ τοῦ ὀρίζοντά του βάθος,
τὸ Ἀγγελικὸ, τὸ ἀνέφικτο, τὸ Μέγα Σχῆμα.

Παλτὸ τριμμένο ἀνάλαβός του, κι ἄλλος ὁ Ἄθως,
πού ἐξαγοράζεται τοῦ Ἀδάμ τ' ὀλέθριο κρίμα·
στὴν πόλη ἐτούτη, μὲ τὸ ἀργό, σκυφτό του βῆμα,
κι ἀκατανόητος, ἀνεβαίνει πρὸς τὸ Πάθος.

Ἄρωμα, ἀφρὸς καὶ πτῆσις — ὄνειρο κι ἡ Ἀθήνα.
Καὶ στοῦ Ψυρρῆ, στὸ μαγαζὶ τοῦ Καχρμιάνη
(φτηνὸς καπνός, τὸ ψωμοτύρι κι ἡ ρετσίνα).

τῶν ἀναμνήσεων στρέφει πίσω τὸν Ἰορδάνη.
Νησι ἢ ψυχὴ του. Τὰ σταυράγκαθα, τὰ κρίνα,
πλέκει ὁ Χριστός, κι ὁ ἀγωνοθέτης του, στεφάνι.

(Ψαλμοί, 1982)

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ (1884-1951)

Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη

Τοῦ Θεοῦ τὸ πέλαγο βροντῆ
τὸ μέγα κύμα ἐβάρει...
Σὰν τ' Ἅγιο Πνέμα ἐφώταγε
ψηλάθε τὸ φεγγάρι
στ' ἀκρόγιαλα τὶς γλώσσες τῶν ἀφρῶν
ποὺ καβαλίκευαν τὰ βράχια
θαμπωτικές,

ὅταν Αὐτός,
διαβαίνοντας ἀπ' τὸ στερνὸ προσκυνητᾶρι
τ' ἀκρωτηριοῦ,
καθὼς σφυρίζαν οἱ σβιλᾶδες τοῦ βοριά,
ἔκλειν' ἀπάνω του σφιχτὰ τὸ τρύπιο πανωφόρι,
κι ὅπως σιγὸψελνε,
μὲ πρόσωπο στὸ στήθος του χωμένο
«Τῇ ταπεινώσει τὰ ὑψηλά
καὶ τῇ πτωχείᾳ τὰ πλούσια»,
ξάφνου πλημμύριζεν ἀδόκητα ἡ καρδιά του
πλατιά, πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ βόγχο τοῦ πελάγου
κι ἀπ' τὸ τραγούδι τῶν ἀθώρητων Σειρήνων,
Ἰερουσαλήμ,
ἀπὸ τὸν ὕμνο τὸ δικό Σου!...

Καὶ τότε τὸ φιδίσιο μονοπάτι,
ποὺ ἀπ' τὸ ξωκλήσι τ' Ἅι-Νικόλα
κατέβαινε τοῦ λιμανιοῦ ὡσμε κάτου τὴν ταβέρνα
ποὺ μέσα της ἀκόμα, νυχτωμένο
ἐκάπνιζε θαμπὸ ἓνα φῶς,
τὸν ἐτραβοῦσε κιόλας
ἐκεῖ ποῦ, τὸ ποτήρι τοῦ κρασιοῦ κρατώντας,
σέ λίγο, ἀπὸ τὸ νάμα γκαρδιωμένος τῆς ἀμπέλου,
—τῆς μιᾶς Ἄμπέλου ποὺ πλατιά ἔναι καὶ μεγάλη
μὰ λιγοστὰ τ' ἀληθινὰ τὰ κλήματά της—
θὲ νὰ ἔμπαινε στὴ ζέστα μέσα τοῦ Μυστήριου

τοῦ ζωντανοῦ,
 κι ὁ Διονυσόδοτος Χριστός του,
 κι ἂν στὸ Σταυρὸν ἀπάνω ἀκόμα καρφωμένος
 μ' αἵματοστάλαχτο πλευρό, μὰ ἀγάλι ἀγάλι
 τὴν Ἀπολλώνεια θὰ σαρκώνονταν γαλήνη,
 κι ἀπὸ τὴ ρίζα μέσα τῆς ταπεινοσύνης
 τόσο θὰ ψήλωνε βαθιά του τὸ τροπάρι
 καὶ τόσο μέσα του οἱ κρυφὲς αἰσθήσεις
 σὲ νοσταλγίας θεοτικὸ ρυθμὸ δασμένες
 θὰ τραγουδοῦσαν,
 ποῦ ἡ ψυχὴ του, μοναχὴ της,
 σὰν τὸ πουλὶ ποῦ ξάφνου ἀνοίγουν τὸ κλουβὶ του,
 στῆς ἴδιας της τῆς λευτεριάς συνεπαρμένη
 τὸ θάμπος, θεὸ νὰ ὀρμουῖσε νὰ μᾶς φέρει
 κάτι ἀπ' τὸ μήνυμα τῆς Μέθης τῆς μεγάλης,

ὥσπου, ἀκουμπώντας πάνω στῆς ταβέρνας τὸ τραπέζι
 λίγα φύλλα χαρτιοῦ τσαλακωμένα,
 καὶ σκύβοντας ἀπάνω τους,
 μὲ τὸ ποτήρι τοῦ κρασιοῦ μπροστά του,
 θεὸ ν' ἀρχινοῦσε,
 ὡς νὰ τραγοῦδαε τώρα κι ὅλο τὸ νησί μαζί του,
 κι ἀκόμα σιγοψέλλοντας ἀνάμεσα στὰ δόντια του,
 νὰ γράφει...

*

Καὶ νὰ πού, ὡς σήμερα μ' ἐκεῖνα τὰ γραφτά του
 ἀγάλλεται ἡ Σιών,
 καὶ στὸ πλευρό της,
 παλιὰ καὶ νέα, σκιρτᾷ κρυφὰ ἡ Ἑλλάδα,
 κάποιοι ἀπὸ μᾶς ὅπου ἴμαστε ἐνωμένοι
 ἀπ' τὴ βαθιὰ τὴ λάτρα τῆς Ἀμπέλου
 τῆς ζωντανῆς —ὅπου πλατιά ἴναι καὶ μεγάλη
 μὰ λιγοστά τ' ἀληθινὰ τὰ κλήματά της—,

σ' εὐλαβικὸ Μνημόσυνο κινώντας
 μαζί, τὸ μονοπάτι παίρνομε τ' ἀκρογιαλίσιο

τῆς Σκιαίου, πού ἀπό τὸ ξωκλήσι τ' Ἄι-Νικόλα,
τοῦ λιμανιοῦ ὡσμε κάτου κατεβαίνει τὴν ταβέρνα,
κι' ἐκεῖ,
ἐνῶ γύρα μας μυρόβλητο ἀνασαίνει
παντοῦθε τὸ νησι ἀπ' τὸ κύμα κι ἀπ' τὸ φύκι,
κι ἀπὸ τὰ πεῦκα κι ἀπ' τὰ σκίνα κι ἀπ' τὰ ρεῖκια,
μὲ τὸ βαθὺ ποτήρι μας γιομάτο
ἀπὸ τῆς νέας μας τῆς σοδειᾶς τὸ γιοματάρι,
ὄρθοι στὸν ἴσκιό του μπροστά,
γιὰ μιὰ στιγμή,
μὲ τὸ ποτήρι αὐτὸ στὸ χέρι,
τοῦ ζητᾶμε, ἂν εὐδοκεῖ,
νὰ τὸ τσουγκρίσομε μὲ τὸ δικό του!

(Λυρικός Βίος Ε')

ΣΩΤΗΡΗΣ ΣΚΙΠΗΣ (1879-1952)

Ἐπὶ τὰ «Νέα Κάλβεια μέτρα»

Νοσταλγῶ ἓνα ξωκκλήσι σου
μὲς στὰ πεῦκα τῶν λόφων σου,
ὦ Ἀθήνα, χαμένο!
Νὰ σημαίνει ἢ καμπάνα του
ἐκεῖ σὰ φτάνω,

Καὶ νὰ μπαίνω στὴν ὥρα
τῆ γλυκιά τοῦ Σπερνουῦ,
νὰ μὴν ἔχω συλλεΐτουργους,
πάρεξ κάποια γερόντισσα
κι ἓναν τσοπάνο.

Θαμπὰ νάσαι τριγύρα μου
καὶ νὰ καῖν δυὸ λαμπάδες
φτωχικὲς στὰ εἰκονίσματα
δυὸ Ἁγίων ἀσήμαντων
κι ἀγνοημένων,

Καὶ γεμάτος κατάνυξη
νὰ θαρρῶ ἐκεῖ στὸ βάθος
πὼς ψέλνει τὸ τροπάριο
τὸ ἀγαπητὸ του ὁ Ἀλέξαντρος
Παπαδιαμάντης.

(1928)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΥΡΗΣ (1853-1919)

Παπαδιαμάντης

Παπαδιαμάντης, μιὰ ψυχὴ, ποὺ μέσα σ' ἐξωκκλήσια
καὶ σ' ἐρημιὰς τὴν ἔφερνε κατάνυξις περίσσια.
Κι' ἡ Σκιάθος δὲν θὰ ξαναἰδῆ στὴν ἀκροθαλασσιὰ της
νὰ κάθεται ἕνας ἀσκητὴς,
νὰ κάθεται ἕνας ποιητὴς,
ἕνας γιὰ φωτοστέφανο πνευματικὸς ἐργάτης.

(Ὁ Ρωμῆος, 8.1.1911)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (1923)

*μνήμη Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη
στή συμπλήρωση ὀγδόντα χρόνων
ἀπὸ τοῦ θανάτου του τὸ 1991*

Σμίξανε πάλι οἱ μοναξιές μας
καθὼς σέ θυμήθηκα
Ἐσὺ κι' ἐγὼ καὶ τὸ ταπεινὸ αὐτὸ ἔρημοκλήσι

Γνώριμο καὶ στοὺς δυὸ τὸ σκηνικὸ
Χαρὰ ἄφατη!
Παραμυθία καὶ ἀγαλλίαση φρενῶν
Νὰ μυρίζει τὸ κερὶ
Νὰ μοσχοβολάει τὸ λιβάνι
ὁ βασιλικὸς τὸ δεντρολίβανο τὸ βάλι
κι' ἐκεῖ

ἀπὸ τῆ σκοτεινῆ χιβάδα τοῦ ἱεροῦ
κάτι σὰ φῶς καὶ σὰ μελωδία ν' ἀνεβαίνει τ' οὐρανοῦ
καὶ νὰ χάνεται στὴν ἑναστρη ὄροφῆ
καὶ νὰ πηγαίνει τ' ἀψήλου!

Τί διάθεση!
Στιγμὴ ἀνθρώπου καὶ στιγμὴ Θεοῦ
Στιγμὴ τοῦ ὄνειρου καὶ στιγμὴ τῆς φαντασίας
Ἀληθινὴ στιγμὴ σ' ἔρημοκλήσι μακρινὸ
καὶ νὰ 'σαι δίπλα μου σέ μυστικὴ δική μας συνεδρία
μακριὰ ἀπ' τὴν τύρβη τὴν ἐπίφαση τὴν ἐπιδειξία
σ' ἔσπερινὴ συνάντηση καρδίας καὶ νοῦ
καὶ νὰ λές μὲ τὰ χεῖλη μου τὸν ἐπιλύχνιο
παραμονὴ τῆς γιορτῆς πού ξημερώνει
Σεπτεμβρίου εἰκοσιμία
τῆς Ἁγίας ἐνδόξου βασιλίδος καὶ ἰσαποστόλου Ἑλένης
—μεγάλ' ἢ χάρη της—
«Φῶς ἰλαρὸν τῆς ἁγίας δόξης σου...»

Καὶ νὰ 'ναι καὶ γιὰ σένανε τὰ λόγι' αὐτὰ
Παπαδιαμάντη Ἀλέξανδρε

κάθε φορά
 πού σμίγοντας οί μοναξιές μας
 σ' άναμμινήσκομαι!

Και ξαφνικά
 διαπιστώνει κανείς
 πώς όλα ειπώθηκαν
 κι' ό λόγος
 άνήκει τώρα στη δυνητική μιās έκλεκτικῆς
 και θέλει προσοχή

Είναι μιā κάποια άπογοήτευση βέβαια
 όμοια εξάντληση παθολογική
 να τó διαπιστώνεις
 ίσως και μιā ειρωνεία δηκτική
 λές κι' εξαντλήθηκες κι' εσύ μαζί με τó άντικείμενο
 πού σ' έκανε να μιλάς
 πού σ' έκανε να γράφεις
 πού σ' έκανε να θυμάσαι

"Όμως τó άντικείμενο...
 Ντυμένο τήν αιώνια σιωπή
 δέν εξαντλείται
 παρά άκένωτη πηγή μνήμης
 σε πολιορκεί μ' ένα ρέον μουρμούρισμα
 μ' ένα κελάρισμα
 με τήν άφατη εκείνη μουσική τῆς ροῆς
 πού στην προσπάθεια να έκφράσεις
 πολυλογεῖς μέχρι εξάντλησης
 για να πείσεις και να πεισθεῖς
 για τó μεγάλο κακό πού σοῦ ἔγινε

Κι' ἔτσι
 διαπιστώνεις πώς όλα ειπώθηκαν
 κι' ό λόγος
 άνήκει τώρα στη δυνητική μιās έκλεκτικῆς
 πού σαν εξάντληση παθολογική σε άδρανεῖ
 και σάμπως λίγο και να σε φιμώνει

πού ἐσύ θέλεις νά τὸ φωνάξεις
νά τὸ πείς

κι' αὐτὴ ἡ ὑπόθεση τῆς ἀγωνίας σου —ἀλίμονο—
νά μὴν τελειώνει

(Μέ τὸ σουραύλι τοῦ Καλοκαιριοῦ, 1993)

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΠΑΤΑΛΑΣ (1887-1969)

Στὸν Παπαδιαμάντη

Ἐγειρες, ὦ ψυχὴ πλατιά, μεγάλη,
Κ' ἡ πλάση ἐνῶ δὲ μόριε νά σέ κλείση
Στὴν πλάστρα τῆς κι' ἀπέραντην ἀγκάλη,
Ἔνας τάφος στενὸς σ' ἔχει κρατήσει.

Κοιμήσου· τῆς ζωῆς ἡ ἀνεμοζάλη,
Ποῦ τοῦ ὅμοιου ἡ στενότη σῶχε αὐξήσει,
Συνεχίζει σ' ἐσὲ τὰ θεῖα τὰ κάλλη,
Ποῦχε ἡ ψυχὴ σου στὴ ζωὴ ζητήσει.

Τί ἂν τοῦ κόσμου τὸ βάρβαρο ἐμισοῦσες
Καὶ πλαστὸ καὶ κατάκρυο μεγαλεῖο,
Μὲ τὸ σταβρὸ στὸν ὦμο ἐπερπατοῦσες,

Ἐκεῖ, π' ἐζοῦσε ἀκόμη ἀπὸ τὸ θεῖο
Καὶ ζηλεφτὸ κι' ἀπλὸ τ' ἀνθρώπου ἦθος,
Ποῦ μὲς στ' ἀμόλυντό σου ἐκλιονες στῆθος.

(Περ. Ὁ Καλλιτέχνης, Φεβρ. 1911)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ (1933)

Ἡ μολόχα τῆς αὐλῆς τοῦ Παπαδιαμάντη

Ψιχίο ἀπὸ τὴν πλοῦσια Τράπεζα τῆς πενίας σου
 ὡσαννὰ τῆς πρώτης καὶ τελευταίας σου πνοῆς
 μολόχα μία πρόβαινε, κυρ Ἀλέξανδρε
 στὴν πατρικὴ σου αὐλὴ καταμεσῆς.
 Λές κι ἦταν ἡ νοικοκυρά σου
 καλοδεχότανε τοὺς περαστικούς:
 τὸ σπουργίτι ἦλιο
 τίς Γοργόνες καὶ τίς παρθένες Γραῖες
 κι ὄσους σὲ γλῶσσες καὶ δάχτυλα
 φέρνανε «τοὺς γογγυσμούς τοῦ κύματος».

Ἡ μολόχα κρατοῦσε ἤρεμη στὸ βλέμμα της
 τὰ ἐξῆντα καρφιά τοῦ χρόνου
 καὶ τ' ὠμοφόρι σου καταστόλιστο
 μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κάθε σου λέξης.
 Ἀπὸ τὸ «Νεκρὸ ταξιδιώτη»
 —πού τ' ὀμῶνυμό σου διήγημα δὲν ἄφησε
 νὰ τὸν καταπιεῖ «ὁ θαλάσσιος χάρος»—
 πήραμε τὴν ἀπάντησή στὴν ἀπορία σου
 γιατί «δὲν ἀπέθανες εἰς τὸν μαστὸν τῆς μητρός σου»:
 νὰ μᾶς εἶναι δοξαστικὸς θρῆνος τὸ Διήγημα.

Τὰ σιδερένια σφουγγάρια τοῦ αἰῶνα, κυρ Ἀλέξανδρε
 δὲ γίνηκε νὰ σβήσουνε τὸν κύκλο τοῦ γλάρου
 οὔτε νὰ ληστέψουνε τὴν «περιουσία του τῆ βάρκα».
 Ἀκόμα δῶ καὶ κεῖ δαγκώνουνε οἱ φόνισσες ὀχιές.

Πάντως ἡ μολόχα ἐκείνη τῆς αὐλῆς σου
 —πού θύμισε τὸν ἀρχαῖο πρόγονο
 «σιτεῖσθαι ἀντὶ μὲν ἄρτων μαλάχης πτόρθους»*—
 δὲν εἶναι μόνο δική σου τροφή.
 Στὸ ἴδιο τραπέζι πίνουμε τὸ κρασί μας

* Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* 544.

«οί ἐγγύς καί οί μακράν», κυρ Ἀλέξανδρε!
Μέσα κεῖ στήν Παναγιά τῆ Λιμνιά τῆς Σκιαθου σου
σ' εὐδιο καιρό πλέει ραγισματιά πλατειά
πάνω στὸν εὐρύχωρο πόντο τῆς κάρας σου.
Κι' ὁ στεναγμός σου τώρα λαμπρῆς ἄστρο
μονάζει στ' ἄμφια τῆς νεφέλης τοῦ λιβάνου!

(Περ. *Εὐθύνη*, Αὐγουστος 1974)

ΜΙΧ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ (1868-1957)

Στὸν Παπαδιαμάντη

Μὲ τοῦ γυαλοῦ τὸ φλοίσβημα, μὲ τοῦ βουνοῦ τὸ μύρο,
μὲ ψίθυρο τῶν καλαμιῶν στὴ Λίμνη γύρω-γύρω,
μὲ τὸ γλυκὸ μεθύσι
ἀπὸ εὐωδιὰ τοῦ λιβανιοῦ, ποῦ καίει σ' ἐρημοκκλησι,
μὲ ἀγιορείτου ψάλσιμο, κοιμήθηκε ἀγάλι
ὁ ποιητῆς σὲ ἔρημο τῆς Σκιαθου ἀκρογιάλι.

Καὶ στὸ ἀπαλὸ φτερούγισμα στὴ λάμψι τ' οὐρανοῦ,
ἕνας περνᾷ στὸ διάβα του ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ
ἀπ' τοῦ νησιοῦ τὴν ἄκρη,
καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ μὲ πικραμένο δάκρυ:
— Τὸν ποιητῆ μου, νοιώθω! Ὡμίε, τὸν ποιητῆ μου χάνω!
Κλωνάρια δάφνης ρίψετε στὸν τάφο του ἀπάνω!

(Περ. *Χαραυγὴ* Μυτιλήνης, Ἰανουάριος 1911, μὲ τὸ ψευδώνυμο Φίλων Ὀφερέτης)

ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΖΟΥΛΗΣ (1932)

Ὁ κύρ Ἀλέξανδρος
εἰς ὀκτὼ Ἦχος καὶ δύο Ἰδιόμελα

Ἦτον ἓνα δειλινὸν τοῦ φθινοπώρου καὶ ὁ ἥλιος ἔδου μελαγχολικὸς ὀπίσω ἀπὸ τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως. Εἶδα τότε τὸν Παπαδιαμάντη νὰ βαδίζῃ βιαστικὸς πρὸς τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Καὶ εἶχα τὴν ἀνοησίαν νὰ τὸν καλέσω. Ἐκεῖνος χωρὶς νὰ σταθῆ καθόλου μοῦ εἶπε μὲ μίαν πικρίαν ἀπολύτως τραγικὴν. — Ἄφρησέ με! Πηγαίνω νὰ προφθάσω τὸν Ἦλιον πρὶν δύσῃ. Εἶναι ἓνας μήνας πού ἔχω νὰ τὸν ἰδῶ. Καὶ ποτὲ δὲν τὸν προφθαίνω! Καὶ ἔτρεχε ὀπίσω ἀπὸ τὸν Ἦλιον ὁ ὁποῖος ἐκρύπτετο ἤδη ὀπίσω ἀπὸ τὰ βουνα τῆς Σαλαμῖνος.

Παῦλος Νιρβάνας

Ἦχος α'

Τὸ ἀνακάτωμα γλεύκου καὶ μυαλοῦ
δὲ λείπει ἀπὸ τῆ θυσία
(διόλου ἀναίμακτη τὸ ἀντίθετο μάλιστα)
πού εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ κύρ Ἀλέξανδρου.

Ἦχος β'

Κάποτε τὰ ἔβαλε μ' αὐτοὺς πού πελεκοῦσαν ἓνα βράχο
νὰ σηκώσουν μοναστήρι ἐνῶ ἔπρεπε
νὰ κρατοῦν τὸ ἴσο ἔλεγε
Δὲ βλέπετε πού εἶναι ἔτοιμο τὸ ναῦδριο
καὶ κατακάθεται ἡ πέτρα στὶς ἔσοχές
γιατὶ τίποτε δὲν περισσεύει στὴν ὥρα του;

Ἦχος γ'

Συνεχῶς ἔβαζε τὸ χέρι μέσα ἀπὸ τὸ πουκάμισο
πού ἦταν πεντακάθαρος κι ἔβγαζε κάτι μικρὰ ἀστεράκια
μόλις στὸ μέγεθος σταφίδας γιὰ τὰ παιδιὰ
καὶ ἰδίως ἀρτίδια πού τὰ ἐπλαθε ὁ ἴδιος κατ' οἶκον
δηλαδὴ στὸ ὕπαιθρο

Ἦχος δ'

Εἶχε τὸ λευκὸ ὄχι ἐκ γενετῆς ποὺ θὰ ἦταν ἀφύσικο
ἀλλ' οὔτε καὶ θ' ἄξιζε πολὺ μὲς στὸ κιβώτιο —
εἶναι ὅπως τὸ ἄγραφο χαρτί

Αὐτὸς τὸ ξόδευε σὰ νὰ τοῦ 'παιρναν τὸ συκῶτι του
κι οὔτε πὼς δὲ σχετίζονταν μὲ τὴν ἁμαρτία
θὰ ἦταν ἀφύσικο κι οὔτε θὰ τὸν ἐπισκέπτονταν
τὸ Ἅγιον Πνεῦμα

Ἦξερε νὰ ἔχει μιὰ ζώνη ἀνάμεσα
(μέσα κι ἔξω του) ὅπως κάθετα τὸ λάδι πάνω ἀπὸ τὸ νερὸ

Ἦχος πλάγιος α'

Λένε πὼς μπερδεύονταν μὲ τὰ μειράκια
σὰ νὰ ἦταν στὸ ἴδιο μανουάλι κι ἔφεγγαν
ξυπόλυτοι ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἄνθη
κι ἄλλαζαν τὸ φίδι μὲ τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ
στά δωδεκαετῆ στάχια

Ἦστερα γύριζε μέσα του κι ἔβγαине φρεσκοπλυμένος
ποὺ μόλις ἄφηνε τὸ χῶμα του μὴν τὸν βροῦν
μὲ ἀκάθαρτο πρόσωπο οἱ αὔρες

Ἦχος πλάγιος β'

Κάποτε συνάντησε ἓναν παράξενο ξυλοκόπο
ποὺ ἀνελήφθη γιὰ τὸ νερό του μόλις τοῦ ὄωσε
ἓνα φλασκί γιὰ δῶρο τοῦ κορμιοῦ του
ποὺ ποτὲ δὲν ἀδειαζε· ἔπινε καὶ κοίταζε πάντα
μὴ δεῖ τὸν παράξενο ξυλοκόπο
ἀλλὰ καὶ τὰ μειράκια ποὺ τὰ εἶχε στοὺς ὤμους του
κι ὅπως γύριζε τὸν ἔλεγαν Παιδικὴ Χαρὰ

Ἦχος βαρὺς

Δὲν εἶχε ραγισματιὰ ἢ γλώσσα του καὶ γύριζε
πρὸς τίς ρίζες τῆς ὅπως λυγίζει ἢ ἐλαφίνα ποὺ συνέρχεται

ἀργὰ ἀπὸ τὸ ζευγάρωμα
χωρὶς νὰ καταλιμπάνεται ἡ συνέχεια
κι ἔχουμε ἀποβολὴ τοῦ χρόνου

ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐκκλησιάσματος

κι ἂν παρέλειπε κάτι
ὄπωροφόρο ἄφηνε πίσω του καὶ θὰ τὸ εὔρισκαν

Ἦχος πλάγιος δ΄

Καθὼς τὸν ἔπαιρνε ἀπὸ μεριὲς τὸ ὑπαιθρο μὲ τὴ φθορὰ του
(εἶχε καὶ τέτοιες λαβὲς γιὰ τὴν πλήρη συγκατάβαση)
ἔβγαινε κατευθεῖαν πρὸς τὰ ἄνω
νὰ προφθάσει τὸν ἥλιο

πού ἔδουε στὸ Φαίδωνα

Δὲν ἔχανε τὸ μύρο τοῦ ἀγιάσματος τὸ χαλασμένο κορμί του
ἄλλωστε ἀπὸ τέτοια χαλάσματα βγαίνουν
οἱ ἅγιες εἰκόνες ὅλες πεποικιλμένες μὲ πιατάκια ἑλληνικὰ

καὶ φῶς μαργαρωῶδες

Ἰδιόμελο α΄

Εἶχε τὴν εὐνοια νὰ θωπεύει τὸ χνούδι τῆς φύσης
ἀσκεπὲς καὶ δωδεκάχρονο γιὰ τοὺς καθαρούς
καὶ νὰ χορεύει ὀλόκληρος στὸ στασίδι του
ὅταν ἔψαλλε τὸν πεποικιλμένο κανόνα
κι ὅταν ἡ μνήμη του σκόνταφτε στὸν ἄπεφθο χρυσὸ τῆς
γλώσσας

κι ἀφήνονταν ὅπως παιδάριο στὰ δῶρα τῆς
καὶ στὸν μικρὸν λακκίσκον μειδιάματος τῆς Πούλιας
ἐνιωθε τὸ φιλικὸ σκούνημα τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου πού
κανοναρχοῦσε

κι ἐμειδία συμφώνως τὸ ἐκκλησίασμα

τέτοιες παύσεις εἶναι παράθυρα ὠραιότητος καὶ παρθενίας

Ἰδιόμελο β'

Κύρ Ἀλέξανδρε συγχώρα με πού μόνο ἐρωτικά
 ξέρω νά σε διαβάζω ανάμεσα στά ὀπωροφόρα
 πού ἐπικάθεται ἡ γύρη σου στοῦ ἀνοιχτοῦ φύλου τους
 χωρίς νά παραλείπει κανένα ἢ πολυτεκνία σου
 γιατί εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἁμαρτία
 ἐντὸς τοῦ ἰδίου μας σώματος

μ' αὐτὸ τὸ ἀγροτεμάχιο εἴμαστε μέσα στὶς εὐχές
 καὶ στοῦ χρόνου μας

(Ὅταν ὁ Θεὸς εἰς τὸ σῶμα ἔλθῃ πολὺς, 1990)

Ἔσωζε μ' ἓνα βλέμμα τῆς γλώσσας τοῦ χρώματα

Κάθε φορά πού ὁ κύρ Ἀλέξανδρος γύριζε στοῦ ὕπαιθρου
 εὑρίσκει καὶ τὰ ἔσωζε μ' ἓνα βλέμμα τῆς γλώσσας τοῦ
 χρώματα ἰδίως αὐτὰ ἀπὸ τῆ γῆ πού τὰ ἔλεγαν δίφορα
 κι ὅπως τὰ ἀγγίζε γίνονταν παραχρῆμα οἰνωπὸ
 τὸ πρόσωπό του
 ἀπὸ αἰδῶ πού ἦταν τὰ χρώματα ἀσκεπῆ
 ὅπως καὶ ἡ γύρη τους πού ἔπεφτε στὰ μέλη του

καὶ ἰδίως στὴν πολύτεκνη γραφὴ του

(Καὶ γάμον Ἐβρου τοῦ ποταμοῦ, 1996)

ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΣ (1930)

ΙΓ' Ἄλ. Παπαδιαμάντη

Ἄνθισμα φρενητιῶδες
 τῆς σαρκός των ἢ γνώριση
 καὶ οἱ συνθλιμένες φωνές τους
 μόλις πού ἀφήνανε νὰ ἀκουστεῖ
 ὁ ριγηλὸς θροῦς τῆς μοίρας
 στὸν χρόνο μέσα φυτεμένος.
 Τὰ σώματά των σκεπασμένα
 ἀτμίδα δρόσου ἀκηράτου
 ἐνόησαν χέρια ἀγγέλων νὰ τὰ χαμηλώνουν
 πάνω στὴν χρονικὴ τους κλίνη
 τίς λέξεις τους νὰ ξαναβρίσκουν
 γυαλιὰ θρυμματισμένα οὐρανοῦ φιλοκάλου
 καὶ τὴν βαθύκορμη κορφὴ τοῦ κόσμου
 ν' ἀνασαίνει στὰ σπλάχνα τους.

Τότε ἀπὸ τὸν ἄλαλο γιάλο
 ἀκούστηκε ὑπόκωφα
 τὸ πλοῖο τὰ ὕφαλά του ν' ἀκονίζει
 μεταξύ θείας καὶ ἀνθρωπίνης
 δικαιοσύνης
 τὸ σπῖτι καὶ τὰ ὀστά τους νὰ ἀνατριχιάζουν
 μέσα στὴν ἔμφυχη νύχτα
 ὁ θεῖος ληνὸς τοῦ ἔρωτα
 τίς κλειδώσεις τους νὰ σπάζει.

Ἄγιοι τοῦ Ἑλληνισμοῦ βοηθᾶτε!

Καὶ ὅπως πάλι σὲ ἀκατανόητην ἀναστολή
 ἐπέστρεψαν στὸ τρομῶδες τους σῶμα
 ἀπὸ τῆς μνήμης τους τὴν πανάρχαιη ρίζα
 ὡς τ' ἄκρα τῶν μελῶν τους πού ἐδένονταν
 ἀγάλματα ἀπὸ τὰ χῶματα τῆς νύχτας τους ἀναστημένα
 βαθύς ἀκούστη στεναγμὸς
 ἀρμένων βόγγος:

«εἶπέ νά μοῦ φεισθοῦν
νά μὴ μὲ κόψουν»
κι ἐλάμψανε τὰ εἰκονίσματα μεσοῦρανα.

Πλάσματα στό παρελθόν συνασπισμένα
δρυὸς ἀποτύπωμα ἢ γλώσσα τους
μέσ στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων
δένει ὁ χρόνος στήν ἀνάσα τους
μαύρη τριχιά.

(Ἀπό τὴν ἐνότητα «Φῶς» τῆς συλλογῆς *Μυστήριο*, 1988)

ΧΡΙΣΤΟΣ ΔΑΛΚΟΣ

Πνίξιμο καραβιού

Τὸ ἐπιβατηγὸν Ἑλλάς-Express, ἓνα νέον καράβι τὸ ὁποῖον ἔκανε τὸ παρθενικὸν του ταξίδιον ἀπὸ Λήμνου εἰς Ραφῆναν, χορεῦον ἐπὶ τῶν σκοτεινῶν κυμάτων, ποῦ «ἀφορογάλιαζαν» ποῦ καὶ ποῦ, προσήγγιζεν ἤδη τὴν Σκυῖρον. Ὁ Α. Δ. ἐτανύσθη ἐπὶ τῆς στενόχωρης κουκέτας του τὴν ὁποίαν ἔκαμνεν ἐτι πλέον στενόχωρον ἢ συγκατοίκησις μεῖν ἀπὸ τὰ δύο παιδιὰ του, τὸν δωδεκαετῆ Σταῦρον, καὶ ἀνεσηκώθη.

Ἐφόρεσε τὰ παπούτσια του καὶ ἀπεφάσισε νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὸ κατὰ-στρωμα. Τὸ ἔλαφρὸν θρόϊσμα τῶν παιδικῶν ἀναπνοῶν τὸν συνώδευεν ἐπ' ὀλίγον, καὶ κατόπις ἔσβησεν ὑπὸ τὸν παφλασμὸν τῶν κυμάτων καὶ τῶν προσταγῶν τοῦ ναυκλήρου ὁ ὁποῖος καθωδήγει τὸ πιλοτάρισμα:

— Πρόσω!

Τὸ κατὰστρωμα ὠμοίαζεν ὀλίγον μεῖν στρατόπεδον ἐγκατεσπαρμένον σκηνάς. Τουρίσται αὐτόχθονες καὶ ἀλλοδαποί, ἐγκεκλεισμένοι εἰς τοὺς ὑπνοσάκκους των, προσεπάθουν νὰ ἀποφύγουν τὸ σφοδρὸν μελέμι τὸ ὁποῖον φυσῶν ἀπὸ τὴν μεριὰν τῆς πλώρης ἐξεσήκωνε καὶ ἐσβάρνιζε τὰ πάντα: ἀπὸ τῆς ξανθῆς κόμης μιᾶς κορασίδος ἢ ὁποία εἶχεν εὔρει καταφύγιον ὑπὸ τὴν σκάλαν τοῦ καταστρώματος, μέχρι μιᾶς πλαστικῆς φιάλης μισογεμάτης τὴν ὁποίαν «ἐντραγκοῦνιζε» πέρα-δῶθε χωρὶς σταματημόν.

Τὸ πλοῖον ἔδενεν ἤδη εἰς τὸν λιμένα. Τὸ φεγγάρι τοῦ Αὐγούστου, ὀλόγιον, εἶχε πλέον ἀνέλθει εἰς τὸν κατάμαυρον οὐρανόν, καὶ ἀσήμωνε τὰς κορυφὰς τῶν κυμάτων, τὰ νερὰ τοῦ λιμανιοῦ, καὶ ἔδειχνε τὴν Σκυῖρον ὡς ἓν προϊστορικὸν θαλάσσιον ζῶον, τὸ ὁποῖον ἐκοιμᾶτο. Μακρὰν πολὺ, εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς νήσου, ἠδύνατο κανεὶς νὰ δῃ κάτι φωσάκια νὰ ἀναβοσβήνουν καὶ νὰ χάνωνται μαζὶ μεῖν τὰς ἀκτὰς μέσα εἰς τὸ σκοτάδι. Ὁ Α. Δ. παρετῆρει ἀπὸ τὴν πρύμνην τὰ φορτηγὰ τὰ ὁποῖα, καθὼς τὸ καράβι «ἔδесεν», εἰσῆρχοντο εἰς τὸ ἀμπάρι. Ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν διπλανόν του φωτιὰν διὰ τὸ τσιγαρέττο του. Μετὰ ἀπὸ δύο ἀποτυχημένας ἀποπειράς νὰ ἀνάψῃ μεῖν τὸν ἀναπτῆρα, προτίμησε τὴν ἀνημμένην καύτραν τοῦ γενειοφόρου συγκαπνιστοῦ.

— Λές καὶ εἶναι ποδήλατο!

ἀνέκραξεν ὁ νέος, παρατηρῶν μετὰ θαυμασμοῦ τοὺς περιτέχνους ἔλιγ-
μους ἐνὸς φορτηγατζῆ, ὁ ὁποῖος μὲ ἐκπλήσσουν ταχύτητα καὶ «μαε-
στρίαν» ἔβαλε μὲ τὴν ὀπισθεν ἓνα τεράστιον «κονταίηγερ» εἰς τὸ ἀμαξο-
στάσιον. Ὁ Λ. Δ. ἀπεσύρθη εἰς τὸ πλάϊ τοῦ καταστρώματος καὶ ἐκάπνι-
σεν τὸ τσιγαρέττον μέχρι τέλους, ἀτενίζων τὸ βάθος τῆς θαλάσσης, ἐκεῖ
ὅπου ἔσμιγε τὸ ἄσπρον τῶν κυμάτων μὲ τὸ ἀχανές σκότος καὶ τοὺς ἰριδι-
σμοὺς τοῦ φεγγαριοῦ.

Αἴφνης, ἐκεῖ εἰς τὴν μοναξιάν, τὴν ἀπόλυτον ἐρημίαν τοῦ καταστρώ-
ματος, ἀνεπήδησε ἀπὸ μέσα του ἓνας στίχος συνοδευόμενος ἀπὸ μελω-
δίαν:

*Ἦ Σκυῖρος γέρνει καὶ κοιμᾶται
κάτω ἀπὸ τὸ φεγγάρι εεε...*

Ἐσκίρτησεν ἔδῳ καὶ πολὺν καιρὸν —καίτοι παλαιότερα ἤσχολεῖτο μὲ
τὴν μουσικήν— εἶχε νὰ νιώσῃ αὐτὴν τὴν αἴσθησιν τῆς πληρότητος τὴν
ὁποῖαν παρέχει ἡ σύζευξις τοῦ λόγου μετὰ τῆς μελωδίας. Εἰς τὸ παρελ-
θόν, ὅταν λόγια καὶ μουσικὴ τοῦ ἔρχονταν μαζί, εἶχε τὴν αἴσθησιν ὅτι ἡ
σύνθεσις ἦτο πλήρης, δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, «ἐκούμπωσεν»
ὅπως ἔλεγε καθ' ἑαυτόν. Ἐδῶ καὶ καιρὸν, δὲν ἔκαμνε τίποτε, ἡ ψυχὴ
του εἶχε βουβαθῆ.

Καὶ τώρα, μέσα εἰς κατάστασιν συνεπαρμοῦ, ἔβλεπε νὰ ξετυλίγωνται
ἀβίαστα ἐντὸς του οἱ στίχοι, χωρὶς νὰ τοὺς καθορίζῃ, χωρὶς κἄν νὰ τοὺς
περιμένῃ, ὡσάν νὰ μὴν ἦταν δικαί του:

*Καὶ τὸ καράβι ἢ Ἑλλάς
βγαίνει ἀπ' τὸ λιμάνι εεε...*

Ὁ ρυθμὸς εἶχε κάτι τὸ νησιώτικον. Ὁ Λ. Δ. δὲν εἶχε ξεκαθαρίσει ἐὰν ἦτο
μπάλος ἢ καλαματιανὸς ἢ συρτός. Ποῦ καὶ ποῦ ἀνεμιγνύοντο μοντέρνα
μέτρα, ὡσάν αὐτὰ τὰ ἀμερικάνικα τραγούδια τὰ ὁποῖα ἐταλαιπώρουν
τὴν ἀκοήν του ὅταν ἐβάδιζε εἰς τὸ κέντρον τῆς Λήμνου.

Ἐσηκώθη καὶ ἐπῆγε εἰς τὴν πλώρην, εἰς τὴν θέσιν ὅπου πρὸ ὀλίγου
εἶχεν ἴδει νὰ κάθηται καὶ νὰ δίνῃ τὰς προσταγὰς του ὁ ναύκληρος. Ἀπὸ
ἐκεῖ μποροῦσε νὰ δῇ τὸ φεγγάρι καὶ τὴν θάλασσαν νὰ σχίζεται εἰς τὰ
δύο, καὶ ἤμποροῦσε μέσα εἰς τὴν μοναξιάν νὰ ξανατραγουδήσῃ φωναχτὰ
τὸ τραγούδι, κτυπῶν τὰ δάκτυλα εἰς τὴν λαμαρίναν, προσπαθῶν νὰ
«εὐρῆ» τὸν ρυθμόν:

Ἦ Σκυῖρος γέρνει καὶ κοιμᾶται

κάτ' από τὸ φεγγάρι εεε
κάτ' από τὸ φεγγάρι εεε...

Εἶχε τὴν αἴσθησιν ὅτι εἶχε ἀνεύρει κάτι πολύτιμον τὸ ὁποῖον δὲν ἔπρεπε νὰ ξεχάσῃ. Εἶχε καὶ ἄλλες φορές παρατηρήσει ὅτι ὅταν ἐπανελάμβανε τὴν ἰδίαν μουσικὴν στροφὴν πολλὰς φορές, ἀκόμα κι ἂν προσωρινῶς τὴν ἐξέχνα, εἰς τὸ τέλος αὐτὴ ἤρχετο καὶ τὸν εὔρισκε.

Ἐπανέλαβε πολλὰς φορές τὴν ἰδίαν στροφὴν, ὅτε αἴφνης ἐκ τοῦ παρακειμένου θαλαμίσκου ἐξεπρόβαλε τὸ καπέλλον ἐνός ἀξιωματικοῦ τοῦ караβιοῦ.

— Ἐσὺ χτυπᾷς ἐκειπέρα;

Καὶ μὴ λαμβάνων ἀπάντησιν ἐσυνέχισεν:

— Μὴ χτυπᾷς γιατί, ξές, ἀκούγεται δυνατά.

— Μὲ συγχωρεῖτε, δὲν τὸ ἔξερα, ἀπήντησεν ὁ Λ. Δ., καὶ ἔσπευσε νὰ ξανακαθῆσθαι εἰς τὴν μονήρη του θέσιν εἰς τὸ πλάϊ τοῦ καταστρώματος.

Ἐπὶ ἐν διάστημα ἐπανέλαβε τὰς δύο πρώτας στροφάς, καὶ ἤδη διηρωτᾶτο τί ἐπρόκειτο νὰ κάμῃ τὸ καράβι τὸ ὁποῖον ἔβγαίνεν ἀπ' τὸ λιμάνι, ὅτε ἡ πόρτα εἰς τὸ πλάϊ του ἤνοιξεν. Ἦτο ἓνα κορίτσι, ἴσως τὸ ἴδιον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἴδει πρὸ ὀλίγου νὰ ἐναγκαλίζεται εἰς ἐναγκαλισμὸν ἀποχωρισμοῦ ἓνα νεαρὸν εἰς τὸ λιμάνι. Ἄλλὰ δὲν ἦτο σίγουρος. Τὸ κορίτσι ἐστάθη μόνον διὰ μίαν στιγμὴν καὶ ἔπειτα ἐπέρασεν. Ἡ μόνη ἐντύπωσις ποῦ ἀπεκόμισεν ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ στιγμιαῖον κύτταγμα ἦτο: μέλι. Ὑπῆρχε μέλι εἰς τὰ μάτια. Ἐλεγες πὼς θὰ ξεχειλοῦσε. Πιὸ ἀναχλὸ εἰς τὸ βάθος, πιὸ σκοῦρο εἰς τὴν ἄκρην τῆς κόρης.

Καὶ ξαφνικά, ὡς ἡ ψυχὴ του νὰ ἦτο μία κιθάρα ποῦ τὴν γρατζουνᾷ τὸ μελτέμι καὶ ἀφήνει «στίχους, ἤχους», ἀνάβλυσεν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἡ τρίτη στροφή:

καὶ κουβαλᾷ
ἓνα κορίτσι
στὸ βαθύ του ἀμπάρι εε
πού ἔχει στὰ μάτια
του τὸ μέλι
στὰ χεῖλη του τὸ λάδι εε

Εὔρισκετο ἐν ἐκστάσει. Οἱ στίχοι τὸν πῆγαιναν. Ὁ ἀέρας φυσοῦσε, καὶ ἡ μισογεμάτη φιάλη ἡ ὁποία ἐξηκολούθει νὰ «ντραγκουνίζεται» πέρα-δῶθε, τοῦ ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν καρυδότσουφλου τὸ ὁποῖον ἐμελλε νὰ καταποντισθῇ. Ὁ ἄνεμος ἐβίττιζεν μὲ ριπὰς ἄλλης τὸ κατὰστρωμα, καὶ

εις μίαν στιγμήν, ὡς νὰ ἐπρόφερε τὴν τελευταίαν λέξιν πολυπαθοῦς δράματος, ἀρπάσας τὴν φιάλην τὴν ἔριψεν εἰς τὰ κύματα.

*Μὰ θὰ τὴν πάρῃ
τὸ νερό
καὶ τὸ κρυὸ σκοτάδι εεε*

ἐπρόφερε μεταξύ θρήνου καὶ συλλαβισμοῦ ὁ τραγουδιστής, καὶ ἠσθάνθη τὸ κορμί του νὰ βουλιάζῃ εἰς τὸ σκοτάδι. Φωνές ἠκούοντο ἀπὸ τὴν πλώρην. Ἕνας μεγάλος τρανταγμὸς καὶ κατόπιν ἕτερος. Τὸ πλοῖον ἐβυθίζετο καὶ ἔτριζεν. Οἱ κοιμισμένοι ἀνεσήκωναν ἀγουροζυπηνημένοι τὴν κεφαλὴν καὶ ἔτρεχαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς ὄγκους τοῦ νεροῦ ποὺ εἰσώρωναν ἀπὸ παντοῦ. Καὶ ὁ Λ. Δ., εἶχεν ἐκεῖ εἰς τὸ πλάι τοῦ καταστρώματος ἀπομείνει ἀσάλευτος, μὲ τὴν ὀδυνηρὰν αἴσθησιν τῆς ἀπορίας ἢ ὁποία ἔτεινε νὰ μετατραπῇ εἰς βεβαιότητα: αὐτὸς ὁ ὁποῖος μόνος ἐγνώριζε τὸ τέλος, ἴσως καὶ νὰ τὸ εἶχε προκαλέσει.

Ἄρα γε ὁ μαντικὸς ψίθυρος ποὺ ἐσηκώθη ἀπὸ μέσα του, ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχε ἀλλάξῃ τὴν ἀτμόσφαιραν; Ἦταν δυνατὸν τὰ κύματα νὰ εἶχαν αἰσθανθῇ τὸ ρίγος τοῦ θανάτου;

Καθὼς ἡ τσαλακωμένη λαμαρίνα ἐπλατάγιζεν, καὶ τὰ καστανά, ξανθὰ κεφάλια ἐχάνοντο εἰς τὴν ἄβυσσον, ὁ τραγουδιστής ἀποτελείωσε τὸ τραγούδι, τὸ ὁποῖον δὲν ἔμελλε ποτὲ νὰ ἀκουσθῇ ἀπὸ ἀνθρώπινον οὖς:

*Καὶ θ' ἀπομείνῃ
μοναχῇ
ἢ Σκύρος στὸ λιμάνι εεε...*

Ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ προφήτου Ἑλισσαίου

Κάτωθεν τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἄρεως εὐρίσκεται ἢ μᾶλλον εὐρίσκετο ὁ κομψὸς ναῖσκος Βασιλικῆς τοῦ 16ου αἰῶνος εἰς τιμὴν ἀκουόμενος τοῦ προφήτου Ἑλισσαίου μετ' ὠραία Ροδιακὰ πινάκια ἔξωθεν περίξ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ μετ' ἀρχαϊκὰς εἰκόνας τοῦ Τέμπλου. Καίτοι ὁ ναῖσκος δὲν ἦτο εἰς τὸ βουνὸ ψηλὰ ἐκεῖ ἀλλ' εἰς τὴν παλαιὰν συνοικίαν τῆς Πλάκας τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τοὺς τελευταίους ὅμως χρόνους τὸ σήμαντρόν του δὲν κτυπᾶ, παραμένει ἄφωνον, δὲν ἔχει ψάλτην οὐδὲ παπᾶ, οὐδὲ κανδῆλι θαμπερὸ κατὰ τὸν ποιητὴν. Ἐν τούτοις ὁ ἔρημος καὶ σιωπηλὸς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ναῖσκος, μὲν πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων ἦτο ἔνδοξος καὶ θορυβώδης. Ἐκεῖ ὀλονυκτίως ὑμνολογεῖτο ὁ Θεός, ὄχι ὑπὸ ρινοφῶνων τινῶν ἀγραμμάτων κατ' ἐπάγγελμα ἱεροψαλτῶν, οὔτε ὑπὸ θεατρικῶν χορωδιῶν, ἀλλ' ὑπὸ ἐρασιτεχνῶν λογιωτάτων, ἐνσυνειδήτως ψαλλόντων καὶ μετὰ θέρμης ὑμνολογούντων τὸν Θεόν. Ἐκεῖ ἐπὶ ὀλόκληρον τριακονταετίαν κατὰ τὰς νύκτας τῶν Σαββάτων πρὸς τὴν Κυριακὴν καὶ τὰς ἄλλας ἑορτὰς ἐτελεῖτο ἀγρυπνία κατὰ τὸ τυπικὸν τοῦ ἀγίου Ὁρους καὶ ἐψαλλον μετὰ τὸ νησιωτικὸν κατανυκτικὸν ὕφος, ὁ διεθνοῦς φήμης Ἑλλην διηγηματογράφος Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης ὁ κατόπιν μοναχὸς Ἀνδρόνικος, οἱ γνωστοὶ Σκιαθιωῦται πρωτεξάδελφοι λόγιοι, καὶ ὁ Ρουμελιώτης ἀκαδημαϊκὸς Ζαχαρίας Παπαντωνίου, γινῶσται καὶ οἱ τρεῖς τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, ἱερούργουντος συχνὰ τοῦ τότε ἀρχιμανδρίτου Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτου μετὰ τὸν μακαρίτην ἱερέα Ἄντ. Νικηφόρου. Ἐσπευδον δὲ ἐκεῖ ἵνα ἀγρυπνίσωσι καὶ ἐνωτισθῶσι τῶν λογίων τούτων καὶ καλλικελάδων ὑμνωδῶν οὐ μόνον ὄχλος πολὺς (λέξις τῆς Γραφῆς), ἀλλὰ καὶ λόγιοι ἐν τοῖς γράμμασι συνάδελφοι τῶν ὑμνωδῶν. Οὕτω Σαββάτου ποιοῦντες ὁδὸν ἔφθανον μέχρι τοῦ γραφικοῦ ναῖσκου κατὰ τὰς ἀγρυπνίας πολλάκις οἱ μακαριστοὶ λόγιοι Θεόδ. Βελλιανίτης, Παῦλος Νιρβάνας, Γ. Τσοκόπουλος, ὁ κ. Γιάννης Βλαχο-

* Ὁ Ἀρχαιοφίλος εἶναι ὁ Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαριοφερσάλων.

γιάννης και άλλοι τῶν γραμμάτων έρασται και τῆς μυστικοπαθείας τοῦ Παπαδιαμάντη θαυμασται και τῆς λαμπρᾶς έρμηγείας ὑπό τῶν λογιωτάτων ψαλτῶν τῆς ὑπερόχου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ὑμνολογίας συνειδητοί άκροσται. Πολλάκις δέ ἡ πλειάς αὐτῆ τῶν λογίων ὄρθρου βαθέος ὅτε ἔλγην ἡ άκολουθία τῆς άγρυπνίας μετέβαινον εἰς τὴν ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ τοῦ Μοναστηρακίου Σαντοριναϊκῆ ταβέρνα, ἵνα αναπαυθῶσιν ἐκ τοῦ κόπου τῆς νυκτός γευόμενοι ἐκλεκτοῦ πατσᾶ και ἀφρώδους ρητινίτου, ὅτε ἡ ταβέρνα μετεβάλλετο εἰς φιλολογικὸν ἐντευκτήριον. Μετὰ τῆς λογίας δέ ταύτης ὁμάδος άνεστρέφετο και ὁ εὐσεβῆς ναύαρχος κατόπιν, Καζᾶκος, ἰδιοκτήτης τοῦ ναῖσκου τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου, σεμνυόμενος, διότι τοιοῦτοι ἄριστεῖς τῶν γραμμάτων ἐργάται ἀπετέλουν κόσμημα εἰς τὰ κράσπεδα τοῦ παρακειμένου οἴκου του.

Ἄτυχῶς τὰ πάντα παρέρχονται. Ὁ Παπαδιαμάντης και ἡ ἄλλη πλειάς τῶν λογίων ἀπέθανον, ὁμοίως και ὁ εὐσεβῆς ἰδιοκτήτης ὁ ἐπὶ μίαν τριακονταετιάν παρέχων ἀφιλοκερδῶς τὸν ἱστορικὸν ναῖσκον εἰς τοὺς λογίους θρησκευομένους και εἰς τὸ κοινὸν τῶν Χριστιανῶν. Οἱ ἀπόγονοι δὲν εἶχον τὴν εὐσέβειαν τῶν προγόνων των και ὁ ναὸς ἔμεινεν ἔρημος ἔως ὅτου μίαν ὥραιάν πρῶταν πρὸ ὀλίγων μηνῶν κατὰ τὴν παραμονὴν μάλιστα τῆς ἑορτῆς τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου ὁ ἀπόγονος τοῦ ἰδιοκτήτου ἤρξατο κατεδαφίζων τὸν ναὸν ἀποστεγάσας αὐτόν, ἵνα κατασκευάσῃ ἐργαστήριον πρὸς ἐνοικίασιν ταβέρνας θέλων τὸν οἶκον τοῦ «Πατρός μου (εἰς) οἶκον ἐμπορίου» νὰ μεταβάλῃ. Ἐπέτυχε δὲ ὁ ἰδιοκτήτης νὰ λάβῃ ἄδειαν κατεδαφίσεως βεβαιώσας ὅτι θὰ κατεδαφίσῃ ἑτοιμόρροπον οἶκημα ἀποκρύψας ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ μάλιστα διὰ διατάγματος χαρακτηρισθέντος ἱστορικῶ μνημείου τοῦ κράτους, ὡς ἡ άστυνομία ἐβεβαίωσεν. Ὑπὸ τὰ ὄμματα λοιπὸν πασῶν τῶν ἀρχῶν ἐν μέσαις Ἀθήναις ἕνας ναὸς πεντακοσίων τοῦλάχιστον ἐτῶν διὰ διατάγματος κεκηρυγμένος ἱστορικὸν μνημεῖον διὰ ψευδοῦς δηλώσεως ἀπεστεγάσθη πρὸς κατεδάφισιν ὄχι νυκτός ἀλλ' ἐν ἡμέρᾳ, ἵνα ἐπὶ τῶν θεμελίων αὐτοῦ οἰκοδομηθῇ ταβέρνα και οὐδεὶς συνεκινήθῃ οὔτε ἡ διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων τοῦ ὑπουργείου Θρησκευμάτων, οὔτε ὁ ἔφορος Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, οὔτε ἡ άστυνομία οὔτε τόσοι ἄλλοι ἄρμοδοί. Καὶ οἱ γείτονες δικαίως ἐρωτῶσι διαποροῦντες, ἐπιτρέπεται νὰ χαλάσῃ μία ἱστορικῆ Ἐκκλησία πεντακοσίων ἐτῶν, ἵνα ἀντ' αὐτῆς οἰκοδομηθῇ ταβέρνα; Καίτοι δὲ ἀπεστεγάσθη ὁ ναὸς συνεπεῖα ψευδοῦς δηλώσεως και ἐκ τούτου ἀπόφασις προσωρινῶν μέτρων τοῦ εἰρηνοδικείου ἀπηγόρευσε τὴν περαιτέρω κατεδάφισιν, ἐν τούτοις οὐδεμιᾶς μερίμνης ληφθείσης ὑπὸ τῶν ἄρμοδίων περὶ ἀναστηλώσεως τοῦ ναῖσκου καίτοι τοῦτο ἐζητήθη δι'

ἐπανειλημμένων ὀχλήσεων εἰς τὰς ἐφημερίδας, τὰ ἐναπομείναντα ἐρείπια τοῦ ναοῦ φθείρονται καὶ μίαν πρῶταν θὰ ἴδωμεν ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ λειτουργοῦσαν ἀριστοκρατικὴν τινα ταβέρναν· ἡ τοποθεσία εἶναι κατάλληλος. Νομίζομεν ὅτι ὁ ὑπουργὸς τῶν Θρησκευμάτων κ. Λούβαρης ὅστις εἶναι καὶ διαπρεπὴς καθηγητὴς τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ δέον νὰ διατάξῃ τὴν διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεων Βυζαντινῶν μνημείων τοῦ ὑπουργείου, ἵνα ἐπιμεληθῇ τὸ ταχύτερον τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου, ἀφοῦ οὗτος ἔχει κηρυχθῆ Ἐθνικὸν μνημεῖον, νὰ ζητήσῃ δὲ ὁ κ. ὑπουργὸς κυρώσεις καὶ διὰ τὰς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας ἀμελησάσας τῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ διὰ τὸν ἰδιοκτήτην ὅστις διὰ ψευδοῦς δηλώσεως, ὅτι θὰ κατεδάψῃ ἐτοιμόρροπον οἰκίσκον ἔλαβεν ἄδειαν καὶ ἀπεστέγασε πρὸς κατεδάφισιν τὸν ναόν. Προσέτι δὲ νομίζομεν ὅτι ὁ κ. ὑπουργὸς πρέπει νὰ δώσῃ ἐντολὴν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν Γραμμάτων τοῦ ὑπουργείου, ἵνα προβῇ εἰς ἀναγκαστικὴν ἀπαλλοτριώσιν τούτου ἐπιτρεπομένου ὑπὸ τοῦ ἐνοριακοῦ νόμου, νὰ διατηρηθῇ δὲ τὸ Ἐθνικὸν τοῦτο μνημεῖον, ὡς ναὸς τῶν λογοτεχνῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἀνάμνησιν τῶν ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἄλλοτε ἐπὶ τριάκοντα καὶ πλέον ἔτη θρησκευομένων τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἐργατῶν, νὰ ἐντειχισθῇ δὲ ἐνεπίγραφος πλάξ μετὰ τὴν προτομὴν τοῦ Παπαδιαμάντη πρώτου ἐκ τῶν λογίων διακονήσαντος ἐν τῷ ναῷ τούτῳ.

(Πρώτη δημοσίευσσις: Ἡ Καθημερινὴ 4.5.1944, ἀναδημοσίευσσις στὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζ. Βελανιδιώτη Ἔργα καὶ Ἡμέραι, Γ', Βόλος 1949.)

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

NINA Δ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

Σκιαθιτών «νόστιμον ἦμαρ»

Παπαδιαμάντης και Μωραϊτίδης: Δύο παράλληλα διηγήματα

«Και ανοιγείσης τῆς θύρας, εἰσῆλθεν... ὁ καπετὰν Νικολάκης, ἀνὴρ ἕως 45 ἐτῶν... ξυρισμένος τοὺς μύστακας... φέρων... ἱμάτια καινουργῆ... ἀπὸ τοῦ γελεκίου τοῦ ἔλαμπεν... βαρεῖα ἄλυσις τοῦ ὥρολογίου» (Μωραϊτίδης).

«Ὅλοι ἐστράφησαν πρὸς τὴν θύραν.

Ἐἶχεν εἰσέλθει ἄνθρωπος... καλοφορεμένος, ὡς σαρανταπέντε ἐτῶν... ἐξυρισμένος μύστακα και γένειον... μὲ παχειὰν χρυσῆν καδέναν τοῦ στήθους» (Παπαδιαμάντης).

Σὰν σὲ φωτογραφικὸ στιγμιότυπο —και μάλιστα ἐποχῆς— βλέπουμε ἐδῶ μιὰν ἐντυπωσιακὰ ὠραία ἀνδρική ἐμφάνιση: εἶναι ἡ στιγμή τοῦ νόστου τῶν δύο ἀνδρῶν.

Τὰ κοινὰ ἐξωτερικά τους γνωρίσματα ταυτίζουν σχεδὸν τοὺς δύο ἀνδρες — ἥρωες τῶν διηγημάτων «Ἡ θεῖα Μυγδαλίτσα» τοῦ Μωραϊτίδη¹ και «Ὁ Ἀμερικάνος» τοῦ Παπαδιαμάντη².

Ἄλλὰ και ἄλλες οὐσιωδέστερες ἀναφορὲς τῆς ζωῆς τους, ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν δωδεκάδα, μᾶς ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ προσωπική τους ἱστορία βραίνει παραλλήλως και σχεδὸν συμμετρως.

Συμπλέουν και συμπορεύονται οἱ ἥρωες: κοινὴ γὰρ ἡ τύχη...

Και κύκλος ἡ πορεία τους: Σκιάθος - Νέος Κόσμος (ξενιτιά) - Σκιάθος.

[Παρενθετικῶς σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι τὸ ἀρκετὰ ἐκτενὲς τμῆμα τῆς

¹ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Τὰ διηγήματα*, τ. Α', φιλολ. ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδόσεις Γνώση & Στιγμή, Ἀθήνα 1990, σσ. 81-111.

² Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἄπαντα*, τ. 2, κριτική ἐκδοσὴ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1982, σσ. 257-273.

«θεια-Μαγδαλίτσας» τὸ ἀναφερόμενο στὸ Κάστρο τῆς Σκιάθου, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, μᾶς παραπέμπει στὸ περίφημο παπαδιαμαντικό διήγημα «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο»³ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου καὶ ἐκεῖ περιγράφεται ἡ νυκτερινὴ χριστουγεννιάτικη λειτουργία στὸν ἴδιο ναῖσκο.]

Γιὰ πολλοὺς ἴσως πλανᾶται τώρα μετέωρο, καὶ ὡς πέτρα σκανδάλου ἐμφανιζόμενο, τὸ ἐρώτημα τῆς «ἀντιγραφῆς». Ποιὸς προηγεῖται;

Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις δημοσιεύσεως τῶν διηγημάτων αὐτῶν ἀπομακρύνουν τελείως τυχὸν ἀμφισβητήσεις. «Ἡ θειὰ Μυγδαλίτσα» δημοσιεύθηκε τὸ 1888, ἐνῶ «Ὁ Ἀμερικάνος» τὸ 1891 καὶ τὸ ἐν παρενθέσει «στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο» τὸ 1892. Προηγεῖται λοιπὸν ὁ Μωραϊτίδης.

Σὲ τοῦτο ὅμως τὸ ἀπλό πόνημα θὰ ἀποφύγουμε κάθε σχετικὴ συζήτηση γιὰ τὸ ἂν (πράγματι) ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιγράφει τὸν Μωραϊτίδη. Σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ ἀνιχνεύσουμε πῶς καὶ γιατί ὁ πρῶτος Ἀλέξανδρος ἔχει τόσες ὁμοιότητες μὲ τὸν «ἄλλο Ἀλέξανδρο». Μᾶς ξενίζει ἀσφαλῶς αὐτό, γιατί γνωρίζουμε τὸ ἀντίθετο⁴.

Θὰ θέλαμε μόνο μὲ τίς παράλληλες ἀναφορὲς καὶ παραθέσεις νὰ ζήσουμε τὴν ὁμορφιά τῶν κειμένων τους ὥστε, ὡς συμπάσχοντες κατ' ἀρχὰς καὶ συναγαλλόμενοι τελικῶς, νὰ ἀπολαύσουμε τοῦ συμποσίου τῆς χαρᾶς τῶν φτωχῶν γυναικῶν τῆς Σκιάθου!

Ἄλλωστε ἀπὸ κοινὸν φρέαρ ἤντησαν πικρὸν τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς τῶν συμπατριωτῶν τους καὶ μ' αὐτὸ «διαβρώθηκε» ἡ ἔμπνευσή τους. Σκληρὲς οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, ὥστε μοιραίως ὀδηγοῦνται στὴν ξενιτιά. «Δὲν ἔχει δουλειᾶς ὁ τόπος, εἶναι φτώχεια καὶ τῶν γονέων» θὰ πεῖ ὁ Λαλεμῆτρος τοῦ Μωραϊτίδη.

Στὸν Παπαδιαμάντη θὰ δοῦμε μιὰν ἄλλη πτυχή τῆς ξενιτιάς. Τὸν ἀγιάτρευτο καὶ μὲ τῶν ξεχασμένων μανάδων. «Καθ' ὅλας τὰς ἐπανόδους μου εἰς τὴν γενέθλιον νῆσον, δὲν ὑπῆρξε μήτηρ χήρα ἢ γραῖα, λησμονη-

³ Ἄπαντα, 2,275-99.

⁴ Ὁ Τέλος Ἄγρας (Ὁμόπλου πλοῖον - 5 κείμενα γιὰ τὸν Ἀλέξ. Μωραϊτίδη, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα 1990, ἔκδοση Γνώση & Στιγμή), στὸ κριτικό του μελέτημα «Τὰ διηγήματα τοῦ Μωραϊτίδη», σ. 14, βρίσκει στὰ σκιαθίτικα διηγήματά του πρόσωπα καὶ πράγματα γινώριμα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. «Ἄλλὰ καὶ μύθους γινώριμους καὶ πλοκὴ γνώριμη θὰ βροῦμε στὸν Μωραϊτίδη. Τὰ “Χριστούγεννα στὸν ὕπνο μου” θυμίζουσι τ’ “Ἄγια καὶ πεθαμμένα” τοῦ Παπαδιαμάντη, ἢ “Πορταίτισσα” τῆ “Φαρμακολύτρια”, ἢ “Ἄλτανου” τὴν “Ἰπερέτρα”... Περισσότερο ἀπ’ ὅλα, ἢ “Κουκίτσα” πλησιάζει τὴν “Μία ψυχὴ” τοῦ Παπαδιαμάντη». Δὲν μνημονεύει ὅμως τὰ δύο διηγήματα μὲ τοὺς παράλληλους ἥρωες ὅπου, ἀντιθέτως, ὁ Παπαδιαμάντης θυμίζει Μωραϊτίδη.

μένη καιρούς και χρόνους από τὸν ξενιτευμένον υἱὸν της, ἦτις νὰ μὴν ἦλθε πρὸς ἐμὲ ζητοῦσα “νὰ τῆς γράψω γράμμα” πρὸς ὅλας τὰς ἀστυνομίας και τὰς προξενικὰς ἀρχὰς τοῦ κόσμου, διὰ νὰ τὰς παρακαλέσω ν’ ἀνιχνεύσουν τὸν χαμένον υἱὸν της»⁵.

Ἄλλὰ κάποτε θ’ ἀκουσθεῖ και ὁ γοργός, πλὴν και ἀμήχανος, βηματισμός τοῦ νόστου!

Δεδομένο λοιπὸν τὸ πρωτογενὲς ὑλικό. Καὶ κατὰ τὸ δοθὲν αὐτοῖς τάλαντον, ὅπερ φιλοπόνως εἰργάσαντο, «οἱ ἀπὸ Σκιαίου δίδυμοι διηγηματογράφοι και τρυφερώτατοι συγγραφεῖς»⁶ πλάθουσι τοὺς ἥρωές τους.

Ὁ «μῦθος» λοιπὸν, μὲ δέση τὴν ξενιτιά και λύση τὸν νόστο, εἶναι ὑπαρκτός. Ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ ἔχουσι στὴ διάθεσή τους: ἡ γλῶσσα και τὸ ὕφος, ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναπαράσταση και ἡ ὑποκειμενικὴ προσέγγιση, οἱ ἀναμνήσεις και τὰ αἰσθήματά τους, ἡ τέχνη και ἡ τεχνικὴ, μορφοποιῦν τὰ δεδομένα στοιχεῖα και συνθέτουσι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα.

Τώρα πλέον μπορούμε νὰ τὸ συγκρίνουσι και συγκρίνοντάς το νὰ ἀποδώσουσι ἐκάστῳ τὰ δέοντα κατὰ τὸ μέτρον τῆς προσφορᾶς του.

Ἄλλωστε παράλληλοι εἶναι και οἱ δημιουργοὶ τους, ἔστω μὲ «δεύτερο παράλληλο» τὸν Μωραϊτίδη, κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου⁷.

Πρὶν ὅμως ἰδοῦμε μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τίς ἀντιστοιχίες τῆς ζωῆς τῶν δύο ἀνδρῶν, σημειώνουμε ὅτι κατὰ πολὺ ἐκτενέστερο εἶναι τὸ διήγημα τοῦ Μωραϊτίδη λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τοῦ Κάστρου· σχεδὸν διπλάσιο μὲ 31 σελίδες, ἐνῶ «Ὁ Ἀμερικάνος» ἔχει 17.

1. Κατ’ ἀρχὴν και τὰ δύο διηγήματα ἀνήκουσι στὸν ἐφορταστικὸ κύκλο τῶν Χριστουγέννων· ἐπιπλέον εἶναι και διηγήματα τῆς ξενιτιάς. Τὸ παρενθετικῶς ἐξεταζόμενον «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο» εἶναι ἐπίσης χριστουγεννιάτικο.

⁵ Ἀπαντα, 4.358.

⁶ Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει στὸν Γεράσιμο Βῶκο, διευθυντὴ τοῦ περ. *Καλλιτέχνης*.

⁷ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τὰ πρόσωπα και τὰ κείμενα, 5’ Τὰ ἑλληνικά και τὰ ξένα, βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας* Ι. Α. Κολλάρου, Ἀθήνα, «Ὁ δεῦτερος παράλληλος», σ. 174: «Ἄν δὲν εἶταν ὁ Παπαδιαμάντης, θὰ εἶταν βέβαια, πολὺ περισσότερο, στὰ νέα μας γράμματα, ὁ Μωραϊτίδης. Μὰ τὸ πεπρωμένο... ἐπλάσε δύο παράλληλα πρόσωπα και πήρε μιὰ ψυχὴ και τὴ μοίρασε στὰ δύο και φύτεψε τὴ μισὴ στὸν ἕνα και τὴν ἄλλη μισὴ στὸν ἄλλον Ἀλέξανδρο. Ἔτσι ὅτι λείπει τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ συναντοῦμε στὸ Μωραϊτίδη. Κι ἀντίστροφα... Ἡ παρατήρησή μου ἀναφέρεται στὴ συνολικὴ παρουσία τους, σὲ κείνη τὴν ἐνότητα ποὺ εἶναι ὁ ἀνθρωπος, νοῦς και ψυχὴ, και συνακόλουθα ἡ ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ λόγος».

Ἄμφότεροι ξενιτεύονται νέοι καὶ ἐπιστρέφουν ὄρμιμοι ἄνδρες.

ἌΟ Νικολάκης⁸, γιὸς τῆς θειᾶ Μυγαλιτίσας, «νεανίας εἰκοσιν ἐτῶν, εὐμορφος καὶ καλοκαμωμένος» μόνος υἱὸς τῶν γονέων του «ἔκ τινος δυστροπίας τοῦ πατρός του ἀπῆλθεν εἰς τὴν ξενιτεία» γιὰ νὰ ἐπιστρέψει 45 ἐτῶν καὶ νὰ πέσει «εἰς τοὺς κόλπους τῆς γραίας μητρός του ὀλολύζων σχεδὸν ἀπὸ τὸν βαρὺν τῆς ξενιτείας πόνον».

ἌΟ Γιάννης⁹ τοῦ μπάρμπα Στάθου τοῦ Μοθωνιοῦ, ὁ Ἄμερικάνος, μονογενὴς αὐτός, «ὅταν ἐξενιτεύθηκε... θὰ ἦτον ὡς εἰκοσιπέντε... καὶ ἀρραβωνιασμένος». Ἐκτοτε ἔγινε ὁ ξένος αὐτός λοιπὸν «ὁ ξενιτευμένος γαμβρός, ὁ ἀπὸ εἰκοσαετίας ἀπὼν..., ὁ ἀπὸ δεκαετίας μὴ ἀφήσας που ἔχνη... ἐπανῆλθεν εἰς τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του, ὅπου ἐπανεῦρε... τὴν πιστὴν του μνηστῆν».

2. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ξενιτείας τους οἱ γονεῖς τους ἢ ὁ ἕνας ἐξ αὐτῶν πεθαίνουν.

Τοῦ Νικολάκη τοῦ πεθαίνει μετὰ δεκαπενταετίαν ὁ πατέρας «γέρον ἀλιεύς, θλιβόμενος μέχρι τῆς ὥρας τοῦ θανάτου» ὡς αἴτιος τῆς ξενιτείας τοῦ υἱοῦ του.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Γιάννης «ἐν μόνον εἶχε μάθει, πρὸ δεκαπέντε ἐτῶν, τὸν θάνατον τῶν γονέων του... Ἀπέθαναν μὲ τὸν καημὸ τοῦ Γιάννη τους, καὶ ὁ καημένος ὁ μπάρμπα-Στάθης, καὶ ἡ γυναίκα του, Θεὸς σχωρὲς τοὺς».

3. Μὲ ἐνοχῆς καὶ τύψεις ἐπανέρχονται στὴν πατρίδα. Καὶ ἀναζητοῦν τρόπους ἐξιλεώσεως.

ἌΟ Νικολάκης, ποὺ ἐπιστρέφει καπετάνιος πλέον, πέφτει κλαίοντας στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάνας του «ὡς νὰ ἤθελε διὰ τοῦ κλαύματος τούτου νὰ ζητήσῃ συγχώρησιν ἀπὸ τὸν ἀποθαμμένον πατέρα του, τὸν ὅποιον τόσον ἴσως ἐπικρανε, οὕτως ἀποτόμως ἀπελθὼν τῆς πατρίδος του, χωρὶς νὰ φιλήσῃ τὴν χεῖρα του οὔτε ζῶσαν οὔτε νεκράν».

ἌΟ Ἄμερικάνος ὅμως δὲν βρῆκε οὔτε γονεῖς ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ πατρικὸ του ὄρθιο. Μόνον ἐρείπιον πρὸς τὸ ὀποῖον ὡς ξένος, μὴ ἀναγνωρισθεὶς ἀκόμη, «εἰσῆλθε δειλός... ἀσκεπής, ἐγονάτισε, καὶ ἐστήριξε τὸ μέτωπον ἐπὶ τῶν ψυχρῶν λίθων... καὶ ἀφοῦ ἔμεινε ἐπὶ τρία λεπτὰ γονυκλινής, ἠγέρθη, ἐσπόγγισε τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἀπεμακρύνθη βραδέως».

4. Οἱ δύο ξενιτεμένοι, ὕστερα ἀπὸ ἀπουσία εἰκοσιπέντε καὶ εἰκοσι ἐτῶν ἀντιστοίχως, ἐπιστρέφουν συνομήλικοι —σαράντα πέντε ἐτῶν—

⁸ Τοῦ διηγῆματος τοῦ Μωραϊτίδη «Ἡ θειὰ Μυγαλιτίσα».

⁹ Τοῦ διηγῆματος τοῦ Παπαδιαμάντη «Ἄμερικάνος».

στό νησί τους: Πλούσιοι, υγιείς, όμορφοι. Τά χρήματά τους τά απέκτησαν με σκληρή δουλειά σέ πολλά μέρη τοῦ κόσμου¹⁰.

Τῆς θείας Μυγαλιτίσας ὁ γιός ἔφυγε νεώτατος καί ἐπιστρέφει «ἔχων ὑπόλευκον τήν κόμην» ἀλλά καπετάνιος· «ίσχυρās κράσεως, ψημένος εἰς τοὺς ἡλίους τοῦ Ἰσημερινοῦ καί τῆς θαλάσσης τήν ἄλμην, ροδοκόκκινος»... Στό διάστημα αὐτό «πρῶτα πῆγε στήν Ἀγγλία. Ἰστοτερα ἐμπαρκάρησε... γιά τήν Ἀουστράλια. Εἶχε ἀπόφασιν νά μῆ γυρίσῃ στήν Ἑλλάδα, ἀν δέν ἀποχτήσῃ κατάστασι νά φαίνεται σάν ἄνθρωπος. Ἀπό τήν Ἀουστράλια βρέθηκε στήν Καλιφόρνια. Ἐκεῖ τότες τὸ μάλαμα τὸ μάζευαν με τίς χουφτες. Ἐδούλεψε δέκα χρόνια... Ἐκέρδησε χρήματα ἕως εἴκοσι χιλιάδες, καί ἀγόρασε τὸ караβάκι αὐτό»¹¹.

Ὁ ἴδιος κατόπιν στό πατρικό του «διηγεῖτο εἰς ἀτελείωτον σειρὰν διηγήσεων τὰ μαρτύρια, τὰ ὁποῖα διῆλθε τόσοσιν μακρὰν τῆς προσφιλοῦς του πατρίδος».

5. Μακροχρόνιος σιωπὴ εἶχε συνοδεύσει τήν ἀπουσία τους. Ἀνύπαρκα ἢ σπανιώτατα εἶναι τὰ γράμματά τους. Σύννηθες ἄλλωστε τὸ φαινόμενο στό φτωχὸ νησί¹².

Ἡ μήτηρ τοῦ Νικολάκη «δὲν ἔλαβε ποτὲ ἐπιστολήν... δὲν ἔμαθε ποτὲ

Ὁ ἄλλος, τοῦ μπάρμπα Σπάθη ὁ γιός, εἰκοσιπέντε ἐτῶν τότε «πῆε σ'ν Ἀμέρικα οὐ προκομμένους» κατὰ τὴν πικρὴ ἔκφραση τῆς πεθερᾶς του. Ἐπανέρχεται στό νησί του «ὑψηλός... ὠραῖος, ἀνοικτοπρόσωπος. Ἐφαίνετο ἀποκτήσας οἶονεἰ ἐπίχρῖσμα ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὡς προσωπίδα τινὰ ἄλλου κλίματος, εὐζωίας καί πολιτισμοῦ».

Ὁ ξενιτεμένος γαμβρός «εἶχε γυρίσει πολλά μέρη εἰς τὸν Νέον Κόσμον, εἶχεν ἐργασθῆ ὡς ὑπεργολάβος εἰς μεταλλεῖα καί ἐπιστάτης εἰς φυτεῖας, κ' ἐπανῆλθε με χιλιάδας τινὰς ταλλήρων».

Ὁ Γιάννης τοῦ Μοθωνιοῦ, ὁ Ἀμερικάνος, «ὸ ἀπὸ δεκαετίας μὴ ἐπιστεί-

¹⁰ Πρβ. Μωρ. Β' 298: Ὁ Λαλεμηῆτρος «ἦλθεν ἀπὸ τήν Ἀμερικὴν, με ἄρκετὰ δολλάρια εἰς τὴν σπέπν, ἄτινα ἐκέρδησε μετερχόμενος εἰς τὸν Νέον Κόσμον τὸν δύτην καί ἀλιέα τῶν ἀστακῶν».

¹¹ Ἦτο «ἀληθῶς μικρὸν κομψὸν βρίκιον με δύο ἰστούς καί ὅλα τὰ ἰστία ἐν ἐπιτηρεῖω ἐξαρτυσμῶ εὐρωπαϊκοῦ σκάφους» (αὐτόθι, 85).

¹² Πρβ. Ἀπαντα, 2.156: «Ὁ ἀδελφός τοῦ Γιαννιοῦ... τέλος ἐπῆρε τὸ φύσημά του διὰ τήν Ἀμερικὴν καί ἀπὸ δεκαετίας οὐδὲ γράμμα ἔστειλε πλέον». Ἐπίσης 2.143: ὁ Ἀποστόλης τοῦ Καλοσκαριῆ «ἔλειπε χρόνια εἰς τοὺς ὠκεανούς "οὔτε γράμμα οὔτε ἀπηλογία"».

καμμίαν περί τοῦ υἱοῦ τῆς εἰδησιν... «Μήπως σοῦ ἔστειλε γράμμα καμμιά φορά; Μήπως ἔμαθες γι' αὐτὸ τὸ παιδί καμμιά φορά;»... Ὁ υἱὸς τῆς εὕρισκετο εἰς τὴν ξενιτείαν, ἀλειτούργητος καὶ ἀκοινώνητος ἴσως... Παρήρχοντο ἔτη καὶ καμμίαν εἰδησιν δὲν ἐλάμβανε. Καὶ ποῦ νὰ μάθῃ!»

λας» ἔρριξε πέτρα πίσω του σὰν πῆγε στὴν Ἀμερική.

«Μὰ ὡς πόσος κόσμος χάνεται, ὡς τόσο, καὶ στὴν Ἀμέρিকা!» σχολιάζει καὶ ἕνας ἀχθοφόρος τῆς ἀγορᾶς.

6. Ἀποτέλεσμα νὰ λησμονήσουν σχεδὸν καὶ τὴν γλῶσσα τους. Δυσκολεύονται νὰ τὴν προφέρουν.

«Ἡ μητέρα ποῦ εἶναι; ἤρώτησε μὲ ξενίζουσαν στρυφνὴν καὶ βραχνὴν προφορὰν ὁ καπετάν Νικολάκης».

Μεγαλύτερη δυσκολία ἔχει ὁ Ἀμερικάνος «ὁ μὴ ὀμιλήσας ἀπὸ δεκαπενταετίας ἑλληνιστί». Στὸ καφενεῖο ἀπευθύνεται στοὺς καπετάνιους «μετὰ τινος παχυστομίας καὶ δυσκολίας περὶ τὴν προφορὰν». Καὶ τὰ λίγα λόγια του τὰ εἶπε μὲν ρωμέικα ἀλλὰ «μ' ἕναν τρόπο δύσκολο καὶ συλλογισμένο... σὰν νὰ ἤξερε μιὰ φορὰ ρωμέικα καὶ τὰ ξέχασε».

7. Κοινὴ καὶ ἡ χρονικὴ συγκυρία τοῦ νόστου. Ἐόρτιος! Παραμονὴ καὶ ἀνήμερα τῶν Χριστουγέννων. Καὶ καταλήγει σὲ σειρά εὐτυχῶν συμβάντων.

«Ἐξημέρωνον Χριστούγεννα!... Ἐσήμαινον ἐν τῇ μεσημβρινῇ τῆς νῆσου πολίχνη οἱ κώδωνες τῶν ναῶν, διὰ τὴν χαρμόσυνον ἀκολουθίαν τῶν Χριστουγέννων. Ὁ καιρὸς ἦτο ὠραίος καὶ κόσμος πολὺς συνέρρεεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν».

Σ' αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιρα ὑποδέχεται ἡ Σκιαθὸς τὸν καπετάν Νικολάκη¹³.

Πῶς συγκεκριμένος ὁ Παπαδιαμάντης. «Ἦτο τῇ 24 Δεκεμβρίου 187...» ὅταν ἀποβιβάσθεις τοῦ πλοίου εὐρέθη εἰς τὴν παραθαλάσσιον ἀγορὰν τῆς πολίχνης. Καὶ ἴσως ἤκουσε «τὰ...ὡς λάλημα χειμερινῶν στρουθίων, ἄσματα τῶν παιδῶν τῆς γειτονιάς, οἵτινες... ἔφαλλον τὰ Χριστούγεννα». Καὶ οἱ γείτονες τῆς Μελαχρῶς, τῆς μηστῆς του, «ἐξῆπνησαν μετὰ τὰ μεσάνυχτα διὰ νὰ ὑπάγουν εἰς τὴν ἐκ-

¹³ Ὁ Τέλλος Ἄγρας (Ὀμόπλου πλοῖον..., ἐθν. ἀν., σ. 17) ἐπισημαίνει: «Τὰ Χριστούγεννα γίνονται τὰ μαγικὰ, τὸ λαμπρὸ χρονικὸ σημεῖο, τὸ κέντρον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀκαταμά-

κλησίαν, τῆς ὁποίας οἱ κώδωνες ἐκλάγγαζον θορυβωδῶς».

8. Καὶ οἱ δύο ἄνδρες ἐπιστρέφουν στὴν πατρίδα τους ἄγαμοι καὶ ὡς οἱ μοναδικοί προστάτες τῶν γυναικῶν ποῦ ἄφησαν πίσω τους.

Τὸν Νικολάκη «τὸν ἔφεραν τὰ καλὰ Χριστούγεννα, μέσα εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς Μαργαρώς [τῆς ἀδελφῆς του], προστάτην ἀγαθὸν τῆς ὄρφανίας της, δῶρον τοῦ Χριστοῦ ἀνεκτίμητον».

Κατ' ἐξοχὴν ὅμως ἦλθε ὡς ἡ δικαίωσις τῆς ἐλπίδος τῆς μητέρας του ἥτις τόσους χρόνους δὲν ἔπαυσε νὰ ζῆ «εἰς τόσῃν τήκουσαν δυστυχίαν... καὶ κλαιούσα καὶ ἐργαζομένη, δι' αὐτὴν μόνον τὴν εὐτυχὴ στιγμὴν».

Ὁ Ἀμερικάνος ἐπιστρέφει μὲν ὡς μνηστήρ, ἀγωνιῶν ὅμως καὶ ἀβέβαιος γιὰ τὴν τύχη τῆς Μελαχρῶς. «Περὶ τῆς μνηστῆς του εἶχε σχεδὸν πεποιθῆσιν ὅτι θὰ εἶχεν ὑπανδρευθῆ πρό πολλοῦ· ἐν τούτοις διετήρει ἀμυδρὰν τινα ἐλπίδα». Καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος ἐνός σωροῦ ἐρείπιων, ἀντικρὺ τοῦ μικροῦ οἰκίσκου τῆς θεία-Κυρατσῶς «μὲ παλμὸν καρδίας κατεσκόπευσε τὰ ἔσω τοῦ οἰκίσκου». Καὶ ὅταν ἡ ἀμυδρὰ ἐλπὶς ἄρχισε νὰ λαμβάνει ὑπόστασιν πραγματικότητος ὁ ξενιτεμένος γαμβρὸς «ἤσθάνθη πόνον εἰς τὴν καρδίαν καὶ δάκρυ εἰς τὸ βλέφαρον».

9. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ξενιτεμένων γίνεται σὲ δημόσιους καὶ κοινῆς ἀναστροφῆς χώρους (λιμεναρχεῖο-καφενεῖα).

Σύντομη, ἀπλὴ ἡ περιγραφὴ τῆς ἀναγνώρισεως τοῦ Νικολάκη. Ποικίλα τὰ συναγαλλόμενα πρόσωπα: κυρίως ναυτικοί, ὁ παπὰς τῆς ἐνορίας, ὁ γέρον κλητῆρ τῆς Δημαρχίας, οἱ γυναῖκες ποῦ ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἡ χαρὰ ὅμως εἶναι τόση «ὥστε νὰ τὴν συμμερίζεται ὀλόκληρον τὸ χωρίον».

Στὴν περίπτωσή του δὲν ἔχουμε κλασικὴ ἀναγνώριση γιατί ὁ ἴδιος αὐτοαποκαλύπτεται. Ἡ χονδρὴ φωνὴ

Ἀντιθέτως στὸν Παπαδιαμάντη ἡ ἀναγνώριση ἔχει ἐνδιαφέρον, λεπτομέρειες, ἀναβαθμούς. Ὁ «χορὸς» ἐδῶ καθαρὰ ἀνδρικός. Ἄνθρωποι τῆς θάλασσας καὶ τῆς ἀγορᾶς: ἐμποροπλοῖαρχοι, ἀχθοφόροι, καφετζῆδες καὶ θαμῶνες, κλήτορες. Ἀναγνωρίζεται στὸ καφενεῖο ἀπὸ ἕναν ἀχθοφόρο, στὴν μνήμη τοῦ ὁποίου ἀναδύονται παλιές ξεχασμένες εἰκόνες.

Κατ' ἀρχὴν «ἐμορμύρισε μασημέ-

χητὴ κεντρομόλος δύναμις ἔλκει τὸν ξενιτευμένο ναυτικὸ, ὁ ἄγραφος νόμος, ἀπαράβατος τῆς ἐπιστροφῆς... Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὸν ἄλλον, ποῦ... φεύγει Νικολάκης ἀπὸ τὸ Κάστρο καὶ γυρίζει ἀγνώριστος κάπταιν Νίκολς στὴ νέα Σιάθιο».

ένος ναύτου επεκράτησεν ἐν μέσῳ ἄλλων πολλῶν «ὡς ἐν διαφωνίᾳ παταγωδῶς λαλούντων. — Ὅχι εἶπεν ἡ φωνὴ τοῦ ναύτου. Νά ἔτσι εἶναι τὸ σωστό. Ἐγὼ ἤμουν στὸ λιμεναρχεῖον. Ἐπειδὴ εἶναι καὶ νησιώτης ἀπ' ἐδῶ, τοῦ ἔκαμαν τὴν χάρι καὶ τὸν πρατιγάρησαν τὴν αὐγή. Λοιπὸν ἐκεῖ ἀπὸ περιέργεια ὁ λιμενάρχης τὸν ἠρώτησε: ποῦ ἔλειπε τόσα χρόνια. Κ' ἐκεῖνος τὰ εἶπεν ὅλα... Τὰ ἔμαθα ὅλα μὲ ἀκρίβεια... ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κάπτειν Νίκολας... Ἔτσι τὸν λένε στὸ ἐγγλέζικο»¹⁴.

να... κάπου τὸν εἶδα ἐγὼ αὐτόν... μέσ στὸ νοῦ μ' γυρίζει».

Καὶ ὅταν ὁ νοῦς του ξεκαθαρίζει, μεγαλοφώνως ρωτάει τοὺς θαμῶνες «βρὲ παιδιά, θυμᾶστε, κανένas ἀπὸ σᾶς, τὸ Γιάννη τ' μπάριμπα Στάθη τ' Μοθωνιοῦ ποῦ λείπει στὴν Ἀμερική ἐδῶ κ' εἴκοσι χρόνια;». Καὶ ἐξιστορώντας τὰ κατ' αὐτὸν φθάνει στὸν τελευταῖο ἀναβαθμὸ. «Ἐλθὼν πλησίον τοῦ Ἀμερικάνου, τοῦ λέγει ταπεινῆ τῆ φωνῆ: —Τί μ' δίνεις, ἀφεντικό, νὰ πάω νὰ πάρω τὰ σχαρίκια;». Καὶ εἰσπράττει παρευθὺς μίαν ἀγγλικὴν λίραν¹⁵.

10. Ἡ ἀναγνώρισή τους συνοδεύεται ἀπὸ λαμπρὰν φωτοχυσίαν εἰς τοὺς πενιχοὺς οἰκίσκους τῶν πτωχῶν γυναικῶν. Προηγεῖται ὁμως τὸ φῶς στὴν Μητρόπολη τοῦ Κάστρου «ἥτις ἐτιμᾶτο μὲ τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος».

[Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸ παπαδιαμαντικὸ «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο» ὡς παράλληλη ἀναφορὰ τῆς φωταγωγίας τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ θεῖα Μυγδαλίτσα πιστὴ στὴν ἐκκλησία τῆς νεότητός της, πρὸς τὴν ὁποίαν ἠσθάνετο ἄρρητον συμπάθειαν, τὴν ἐπισκέπτεται ἐν μέσῳ μυρίων δυσκολιῶν τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει «σβηστὸ τὸν Χριστό, ἴσα ἴσα εἰς τὴν γιορτὴ του

Πρὸς τὴν «ἄρρητον συμπάθειαν» τῆς θεῖας Μυγδαλίτσας ἐναρμονίζεται καὶ ἡ καρδιά τῆς πολυμελοῦς, ὑπὸ τὸν παπα-Φραγκούλην, συνοδείας, ἥτις ἐν μέσῳ κινδύνων θαλάσσης καὶ ἀνέμων «ἠσθάνθη θάλλος καὶ γλυκύτητα ἄφατον ὅταν φθάσαντες εἰσῆλθον τέλος

¹⁴ Ἐνῶ ὁ Ἀμερικάνος πέρασε ὡς Τζὸν Στόθισον μὲ ἀμερικάνικο πασαπόρτι.

¹⁵ Σκητὴν φιλοδωρήματος ὑπάρχει καὶ στὸν Μωραϊτίδη ἀλλὰ πρὸ τῆς ἀναγνωρίσεως. Ἐδῶ φιλοδωρεῖται ὁ ποιμενόπαις τοῦ Κάστρου μὲ ἓνα τάλληρο «ἥτοι δολλάριον ἀμερικάνικον ἀπαστρέπτον» ὅταν πληροφορεῖ τοὺς ἀνθρώπους, ποῦ βγῆκαν ἀπὸ τὸ καράβι στὴν ἄμμο τοῦ Κάστρου, ὅτι δὲν κατοικοῦν πλέον ἀνθρωποι αὐτοῦ ἀλλὰ στὸ νέο χωριό, τὴν χώρα. Τὸ καράβι ἦταν τοῦ καπετὰν Νικολάκη (αὐτόθι, 86-7 καὶ 102-3).

και νά Τὸν παρακαλέσῃ διὰ τὸ παιδί της νά τῆς τὸ φέρῃ τὰ Χριστούγεννα». Ἐκεῖ, ὡς ἄλλους ἀγραυλοῦντας, συνήντησε τοὺς δύο καστρινούς ποιμένας και τὸν ποιμενόπαιδα. Καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν ναὸν πλήρης ἐλπίδος.

«Μετ' ὀλίγας στιγμᾶς ἡ ἔρημος ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἔλαμπεν ἀπὸ τοὺς ἀναφθέντας φανούς ὑπὸ τῆς γραίας και τὰ τόσα κηρία». Καὶ ἀπὸ τὰ φρύγανα τὰ ὁποῖα ἐσώρευσε ἐπὶ τῆς πυρᾶς ὁ ἐνθουσιῶν ποιμενόπαις «ἀνέλαμπεν ὄλον τὸ ἔρημον Κάστρον με τοὺς ἡρειπωμένους τοίχους... ἀνέλαμψε και τὸ πέλαγος κελαινὸν εἰς τὸ βάθος... Τέλος ἀνέλαμψαν φαιδρῶς και τὰ πρόσωπα τῶν τεσσάρων τούτων μόνον προσκυνητῶν τῆς πάλαι ζωηρᾶς ἐκκλησίας, ἐφ' ὧν ἐζωγραφήθη ἀνεκλάλητος χαρὰ παγκοσμίου πανηγύρεως».

εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ» στὸ Κάστρο τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων γιὰ τὴν λειτουργία.

«Αἱ γυναῖκες... ἤναπτον ἐπιμελῶς τὰ κανδήλια, και ἤναψαν μέγα πλήθος κηρίων εἰς δύο μανουάλια, και παρεσκεύασαν μεγάλην πυρὰν με ξηρὰ ξύλα και κλάδους εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ... κ' ἐγέμισαν ἀνθρακας τὸ μέγα πύραυλον... ρίψασαι ἄφθονον λίβανον... Ἐλαμψε δὲ τότε ὁ ναὸς ὄλος, και ἤστραψεν ἐπάνω εἰς τὸν θόλον ὁ Παντοκράτωρ... και ἠκτινοβόλησε τὸ ἐπίχρυσον και λεπτοουργημένον... τέμπλον... με τὴν μεγάλην εἰκόνα τῆς Γεννήσεως».

(Ἔολη ἡ θαυμάσια περιγραφή στὸν τόμο τῶν Ἀπάντων 2.293 κ.έξ.)

Ἐδῶ ἂς ἐπισημάσουμε ὅτι στὸν «Ἀμερικάνο» ὑπάρχει ἐνότητα τόπου και χρόνου, ἐνῶ στὴ «θεῖα Μυγδαλίτσα» μόνον χρόνου, γιὰτὶ ὁ τόπος διασπᾶται με τὴν μετάβαση τῆς μάνας τοῦ Νικολάκη στὸ Κάστρο.]

Ἐπιστρέφουμε στὴν πολίχνη τῆς Σκιάθου και στοὺς οἰκίσκους τῶν πτωχῶν γυναικῶν ὅπου ἀσυνήθης φωταγωγία και κλίμα χαρμόσυνον ἐπικρατεῖ. Ἡ γλυκύτης τῆς μεγάλης Ἑορτῆς διαχέεται παντοῦ.

«Τῇ ἐπαύριον, τῇ ἐσπέρα τῶν Χριστουγέννων, ἀσυνήθης φωτισμὸς ἔλαμπεν ἐπιδεικτικῶς εἰς τινὰ πενιχρὰν οἰκίαν ἐν τῇ ἐσχατιᾷ τοῦ χωρίου· τὰ μικρὰ παράθυρα τοσοῦτον θαψιλῶς ἐφεγγον, ὥστε πυκναὶ δέσμαι φωτεινῶν ἀκτίνων προσέπιπτον και εἰς τὸν ἔξω σκοτεινὸν δρομίσκον, φωτίζουσαι τοῦτον εἰς ἰκανὴν ἀπόστασιν. Οἱ διαβάται ἐσταμάτων τὸ βῆμα ἐκεῖ, θεωροῦντες ἐπὶ στιγμὴν τῆς πενιχρᾶς ἐκείνης

Ἡ ἴδια φωτοχυσία και εἰς τὴν παπαδιαμαντικὴν πτωχικὴν οἰκίαν.

«Ὅταν οἱ γείτονες τῆς θεια-Κυρατσῶς τῆς Μιχάλαινας ἐξύπνησαν μετὰ τὰ μεσάνυχτα διὰ νὰ ὑπάγουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας οἱ κώδωνες ἐκλάγγαζον θορυβῶδῶς, πόσον ἐξεπλάγησαν ἰδόντες τὴν οἰκίαν τῆς πτωχῆς χήρας, ἐκεῖ ὅπου δὲν ἐδέχοντο τὰ παιδιά νὰ τραγουδήσουν τὰ Χριστούγεννα... κατάφωτον, με ὄλα τὰ παρα-

οίκιας τὸ λάμπον φωτοβόλημα... ἀκούοντες τὴν ἐν αὐτῷ χαράν, ἥτις καὶ τοῦ φωτὸς πλέον ἐκλάμπουσα ἀνεπὴδα ἀφροντις καὶ ἀθάα· καὶ μὴ χωροῦσα ἐν τῷ ταπεινῷ διαμονητηρίῳ, ἐπέτα ἔξω εἰς τὴν ὁδὸν ὡς ἄσμα, ὡς γέλωσ.

Ἦν ὁ φεγγοβολῶν ἐκεῖνος οἰκίσκος τῆς θεῖα Μυγδαλίτσας τὸ οἶκημα»¹⁶.

θυρόφυλλα ἀνοικτά, μὲ τὰς ὑέλους ἀστραπτούσας, μὲ τὴν θύραν συχνὰ ἀνοιγοκλειομένην, μὲ δυὸ φανάρια ἀνηρτημένα εἰς τὸν ἐξώστην μὲ ἐλαφρῶς διερχομένης σκιάς, μὲ χαρμωσύνους φωνὰς καὶ θορύβους».

11. Ἀναπόσπαστα δεμένη μὲ τοὺς δύο ξενιτεμένους καὶ τὴν μακρὰ ἀπουσία τους εἶναι καὶ ἡ μοῖρα τοῦ θηλυκοῦ στοιχείου ποὺ παρέμενε, ἐδραῖο καὶ ἀταξίδευτο¹⁷, στὸ νησί.

Δύο κορίτσια καὶ δύο μάνες.

Ἡ Μαργαρώ. Ἡ ἀδελφή.

Ἡ Μελαχρῶ. Ἡ μνηστή.

Σχεδὸν συνομήλικες καὶ ὄμορφες παρὰ τὴν δυστυχία τους.

Ἡ Μαργαρώ ἦτο «εὐμορφος».

Ἡ Μελαχρῶ «νοστιμίζει» καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια.

Γιὰ τὰ δύο, νέα ἀκόμη, κορίτσια οἱ δύο ἄνδρες εἶναι τὸ ἅπαντον τῆς ἀπλῆς, φτωχικῆς ζωῆς τους.

Τῆς Μαργαρώς ὁ μόνος ἀδελφὸς καὶ προστάτης τῆς ὀρφανίας της.

Τῆς Μελαχρῶς ἡ μοναδικὴ ὑπαρξὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τῆς δώσει τὴν στερημένη της χαρά.

Ἡ Μαργαρώ, ὅταν ἡ μάνα της ἔφυγε τὴν νύχτα τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων γιὰ τὸ Κάστρο, «συμπτυχθεῖσα ὡς κουβάριον εἰς τὴν γω-

Παρομοίως τρυφερὸς καὶ συμπαθὴς εἶναι καὶ γιὰ τὴν Μελαχρῶ ὁ Παπαδιαμάντης. «Ἄντικρὺ τῆς ὑέλου τοῦ μικροῦ παραθύρου... ἦτο ἡ ἔστια, μὲ ἀ-

¹⁶ Πρβ. Μωρ. Α', 80. "Ὅταν ὁ θεωρούμενος ὡς πνιγεὶς ναύτης Νικολάκης ἐπιστρέφει σῶσος ἐκ τοῦ ναυαγίου «ὁ οἶκος τῆς γριᾶς τὸ Μορφάκι [τῆς μάνας του] ἐλαμποκοποῦσεν ἀπὸ τὰ φῶτα».

¹⁷ Πρβ. "Ἀπαντα, 2.116. "Ἄλλωστε πῶς νὰ τὸ ἀποτολήσουν τὸ ταξίδι ὅταν «ὄνειδος ἀκόμη ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ πλὴρ γυνὴ εἰς τὰ πελάγη». Ἡ τολμήσασα θεῖα-Ἀχτίτσα ὠνειδίζετο ὡς «καραβωμένη».

νίαν δὲν ὠμίλει. Ἐκλαιεν ὑπὸ τὴν μαύρην μανδήλαν της, ἡ ὄρφανή μοναχοκόρη, λευκὴ καὶ ἀπαλὴ ὡς τὸ χλωρὸν τυρίον... Ἀνελύθη εἰς λυγμούς, κουβαριασμένη ὡς ἦτο ἐκεῖ εἰς τὴν γωνίαν, ἄνευ πυρᾶς εἰς τὴν ἐστίαν καὶ ἐλπίδος εἰς τὴν καρδίαν».

σθενὲς πῦρ καίον, μὲ ἓνα δαυλὸν σπινθηρίζοντα, μὲ τὸ καντήλι ἀνημμένον πρὸ τῶν ἱερῶν εἰκόνων... Παρὰ τὴν ἐστίαν ἐκάθητο γυνὴ τις, νέα ἀκόμη, ὡς ἐφαίνετο, στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν της ἐπὶ τῆς χειρὸς, συλλογισμένη, θλιμμένη. Ἐκίνει δὲ τὰ χεῖλη, καὶ ἡ φωνὴ της ἐψιθύριζε κάτι, καὶ ὁ ψιθύρος ἀπετέλει ἑλαφρὸν μινύρισμα ἄσματος, μὲ ἀσθενῆ φωνή».

Ἡ θεὰ Μυγδαλίτσα. Ἡ μάνα.

Ἡ θεία-Κυρατσώ. Ἡ πεθερά.

Ἡ μάνα τοῦ Μωραϊτίδη, κεντρικὸ πρόσωπο στὸ διήγημα, καρτερικὴ, δυναμικὴ, ἐνσάρκωση τῆς ἐλπίζουσας γυναίκας-μάνας.

«Σκληρὰ, ξηρὰ, ὑψηλὴ, μονοκόκκαλος ἡ θεὰ Μυγδαλίτσα μὲ τὴν μαύρην μανδήλαν της, ὠχρὰ ἐκ τῆς πενίας καὶ μ' ἐρυθροὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκ τῶν δακρύων, χωρὶς νὰ αἰσθάνεται τὸν παραμικρὸν κόπον, ἀνέβαινε τὸν ἀνωφερῆ καὶ ἀπότομον δρόμον, ἵνα ἀπέλθῃ “στὸ Χωριὸ” καὶ παρακαλέσῃ τὸν Χριστὸν διὰ τὸ παιδί της».

Ἡ παπαδιαμαντικὴ θεὰ Κυρατσώ, ἡ πεθερὰ τοῦ σιωπῶντος γαμβροῦ, ἔχει μικρὴ ἀλλὰ οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν κόρη της παρουσία.

Πικραμένη ἀπὸ τὴν λησμονία του, στέκεται δίπλα καὶ στὴν μοναχοκόρη της καὶ μὲ λόγια, ποὺ ἀποκαλύπτουν καὶ ἄλλους καῦμοὺς τῆς μικρῆς νησιώτικης κοινωνίας, προσπαθεῖ νὰ τὴν παρηγορήσει.

«Δευτέρα γυνὴ, κυρτὴ, μὲ μαύρην μανδήλαν, γερόντισσα, ἦλθε πλησίον τῆς ἐστίας...

— Δὲ μαζώνεις τὸ νοῦ σ', θὰ πῶ, δυχατέρα; Οὔλο θὰ κλαῖς, πλιό;... Ὅντις σ' ἐγυρεύανε, τότες ποὺ ἦτανε σ'νέχ', ποὺ πῆε σ'ν Ἀμέρικα οὐ προκομμένους, γιατί δὲν θέλησες κανένα;... Κι μοναχὴ σ' τάχα εἶσι;... Τοῦ Μυγδαλιῶ τς Μάχους, κι τοῦ Κρουσταλλιῶ τς Γιώργινας, τί σ'νέριο τς ἔχεις ἐσύ;».

12. Τὰ πάντα μεταβάλλονται ἄρδην στὴν ζωὴ τῶν δύο οικογενειῶν, ὅταν ἀπτῆ πλέον ἡ ἐλπίδα ἐπιστέφει τὴν ζωὴ τους κατὰ τρόπον ἰδιαιτέρως εὐτυχῆ.

“Άλλωστε και «ή ύπομονή τῶν πενήτων οὐκ ἀπολείται εἰς τὸ τέλος» κατὰ τὸν ψαλμωδὸ (Ψαλμ. 9.19).

Ὁ Νικολάκης ἀπολαμβάνει πλέον τὴν ἐπὶ εἰκοσαετίαν στερημένη οἰκογενειακὴ θαλπωρὴ. Εἰς τὰ ἀπαστράπτοντα ἐκ τῆς λευκότητος προσκεφάλαια «ἐν ὅλῃ τῇ ἀπερίττῳ ἀνέσει του ἀνεπαύετο ὁ καπετὰν-Νικολάκης ἀκουμβῶν τὴν κεφαλὴν του ἐπάνω εἰς τὸ γόνυ τῆς θεῖα Μυγδαλίτσας, ἣτις δὲν ἐχόρταινε νὰ θωπεύῃ τὸ ζωηρὸν πρόσωπόν του».

Καὶ ἡ Μαργαρῶ ἀσχολουμένη μὲ τὰ σουβλισμένα τεμάχια χοιρείου κρέατος «ἔρριπτε καὶ ἐν βλέμμα κρυφὸν καὶ εἰς τὸν πολυαγάπητον ἀδελφὸν τῆς».

13. Τὸ τραγοῦδι ἐπισφραγίζει τὴν χαρὰ τῶν δύο οἰκογενειῶν. Πρόκειται γιὰ τὰ κάλαντα τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Στὸν Μωραϊτίδῃ μάλιστα ὑπάρχει ἐπιπλέον καὶ τὸ μουσικὸ ὄργανο.

Τηρώντας τὴν ὑπόσχесή του τὸ τσοπανόπουλο τοῦ Κάστρου ἔρχεται στὸ σπίτι τῆς θεῖα Μυγδαλίτσας. «Καὶ ἐνῶ ἐγέλα οὕτω τερπνῶς ἡ ἀναγεννηθεῖσα αὕτη οἰκογένεια, ἰδοὺ ἐμβαίνει ὑποδεμένος ὁ ποιμενικὸς ἐκεῖνος παῖς κρατῶν εἰς τὴν μίαν χεῖρα τὴν λύραν του... Ἦλθα νὰ σᾶς τραγουδήσω τὰ Χριστούγεννα.

Καὶ ἤρχισεν ἀμέσως ὁ παῖς γλυκύτατα, ἵνα μεῖζονα εὐχαρίστησιν ἐμποίησῃ, τραγουδῶν:

Χριστούγεννα! Πρωτούγεννα!

Πρώτῃ γιορτῇ τοῦ χρόνου!...

Ὁ καπετὰν-Νικολάκης ἤκουε μετ' ἀρρήτου ἠδυπαθείας».

Ἄλλὰ «καὶ ἡ μήτηρ του... μὲ μίαν

Γιὰ τὸν Ἀμερικάνο ὁ Παπαδιὰ-μάντης ἐπιφυλάσσει τὴν εὐλογηθεῖσαν συζυγίαν! Εἶναι ὁ γλυκὺς καρπὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς πιστότητος τῆς πτωχῆς Μελαχρῶς. «Μετὰ τρεῖς ἡμέρας, τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν Χριστοῦ Γέννησιν, ἐτελοῦντο, ἐν πάσῃ χαρᾷ καὶ σεμνότητι, οἱ γάμοι τοῦ Ἰωάννου Εὐσταθίου Μοθωνιοῦ μετὰ τῆς Μελαχροινῆς Μιχαῆλ Κουμπουρτζῆ».

Καὶ «ἡ θεῖα-Κυρατσῶ, μετὰ τόσα ἔτη, ἐφόρσεν, ἐπ' ὀλίγας στιγμᾶς, χρωματιστὴν πολιτικὴν μανδήλαν, διὰ ν' ἀσπασθῇ τὰ στέφανα».

Ἄλλὰ καὶ ἡ θεῖα-Κυρατσῶ, ἐμπλεως χαρᾶς, μετὰ τοὺς γάμους τῆς θυγατέρας τῆς «τὴν παραμονὴν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἐσπέρας, ἵσταμένη εἰς τὸν ἐξώστην ἠκούσθη φωνοῦσα πρὸς τοὺς διερχομένους ὁμίλους τῶν παιδῶν:

— Ἐλάτε, παιδιά, νὰ τραγῶσθε», ἐνῶ τὰ Χριστούγεννα τὰ ἀπέπεμπε λέγουσα «Ὅχι, παιδάκια μ', τί νὰ τραγῶσθε ἀπὸ μᾶς; Ἐχομε μεῖς κανένα;»

τρεμουλιαστήν τῆς ἀγάπης φωνήν»
ἐτραγουδῆσε:

*Ν' ἀσπρίσης σάν τόν Ἑλυμπο,
σάν τ' ἄσπρο περιστέρι...*

14. Ἀνοίξαμε τὸ παρὸν μὲ ἀποσπασματικὴ τὴν παρουσίαση τῶν δύο
ξενιτεμένων καὶ κλείνουμε μὲ ὀλοκληρωμένη τὴν προσωπογραφία τους.

«Καὶ ἀνοιγείσης τῆς θύρας [τῆς
πατρικῆς οἰκίας] εἰσῆλθε συγκεκινη-
μένος ὁ καπετὰν Νικολάκης, ἀνὴρ ἕως
45 ἐτῶν¹⁸, ἰσχυρᾶς κράσεως, ψημένος
εἰς τοὺς ἥλιους τοῦ Ἰσημερινοῦ καὶ τῆς
θαλάσσης τὴν ἄλμην, ροδοκόκκινος
ναύτης, κυρτὸς ὀλίγον περὶ τοὺς ὤ-
μους, μὲ λαϊμόν κοντόν, ξυρισμένος
τοὺς μύστακας, κομμένην ἔχων τὴν
ὑπόλευκον κόμην, φέρων πῖλον χαμη-
λόν, κασκέτον, καὶ ἱμάτια καινουργῆ
ἀγγλικοῦ στερεοῦ ὑφάσματος. Ἀπὸ
τοῦ γελεκίου του ἔλαμπεν ἀνηρτημένη
βαρεῖα χρυσοῦ ἄλυσις¹⁹ τοῦ ὀρολογίου
του σειομένη ἐκεῖ πού ἐβάδιζε κλίνων
ἐνθεν καὶ ἐνθεν ὀλίγον, ἀνεπαιστή-
τως».

«Εἶχεν εἰσέλθει [ὁ Ἀμερικάνος εἰς
τὸ καφενεῖον] ἄνθρωπος ὑψηλός, καλο-
φορεμένος, ὡς σαρανταπέντε ἐτῶν¹⁸,
ῥαῖος, ἀνοικτοπρόσωπος, ἐξυρισμένος
μύστακα καὶ γένειον, πλὴν ὀλίγων
τριχῶν ὑπὸ τὸν πώγωνα καὶ πρὸς τὸν
λαϊμόν, μὲ παχειὰν χρυσοῦν καδέναν
ἐπὶ τοῦ στήθους, ἀφ' ἧς ἐκρέμαντο
μικρὸν ἐγκόλπιον καὶ τινες βῶλοι χρυ-
σοῦ¹⁹... Ἐφαίνετο ἀποκτήσας οἰνοεῖ ἐ-
πίχρισμα ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὡς προ-
σωπίδα τινὰ ἄλλου κλίματος, εὐζωίας
καὶ πολιτισμοῦ, ὑφ' ἣν ἐλάνθανε κρυ-
πτομένη ἢ ἀληθὴς καταγωγή του»²⁰.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τῆς γραφίδος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων «δια-
ζωγραφεῖται» ὁ κλασικὸς τύπος τοῦ ἐπανακάμπτοντος, μετὰ μακρὰν
ἀπουσίαν, ξενιτεμένου συμπατριώτη τους.

Ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση φαίνεται ὅτι ἀπαιτοῦσε σταθερὰ χαρα-

¹⁸ Πρβ. Ἄπαντα, 4.291: «Ὁ Ζάχος τῆς Στάμαινας, πρῶην ναυτικός, ὡς 45 χρόνων, πρὸ
ὀλίγων μηνῶν ἐγύρισε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν».

¹⁹ Πρβ. Ἄπαντα, 3.341. Ἐπιστρέφας ἄρρωστος ἐκ Ν. Ἀμερικῆς ὁ Θανάσης τοῦ μαστρο-
Στεφανῆ παρουσιάσθηκε εἰς τοὺς ἰατροὺς «μὲ ὅλα τὰ δακτυλίδια του, τίς καδένες καὶ
τίς καρφίτσες του». Ἐπίσης, Μωρ. Β' 298: Ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν ὁ Λα-
λεμηῆτρος «μὲ μίαν χρυσοῦν ἄλυσιν τοῦ ὀρολογίου, χονδρὴν καὶ ἐπιδεικτικὴν ἀπὸ ἄδολον
χρυσίου».

²⁰ Βλ. καὶ Ν. Δ. Δημητριάδου «Παπαδιαμαντικὲς προσωπογραφίαι», σ. 73 στὸ Φῶτα
Ὀλόφωτα - Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸν κόσμον του, ἐπιμ. Ν. Δ.
Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1981.

κτηριστικά: ήλικία μέση, ωραία ανδρική όψη, υγεία, άμφιση έκσυγχρονισμένη με ρούχα καλής ποιότητας, πρόσωπο ξυρισμένο²¹ και ως έπιβεβαίωση τής οικονομικής τους εύρωστίας και τής νέας αισθητικής, τήν όποían κομίζουν στήν πατρίδα, χρυσές άλυσίδες και καδένες και ώρολόγια έπί τοῦ στήθους.

Έν κατακλειδι, παραλλάσσοντες τὸ τοῦ πρώτου Άλεξάνδρου και εύχαριστοῦντες άμφοτέρους, έπιλέγομεν: «Τέλος ήξιώθην νά άπολαύσω τοῦ συμποσίου τής χαρᾶς τῶν πτωχῶν γυναικῶν τής Σκιάθου. Και τοῦτο άρκει»²².

Λάρισα 1998, Κυριακή τῶν Άγίων Πάντων

²¹ Βλ. "Απαντα, 2.263. Τά παιδιά πὸ τραγουδοῦσαν τὰ κάλαντα τήν παραμονή τῶν Χριστουγέννων «δέν είχαν ιδεῖ άλλοτε άνθρωπον ξυραφισμένον γένεια-μουστάκια», γι' αυτό και «έξαφνίσθησαν» και έτράπησαν εἰς φυγήν όταν είδαν τὸν Άμερικάνο.

²² Βλ. "Απαντα, 4.340: «Τέλος, ήξιώθην νά ψάλω τὸ "Πεποικιλμένη", και τοῦτο άρκει».

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ

[Για τόν Άλφρέδο Κλάρκ]

20 Ίουλίου 1997

Άξιότιμε κε Τριανταφυλλόπουλε,
Έχοντας ζήσει και δουλέψει πά-
νω από 6 χρόνια συνεχώς στην Ίορ-
δανία, δέν μποροῦσα παρά νά συγκι-
νηθῶ ἀπό τήν μεταφρασμένη ἀπό τόν
Παπαδιαμάντη «Εὔρεσι τῆς γυναι-
κός τοῦ Λῶτ». Παρακαλῶ δεχθεῖτε
τίς πιό κάτω ἐπισημάνσεις σέ πραγ-
ματολογικά στοιχεῖα τοῦ κειμένου.
Θά μέ τιμοῦσε ιδιαίτερα ἂν αὐτές σᾶς
ἦταν χρήσιμες γιά τήν κατανόηση
τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τὸ ὁποῖο ἐμ-
πνεύσθηκε ὁ Κλάρκ.

Μέ τιμή,
Χρῦσανθος Κανελλόπουλος

Εἶναι περισσότερο ἀπό βέβαιο ὅτι
ὁ Κλάρκ, ὄχι μόνον ἐπισκέφθηκε τήν
Μέση Ἀνατολή, καί εἰδικά τήν Πα-
λαιστίνη, ἀλλά ἔζησε σ' αὐτήν γιά
μακρὸ διάστημα. Αὐτὸ φαίνεται ἀπό
τήν ἀκριβή (καί χωρίς προκαταλήψεις
ἢ ἐξιδανικεύσεις τῆς Δύσης), πειστικὴ
γνώση τῶν συνηθειῶν καί τῶν ἄγρα-
φων νόμων καί πιθανότατα τῆς ἀρα-
βικῆς γλώσσας. Ὁ Κλάρκ θά πρέπει
νά ἦταν κάποιος Βρετανὸς ἀξιωμα-
τοῦχος ἢ τεχνοκράτης στοῦ Βρετανικὸ
Mandate τῆς Παλαιστίνης, καί ἀπό
ἐκεῖ θά ὀργάνωσε πράγματι μιὰ ἀπο-
στολή-περιήγηση στήν ἀνατολική

ὄχθη τοῦ Ίορδάνη, νότια τῆς Νεκρᾶς
Θάλασσας.

Βεβαίως, ὅσον ἀφορᾶ τίς περιοχές
ἀνατολικά τοῦ Ίορδάνη (ΝΑ Παλαι-
στίνη στοῦ βιβλίου, σημερινὴ Ίορδανία),
μόνον ἓνα ἐπικίνδυνο ταξίδι θά μπο-
ροῦσε νά πραγματοποιήσῃ κανεὶς ἐ-
κεῖνες τίς ἡμέρες. Ἡ περιοχή ἦταν
τελείως ἔρημη καί κατοικοῦνταν μόνον
ἀπὸ νομάδες Βεδουῖνους. Ἡ ση-
μερινὴ πρωτεύουσα, τὸ Ἀμμάν, ἦταν
μιὰ ἔρημη περιοχή, γεμάτη ρωμαϊκὲς
ἀρχαιότητες. Λίγοι Κιρκάσιοι ἦσαν
μόνον ἐγκατεστημένοι στήν περιοχή
τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας. Αὐτοὶ
εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ στοῦ τέλη
τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἀφοῦ διέ-
φυγαν ὡς πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ρωσία.

Πιστεύω ὅτι ὁ Κλάρκ θά μπορού-
σε νά ἐντοπιστεῖ ἀπὸ κάποια ἀρχεῖα
τοῦ Mandate τῆς Παλαιστίνης.

Τὰ ἐρείπια τῆς μονῆς τοῦ Λῶτ
ὑπάρχουν πράγματι στοῦ βουνά τοῦ
Γὸρ ἐς Σάφι. Στὴν πραγματικότητα
πρόκειται γιά συγκρότημα μὲ πυρή-
να μιὰ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική,
τὸ ὁποῖο ἀνασκάπτει ἀπὸ τὸ ἔτος
1990 ἓνας Ἑλληνας ἀρχαιολόγος, ὁ
Κωνσταντῖνος Πολίτης, μὲ χρηματο-
δότηση ἀπὸ τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο.
Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀρχαία αὐτὴ
μονὴ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ καί καταρ-
ρεύσει ἀπὸ πολλοῦ καί δέν θά ἦταν

δυνατόν ὁ Κλάρκ νὰ εἶχε δεῖ μοναχούς σὲ αὐτήν. Ἐδῶ προφανῶς ὁ συγγραφέας συνδύασε δεδομένα τῆς πραγματικότητας μὲ φανταστικὰ στοιχεῖα, χάριν τῆς πλοκῆς τοῦ μυθιστορήματος. Ὁμως, φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ τοῦ μυθιστορήματος μὲ τὰ μικρὰ ἄνδρα, τὸν κῆπο στὴν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ, δὲν εἶναι τελειῶς φανταστική. Πιστεύω ὅτι ὁ Κλάρκ ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μιᾶς πραγματικῆς μονῆς, ποῦ ἦταν στὰ χρόνια του (καὶ μέχρι σήμερα) σὲ λειτουργία. Πρόκειται γιὰ τὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χοζεβίτη, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε καὶ αὐτὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχῇ. Βρίσκεται ἀρκετὰ βορειότερα ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἐκτυλίσσεται ἡ ἱστορία, μεταξὺ Ἱερουσαλὴμ καὶ Ἱεριχοῦς. Ὁ κῆπος σὲ μικρὸ ἄνδρο ταιριάζει ἀρκετὰ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Κλάρκ. Ἴσως ὁ Κλάρκ νὰ ἀντλεῖ καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κοιμητήριο τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὴν ἐποχῇ του (τὸ 1870). Ἀπὸ τίς ἀνασκαφές σὲ ἀρχαῖες μονές στὴν ἐρημο τῆς Ἰουδαίας γίνεται γνωστὸ ὅτι, πράγματι, ὅπως περιγράφει καὶ ὁ Κλάρκ, τὰ σώματα τῶν μοναχῶν ἀπλὰ ἐναποτίθεντο στὸ δάπεδο ἐνὸς θαλάμου. Ταφὴ πραγματικὴ δὲν ὑπῆρχε.

Ἴσως καὶ στὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χοζεβίτη νὰ ὑπῆρχε τὸ βαροῦλκο μὲ τὸ δίχτυ γιὰ τὴν ἀνάβαση στὸ συγκρότημα. Τὰ πρόσφατα προσκτίσματα στὶς ὑψίρειες τοῦ βράχου ἴσως νὰ ἔχουν καταστήσει τὴν μηχανὴ αὐτὴ ἄχρηστη. Γιὰ τὸν ἀνεγκυστήρα αὐτὸν στὸν Ἅγιο Γεώργιο μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν

μὲ βάση τὴν διάταξη τοῦ συγκροτήματος, ἀλλὰ μιὰ μικρὴ ἔρευνα θὰ ἀξίζει τὸν κόπο.

Τέλος, μιὰ φυσικὴ στήλη ἄλατος ὑπάρχει πράγματι, νότια τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, καὶ καλεῖται ὡς σήμερα «Γυναίκα τοῦ Λώτ». Ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν στὴν ἀρχαιότητα ὁ βιβλικὸς μῦθος σχετικὰ μὲ τὸ πάθημα τῆς γυναίκας αὐτῆς προῆλθε ἀπὸ τὸν γεωλογικὸ σχηματισμὸ καὶ ἄρα καὶ ὁ μῦθος ἔχει αἰτιολογικὴ βάση.

Ἐπίσης:

Σελ. 29: *Καμμία ἐκ τῶν γυναικῶν... δὲν ἐπεπλοφόρει.* Πράγματι, σὲ ἀντίθεση μὲ τίς γυναῖκες τῶν ἀστικῶν περιοχῶν, οἱ γυναῖκες τῶν Βεδουϊνῶν δὲν καλύπτουν τὸ πρόσωπό τους μὲ φερετζέ. Ἡ θέση τους μέσα στὴν βεδουϊνικὴ κοινωνία εἶναι πολὺ ψηλὴ, καθὼς συμβάλλουν σημαντικὰ στὴν οἰκονομία (σὲ ἀντίθεση μὲ τίς γυναῖκες τῶν πόλεων ποῦ εἶναι ἀναγκασμένες νὰ βρίσκονται κλειδωμένες στὸ σπίτι). Μποροῦν ἀκόμα νὰ δίνουν διαζύγιο στοὺς συζύγους τους. Βλ. καὶ σελ. 240, ὅπου ἡ Ἀγγλίδα ἐμφανίζεται πιὸ συντηρητικὴ ἀπὸ τὴν μουσουλμάνα Ἴσσα. Οἱ πρόσφατες νεοϊσλαμικὲς πουριτανικὲς τάσεις, ποῦ ἐνθαρρύνουν τὸν φερετζέ γενικά, μᾶλλον καταστρέφουν παρὰ συντηροῦν τὴν παραδοσιακὴ συμπεριφορὰ τῶν νομάδων γυναικῶν.

Σελ. 29: *περὰ στρουθοκαμήλου.* Οἱ στρουθοκάμηλοι ζοῦσαν μέχρι πρόσφατα ἐλεύθερες στὴ βόρεια Ἰορδανία.

Σελ. 41: Ἡ σαρανταποδαρούσα, σήμερα τουλάχιστον, στὴν καθομι-

λουμένη αραβική λέγεται «μητέρα των σαράντα» (ποδιῶν) και ὄχι τῶν 44. Τὰ παρατσούκλια στὴν αραβική δημιουργοῦνται μὲ τὴν πρόταση «μητέρα τοῦ...» (Umm) ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικό, τὸ ἐλάττωμα ἢ τὸ κουσοῦρι τῆς γυναίκας.

Σελ. 51: Ὁ γάμος μεταξὺ πρώτων ἐξαδέλφων εἶναι πολὺ κοινὸς στοὺς Ἀραβες. Τὸ εἶδος αὐτὸ ἐνδογαμίας ἐξασφαλίζει τὴν αὐξηση τῆς παρουσίας σὲ μιὰ οἰκογένεια, ἀντὶ γιὰ τὴ διαίρεσή της. Ἐπιτρέπεται ἀπὸ τὸ Κοράνιο καὶ μάλιστα, κατ' ἐξαιρεση, ἀναγνωρίζεται στὴν Ἰορδανία ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὥστε νὰ προσαρμόζεται μὲ τὰ ντόπια ἥθη.

Σελ. 59: Ὁ Ἡσά δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ Ἰησοῦς ἀραμαϊστὶ καὶ συνενπῶς καὶ αραβιστὶ. Βλ. καὶ σελ. 205: ... τὸν Χριστόν... εἶναι παράθεση στὸν Ἡσά, δηλ.: ... τὸν υἱὸν τοῦ Ἡσά, (ἐννοεῖται:) τὸν (ἐπονομαζόμενον) Χριστόν..., ἢ κυριολεκτικὰ στὰ Ἑλληνικά: ...τὸν υἱὸν τοῦ Ἡσά, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸ χρίσμα...

Σελ. 162: Αἱ κραυγαὶ τῶν καμηλιέρηδων εἶναι χχχχχχχχχέ, (ὅπως ὅταν προσπαθεῖ κανεὶς νὰ βγάλει φλέμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ του). Πρόκειται γιὰ πρόσταγμα ποῦ δίνεται γιὰ νὰ γονατίσει ἢ καμῆλα, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ οἱ πρόσταγμοὶ αὐτοὶ ἐδόθησαν ὅταν σταμάτησε τὸ καραβάνι (βλ. προηγούμενη παράγραφος).

Σελ. 201: ἐὰν ὁ Θεὸς θέλῃ... Πρόκειται γιὰ τυπικὴ μουσουλμανικὴ ἔκφραση ποῦ θὰ μεταφραζόταν καλύτερα «Θεοῦ θέλοντος» ἢ «πρῶτα ὁ Θεός».

Σελ. 202: Ἡ ὁμολογία πίστεως γιὰ τοὺς μουσουλμάνους εἶναι κυριολεκτικῶς «δὲν ὑπάρχει ἄλλος Θεὸς ἀπὸ τὸν ἕνα Θεό...», κάτι σὰν τὸ ἐβραϊκὸ «δὲν ὑπάρχουν Θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ» ἀπὸ τὴν πρώτη ἐντολή.

Σελ. 205: Ἀσραήλ. Ὁ ἄγγελος τοῦ Θανάτου, προφέρεται καὶ Ὀσραήλ.

Σελ. 222: Σεϊτάν. Ὁ Σατανᾶς στὰ αραβικά καὶ στὶς ἄλλες σημιτικὲς γλῶσσες.

Σελ. 240: Ἀβού Δουχάν. Ἴσως παρατσούκλι γιὰ κάποιον μανιώδη καπνιστὴ (Ἀμποῦ Δουχάν). Δουχάν ἢ Ντουχάν εἶναι ὁ καπνὸς καὶ τὸ τσιγάρο στ' αραβικά. Βλ. ὅμως καὶ μεγάλη καὶ παλαιὰ οἰκογένεια Δουχαν τῆς Ἰορδανίας. Τὰ σύμφωνα δὲν ἔχουν καὶ τόση σημασία στὶς σημιτικὲς γλῶσσες. Καὶ φυλὴ Μπενί Ἀζαλέ, (ὅπως Μπενί Χαμίντα) *μπέν ἢ ἕμπν = γιὸς (Μπέντζαμιν = μπεν-γιαμίν = ὁ γιὸς τοῦ Νότου).

Ματαίως ἔφαξα στὴν βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἀμερικάνο ἀρχαιολόγο Payne. Τέτοιος ἀρχαιολόγος δὲν ἔχει ἐργαστεῖ στὴν Μέση Ἀνατολή. Ἐνας ἀρχαιολόγος Payne, H. εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία του *Archaeic Marble Sculpture from the Acropolis* (London 1936). Πιστεύω ὅτι ὁ Ἀλφρέδος Κλάρκ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐντοπιστεῖ στὰ ἀρχεῖα τοῦ Mandate τῆς Παλαιστίνης. Θὰ ἀναζητήσετε πληροφορίες στὸ ἀρχεῖο τοῦ Palestine Exploration Fund, τὸ ὁποῖο μεταφέρθηκε μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ 1968 στὸ Λονδίνο.

Τέλος, γιὰ τὰ εὐρήματα καὶ τὸ

«άθανατο νερό» στην σπηλιά μέσα στην στήλη άλατος. Τί μπορεί να πεί κανείς από τὸ ὅτι εἶναι πανομοιότυπη ἢ σκηνή με τὸ τέλος τῆς ταινίας «Ἰντιάνα Τζόουινς, νο 3». Εἶναι σύμπτωση ὅτι ἡ σκηνή τοῦ ἔργου γυρίστηκε στὴν Πέτρα τῆς Ἰορδανίας, λίγα μίλις χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν θέση τῆς στήλης άλατος; Ἀπὸ ποῦ ἀντλοῦν καὶ ὁ Σπήλιμπεργκ καὶ ὁ Κλάρκ; Πρόκειται γιὰ ἕναν παλιὸ τεκτονικὸ μῦθο, τῆς ἀναζήτησης τοῦ Ἁγίου Δισκοπότηρου, στὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι μαζεύτηκε τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀ-

νασταίνει νεκροὺς ποὺ θὰ πιοῦν ἀπλὰ νερὸ ἀπ' αὐτό. Ἡ ἔρμηνεία τῶν μυημένων εἶναι ὅτι ἡ μήτρα τῆς Παναγίας εἶναι τὸ ἴδιο τὸ Δισκοπότηρο, ἐπειδὴ αὐτὴ ἔδωσε τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ὅμως, ἐδῶ, φαίνεται ὅτι ἡ μήτρα τῆς Γυναίκος τοῦ Λῶτ (ἡ σπηλιά μέσα στὸ σῶμα τῆς-βράχο) περιέχει τὸ ἄθανατο νερὸ. Ποιὸ μήνυμα προσπαθεῖ νὰ παραδώσει ὁ Κλάρκ, δὲν εἶναι γνωστὸ, εἶναι ὅμως σκανδαλώδες καὶ ἴσως νὰ ὑποδεικνύει κάποια θέση. Νὰ ἦταν ὁ ἴδιος ἐλευθεροτέκτων;

[Πάλι γιὰ τὸν Ἀλφρέδο Κλάρκ]

25 Ἰουνίου 1999

Ἀξιότιμε κε Τριανταφυλλόπουλε, Δὲ γνωρίζω σὲ τί σημεῖο ἔχουν φτάσει οἱ ἔρευνές σας γιὰ τὸν Ἀλφρεδ Κλάρκ. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ταξίδια μου στὴν Ἰορδανία τὸ 1997 καὶ 1998, κατὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴν Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ τοῦ Ἀμμάν, σκέφτηκα ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀπευθυνθεῖ κανεὶς στὰ ἀρχεῖα τοῦ Palestine Exploration Fund. Ὁ ὄργανισμὸς αὐτὸς δροῦσε στὴν περιοχή ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὅπως θὰ διαπιστώσετε ἀπὸ τὴν ἐσώκλειστη ἀλληλογραφία, τὸ διήγημα προκάλεσε, ἀπροσδόκητα, τὸ θερμὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βρετανῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἀσχολοῦνται με τὴν Μέση Ἀνατολή.

Ὁ Ἀλφρεδ Κλάρκ πιστεύουμε ὅτι βρέθηκε. Πρόκειται γιὰ ἕναν δασονόμο κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, ὁ ὁποῖος τοποθετήθηκε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα

μας στὴ Σρι Λάνκα. Ἐμφανίζεται στὴ βιογραφία ἑνὸς ἄλλου ἀξιωματοῦχοῦ τῶν ἀποικιαῶν καὶ ἐρασιτέχνη (:) ἀρχαιολόγου ποὺ δροῦσε στὴ Σρι Λάνκα, τοῦ H. P. C. Bell. Ἐτσι ἐξηγοῦνται ἴσως καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Κλάρκ με τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχαιολόγου στὸ μυθιστόρημα «Ἡ εὔρεσις τῆς γυναικὸς τοῦ Λῶτ». Οἱ ἐγγονές τοῦ Bell ζοῦν ἀκόμα, καὶ μέσω ἑνὸς κοινοῦ φίλου, τοῦ κου Charpmann, εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνέυρεση περισσότερων στοιχείων γιὰ τὸν γνωστὸ τοῦ πάππου τους, τὸν Α. Κλάρκ.

Ἴσως ἡ περιγραφή τοῦ κήπου στὸ μοναστήρι (σελ. 105) νὰ ὀφείλεται στὶς γνώσεις δενδροκομικῆς καὶ γεωπονικῆς τοῦ Κλάρκ. Ἐντύπωση κάνει πάντως καὶ ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐπηρεάστηκε ὁ Κλάρκ ἀπὸ τὴν πνευματικότητα τῶν ὀρθόδοξων μοναχῶν, καὶ ἐπομένως ὁ σεβασμὸς με

τόν όποιο προσέγγιζε τούς πολιτι-
σμούς τών άποικιών.

Σās στέλνω έσωκλειστη τήν άλ-
ληλογραφία μου μέ τόν κο Char-
mann και φωτοτυπία από τήν έκθεση
άνασκαφής του έτους 1992 από τόν
κο Κων. Πολίτη στό Γορ ές Σάφι. Ά-
ναφορά στό Γορ γίνεται στη σελ. 58
της τελευταίας έκδοσης του μυθιστο-
ρήματος «Η εύρεσις της γυναικός
του Λώτ».

Δυστυχώς δέν έχω πρόχειρες άλ-
λες δημοσιεύσεις του κου Πολίτη. Ό
κος Πολίτης ταύτισε άργότερα, μέ
βάση άσφαλή έπιγραφικά στοιχεία,

τά έρείπια στό Γορ μέ τό άρχαίο μο-
ναστήρι του Λώτ.

Θά σας ένημερώνω καθώς εξε-
λίσσεται ή υπόθεση της άνεύρεσης
του Α. Κλάρκ. Μέ μεγάλη μου προ-
θυμία θά σας κατέθετα μαζί μέ τόν
κο Charmann, στον όποιο χρωστάμε
τόσα πολλά, μία συστηματική βιο-
γραφία του Α. Κλάρκ. Έλπίζω νά
μπορέσω νά δεσμεύσω τόν κο Char-
mann για τή συνεργασία και τή συ-
στηματική σύνοψη τών στοιχείων
που έχει συλλέξει μέ τόση προθυμία.

Μέ τιμή,

Χρύσανθος Κανελλόπουλος

[Χρονολογικά στό «Χριστό στό Κάστρο»]

Άγαπητέ κ. Τριανταφυλλόπουλε,
Ό λόγος που μέ όδήγησε στην
πρωτότυπη και όμορφη ανακάλυψη
σχετικά μέ ένα διήγημα του Παπα-
διαμάντη —που άμέσως παρακάτω
θά σας έκθέσω— είναι άφ' ενός ή
διαχρονική μου αγάπη για τόν Πα-
παδιαμάντη και τό έργο του, άφ'
έτερου ή ένασχόλησή μου μέ τήν ά-
στρονομία.

Ό λόγος που μέ ώθει νά σας γρά-
ψω είναι ότι θέλησα νά αποταθώ σ'
έναν κατ' έξοχήν μελετητή και έρμη-
νευτή του διηγηματογράφου μας.

Μπαίνω στό θέμα:

Άφου διάβασα για πολλοστή φο-
ρά τό «Στό Χριστό, στό Κάστρο», έ-
πεσήμανα δύο πράγματα τά όποια
εύχάριστα κέντρισαν τό μυαλό μου:
πρωτον ότι γίνεται συγκεκριμένη ή-
μερομηνιακή αναφορά τών συμβάν-
των χωρίς ώστόσο νά καθορίζεται

έπακριβώς τό έτος «... τήν έσπέραν
της 23 Δεκεμβρίου του έτους 186...»
και δεύτερον ότι παρατίθενται περι-
γραφικά κάποια στοιχεία που άφο-
ρουν τόν ούρανό της νύχτας εκείνης
(τά όποια άκριβέστερα άφορουν τις
πρωτες μεταμεσονύχτιες ώρες της 24
Δεκεμβρίου 186...)· τουτα δέ είναι:

«Η σελήνη ήτο εις τό πρωτον τέ-
ταρτον και ειχε δύσει πρό πολλου. Τά
άστρα έτρεμαν εις τό στερέωμα, ή
πούλια έμεισουράνει, ό γαλαξίας έζω-
νε τόν ούρανον. Ό πήχυς και ή άρ-
κτος και ό αστήρ του πολου έλαμπαν
μέ βαθειαν λάμψιν εκεί πάνω».

(Άγνωστοι και άνεξήγητοι οι
δρόμοι που παίρνει τό μυαλό όρισμέ-
νες φορές· αλλά ή μακρινή εκείνη νύ-
χτα της παραμονής τών Χριστουγέν-
νων στη Σκιαθό, πάντα μέ σαγήνευ-
και κοντά στη σαγήνη, ήρθε και κά-
θισε στην ψυχή μου ή λαχτάρα για

τὸ φανέρωμα αὐτουνοῦ ποὺ εἶναι στὴ σκιά, ποὺ παραλείπεται, ποὺ ὁ συγγραφέας δὲν θεώρησε σκόπιμο νὰ εἰπῆ, ἀλλ' ἐντούτοις — ἐν ἀγνοίᾳ του — δίνει τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ μπορεῖ — μὲ μιὰ συλλογιστικὴ καὶ συνθετικὴ ἐπεξεργασία — νὰ τὸ ἀποκαλύψουν.)

Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι: εἶναι δυνατόν, μὲ δεδομένες τὶς ἡμερομηνίες, τὶς ὥρες καὶ τὰ ἀστρονομικὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται στὸ διήγημα καὶ μὲ δεδομένη τὴν δεκαετία (186...), νὰ προσδιορίσουμε τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο διαδραματίστηκαν τὰ συμβάντα;

(Μακριὰ ἀπὸ μένα κάθε λεπτολόγος διάθεση, κάθε σχολαστικισμὸς· ἀλλὰ ἡ χαρὰ τῆς πνευματικῆς περιπλάνησης, οἱ κομποὶ καὶ ἀκριβεῖς συλλογισμοί, οἱ διαδρομὲς τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ οἱ ἀναλογίες του μὲ τὶς ἀπαρασάλευτες τροχίες τῶν οὐρανίων σωμάτων, εἶναι αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ὁποῖα κάθε φορὰ μὲ παροτρύνουν, μὲ παρακινοῦν.)

Ἐπανέρχομαι καὶ συνεχίζω· ἔχουμε — διὰ γραφίδος Παπαδιαμάντη — περιγραφὴ καὶ θέσεις κάποιων ἀπλανῶν, ἀστερισμῶν, καθὼς καὶ προσδιορισμὸ τῆς φάσης (ἡλικίας) τῆς Σελήνης. Καὶ ἔχουμε γνωστὴ τὴν ἡμερομηνία καὶ τὶς ὥρες, ἀλλὰ ἄγνωστο τὸ ἔτος.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρες καὶ τοὺς ἀστερισμοὺς, ἔνα πράγμα μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχή: κάθε ἔτος, τὶς ἴδιες ἡμερομηνίες καὶ τὶς ἴδιες ὥρες, βρῖσκονται πάντοτε στὶς ἴδιες θέσεις στὸν οὐρανὸ. Συνεπῶς ἡ ἐκάστοτε θέση τους στὸ στε-

ρέωμα ἔχει σχέση μὲ τὴν ἡμέρα, τὸ μῆνα καὶ τὴν ὥρα, καὶ ὄχι μὲ τὸ ἔτος· ἄρα στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι δὲν μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν ὡς πρὸς τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ἔτους ποὺ ζητᾶμε. Ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνεται ἡ περιγραφὴ τοῦ Παπαδιαμάντη — πράγματι στὸν νυχτερινὸ οὐρανὸ τοῦ μεσοχειμῶνου κυριαρχοῦν ἡ ἄρκτος, ἡ πούλια καὶ ὁ πῆχυς.

Ἄναφορικά τώρα μὲ τὴν Σελήνη, τῆς ὁποίας ἡ φάση (ἡλικία) δίνεται στὸ διήγημα: εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὅτι ὑπάρχει μιὰ κανονικότητα τῶν φάσεων τῆς Σελήνης ὡς πρὸς τὶς ἡμερομηνίες, ἡ ὁποία (κανονικότητα) ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτὴ σὲ κύκλους 19 (δεκαεννέα) ἐτῶν. Δηλαδή κάθε δεκαεννέα χρόνια ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἴδιες φάσεις τῆς Σελήνης τὶς ἴδιες ἡμερομηνίες. Τοῦτο ὑπῆρξε ἀνακάλυψι τοῦ Ἀθηναίου ἀρχιτέκτονα, γεωμέτρη καὶ ἀστρονόμου Μένωνα, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ· ὁ δεκαεννεαετῆς αὐτὸς κύκλος ὀνομάστηκε κύκλος τοῦ Μένωνα, ἔκτοτε δὲ χρησιμοποιήθηκε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν ἀστρονομία, στὴν ἀνέυρεση ἀντιστοιχιῶν Σεληνικοῦ καὶ Ἡλιακοῦ Ἔτους, στὸν καθορισμὸ τοῦ Πάσχα τῶν Ἑβραίων, τοῦ Πάσχα τῶν Ὁρθοδόξων κ.λπ.

Γνωρίζοντας λοιπὸν τὶς ἀντιστοιχίες φάσεων Σελήνης καὶ ἡμερομηνιῶν γιὰ ἔνα ὁποιοδήποτε ἔτος, αὐτομάτως ξέρομε ὅτι γιὰ ὅλα τὰ παρελθόντα ἢ μελλοντικὰ ἔτη ποὺ ἀπέχουν ἀπὸ αὐτὸ ἀριθμὸ πολλαπλάσιο τοῦ 19 (19, 38, 57 κ.λπ.) θὰ ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀντιστοιχία. Συνακόλουθα, κα-

ταγράφοντας τις αντίστοιχες φάσεις-ήμερομηνίες για 19 συνεχή έτη, είμαστε πλέον σε θέση να προβλέψουμε προοπτικά και να εξαγάγουμε αναδρομικά το έτος στο οποίο μιιά συγκεκριμένη ήμερομηνία ή Σελήνη θα βρίσκεται (ή εύρισκετο) σε μιιά δεδομένη φάση. Για διευκόλυνση δέ τών υπολογισμών αυτών χρησιμοποιείται ο Χρυσός Αριθμός (n): κάθε έτος ενός 19ετούς Μετώνειου κύκλου έχει ένα Χρυσό Αριθμό· οι χριστιανοί εκκλησιαστικοί πατέρες, συγγραφείς και χρονολόγοι, ανατρέχοντας στο παρελθόν, διαπίστωσαν ότι τὸ 1 π.Χ. ἦταν τὸ έτος στοῦ ὁποῖο ἡ πρώτη πανσέληνος ἔπεφτε τὴν 1η Ἰανουαρίου· ὄρισαν λοιπὸν τὸ 1 π.Χ. ὡς ἀρχὴ τοῦ κύκλου τοῦ Μέτωνα προσδίδοντας του τὸν Χρυσὸ Αριθμὸ (n)=1, τὸ 1 μ.Χ. μὲ Χρυσὸ Αριθμὸ (n)=2, τὸ 18 μ.Χ. n=19 κ.ο.κ. "Όλα τὰ ἔτη λοιπὸν, τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μελλοντικά, ἔχουν ἓναν Χρυσὸ Αριθμὸ.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ, προσφεύγουμε στὶς ἀστρονομικὲς Ἐφημερίδες τών κοντινῶν μας χρόνων (καθ' ὅτι τὰ σχετικὰ ἀρχεῖα μᾶς εἶναι προσιτά) γιὰ νὰ βροῦμε σὲ ποιανοῦ ἔτους τὴν 23ην Δεκεμβρίου ἢ Σελήνη εύρισκετο στοῦ πρώτου τέταρτό της. Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως, πρέπει νὰ κάνομε μιιά ἀναγκαῖα διόρθωση: Ἡ 23 Δεκεμβρίου 186... εἶναι ἡμερομηνία τοῦ παλαιοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου πρὶν τὴν ἡμερολογιακὴ μεταρρύθμιση στὴν Ἑλλάδα ποῦ ἔγινε τὸ 1924· καὶ

ὁ Μετώνειος κύκλος ἰσχύει γιὰ ὅμαλά ρέοντα ἡμερολογιακὸ χρόνο· ἐπομένως ἢ θὰ πρέπει νὰ μετατρέψουμε τὴν 23 Δεκεμβρίου σὲ Γρηγοριανὴ ἡμερομηνία (ποῦ εἶναι 23+13=5 Ἰανουαρίου) ἢ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσομε σὲ κοντινὴ μας χρονολογία φάση Σελήνης στοῦ πρώτου τέταρτο ποῦ νὰ ἔχει γίνεοι στὶς 23 Δεκεμβρίου κατὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο. Ὅποιονδῆποτε ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους ἀκολουθήσομε, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἀκολουθώντας τὸν πρώτο δρόμο, ψάχνουμε στὶς ἀστρονομικὲς Ἐφημερίδες τὸ έτος ἐκεῖνο κατὰ τὸ ὁποῖο στὶς 5 Ἰανουαρίου ἢ Σελήνη ἦταν στοῦ πρώτου της τέταρτο· ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀντίστοιχα ἔτη εἶναι τὸ 1979. Ὁ Χρυσὸς Αριθμὸς τοῦ 1979 εἶναι n=4. Ἀνατρέχοντας στὸν πίνακα τών Χρυσῶν Αριθμῶν, βρίσκουμε ὅτι στὴ δεκαετία τοῦ 186... ἔτος μὲ χρυσὸ Αριθμὸ n=4 ἦταν τὸ 1866. Ἐπομένως ἡ νύχτα ποῦ ἀναφέρεται ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἡ νύχτα τῆς 5ης Ἰανουαρίου 1866 τοῦ Γρηγοριανοῦ Ἡμερολογίου, δηλαδὴ ἡ νύχτα τῆς 23ης Δεκεμβρίου 1865 τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἡμερολογίου ποῦ ἴσχυε τότε.

Αὐτὴ εἶναι ἡ μικρὴ μου ἀνακάλυψη ποῦ σᾶς τὴν καταθέτω· ἂν κρίνετε χρησιμοποῖήστε τὴν ὅπου καὶ ὅπως θέλετε.

Πάτρα 10.5.1996

Μὲ ἐκτίμηση καὶ ἀγάπη

Στάθης Τερζής

Διορθωτικό στὸν Παπαδιαμάντη

Στὸ ἄρθρο «Μεγάλη Τρίτη» τῆς σειρᾶς «Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις» (Ἀκρόπολις 29 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1892) γράφει ὁ Παπαδιαμάντης: «Ἀκούσατε ἐκεῖνο τὸ “Ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι”, καὶ θεωρήσατε τὸν τρόπον, καθ’ ὃν δι’ ἀπλουστάτου συλλογισμοῦ συνέλαβεν ἐν τῇ ἰδίᾳ πατριδί τῶν* τοὺς μωροσόφους Φαρισαίους, τοὺς ἐρωτῶντας αὐτὸν βλακοπονήρως, καὶ ζητοῦντας νὰ τὸν ἐκθέσωσιν ἐνώπιον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἃν ἔπρεπε νὰ πληρώνωσι φόρον ἢ ὄχι» (Ἄπαντα 5.172.18-22, «Δόμος»).

Ἡ φράση ἐν τῇ ἰδίᾳ πατριδί τῶν παραδίδεται ὁμόφωνα ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση (Ἀκρόπολις 30.3.1892) καὶ τίς ἐκδόσεις Γ. Βαλέτα, Ἔνης Βέη-Σεφερλῆ καὶ «Δόμου», εἶναι ὁ-

μως φανερό ὅτι πάσχει. Τί μπορεί νὰ σημαίνει αὐτὴ ἡ σύλληψη τῶν Φαρισαίων στὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα; Τίποτε φυσικά. Οἱ μωρόσοφοι καὶ βλακοπόνηροι Φαρισαῖοι συλλαμβάνονται στὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα.

Ἡ διόρθωση ἐν τῇ ἰδίᾳ πατριδί τῶν εἶναι ὑποχρεωτική. Τὴν ἐπιβάλλει ὁ στίχος 15 τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς (Ματθ. 22,15-23) στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Παπαδιαμάντης: «Τότε πορευθέντες οἱ Φαρισαῖοι συμβούλιον ἔλαβον ὅπως αὐτὸν παγιδεύσωσιν* ἐν λόγῳ».

Ἡ προφανέστατη διόρθωση ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνῃ τουλάχιστον διὸ δεκαετίες νωρίτερα, ἀλλὰ κάλλιο ἀργὰ παρά ποτέ.

Ν. Δ. Τ.

* Οἱ ἀραιογραφῆσεις δικές μου.

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

“Οασις

Λεξικομανής. Καί καθώς ἔπαιρνα τις προάλλες τὴν ταχτικὴ μου δόση —ἀπὸ τὸ Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Σταματάκου ἐκείνη τῇ μέρα—, ἔπεσα στὸ λῆμμα ὄασις καὶ στὴ δεύτερη, τῇ μεταφορικῇ, σημασίᾳ διάβασα:

«Πᾶν ὄ,τι ἀνακουφίζει τὸν ἄνθρωπον, ὁσάκις βρίσκεται ἐν μέσῳ μιᾶς αὐχμηρᾶς καὶ ἀνιαρᾶς καταστάσεως: “Ὁ Παπαδιαμάντης ἀποτελεῖ ὄασιν ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Πεζογραφίᾳ”».

Ἀπροσδόκητο, βέβαια, δὲν ἦταν. Ὁ Σταματάκος ὑπερμαχοῦσε τῆς, μετριασμένης ἔστω, καθαρεύουσας καὶ ποιὸν ἄλλον λοιπὸν θὰ θεωροῦσε ἀναψυχὴ ἐν μέσῳ τῶν αὐχμηρῶν καὶ ἀνιαρῶν; Φυσικὴ καὶ ἀναμενόμενη ἢ προτίμησή του, ὅμως συγκινήθηκα καὶ προσπάθησα νὰ τὸν φανταστῶ νὰ μᾶς διαβάξει στὴν «παλαιὰ αἶθουσα» τῆς Φιλοσοφικῆς ὄχι πιά τὴν παθιασμένη συνένοχο τοῦ μητροκτόνου Ὀρέστη —«παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν» βούιζε ἡ αἶθουσα— ἀλλὰ τὸν ἐφιάλτη τῆς Χαδοῦλας.

Ἦστερα μὲ τσίμπησε ἡ λεξικὴ μύγα. Ὁ Δημητράκος τί ἔγραφε; Τὸν ἀνοιξα καὶ ἡ συγκίνησή μου σχεδὸν ἐξατμίστηκε:

«2.) νεῶτ. καὶ δημ. γεν. ἐν μτφ. ἐνν. πᾶν ὄ,τι ἀνακουφίζει τὸν ἄνθρω-

πον ἢ χρησιμεύει ὡς τερπνὸν καταφύγιον αὐτοῦ ἐν μέσῳ ἀνιαρῶν καταστάσεων: διὰ τὸν βιοπαλαιστὴν ἀποτελεῖ ὄασιν ὁ οἰκογενειακὸς βίος. // ὄμ. μτφ. πᾶν τὸ ἐξοχον, τὸ προέχον, ἐν σχέσει πρὸς αὐχμηρὰν καὶ στεῖραν ἢ ἀνιαρὰν κατάστασιν: ἐν τῇ νεοελληνικῇ πεζογραφίᾳ ὁ Παπαδιαμάντης ἀποτελεῖ ὄασιν».

Ἀντιγραφὴ ἢ σχεδὸν νόμιμη μεταφορά, ἀφοῦ ὁ Σταματάκος ἦταν συνεργάτης τοῦ Λεξικοῦ Δημητράκου καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶχε συντάξει τὸ λῆμμα ὄασις; Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, μοῦ χάλασε τὸ κέφι. Ἀντὶ νὰ χαρῶ ποῦ καὶ λεξικογραφικὰ ὁ Παπαδιαμάντης συνέχιζε νὰ εἶναι ὄασις, δυσανασχετοῦσα: δὲ μοῦ φαινόνταν πείσμα τοῦ λεξικογράφου κόντρα, ἄς ποῦμε, στὸ πείσμα τοῦ γραμματολόγου, ποῦ ἀπὸ ἐκδοσὴ σὲ ἐκδοσὴ ἄφηνε τὸν Παπαδιαμάντη στὸν πάτο τοῦ πηγαδιοῦ, ἀλλὰ ὡς ἦσσαν προσπάθεια.

Παρηγορήθηκα λιγάκι ὅταν ξεστράτισε ὁ νοῦς μου καὶ πῆγε στὸν Ἰ. Ζερβό, Διευθυντὴ Συντάξεως τοῦ Λεξικοῦ Δημητράκου. «Μποροῦμε τάχα» σκέφτηκα «νὰ θεωρήσουμε τὸ παράδειγμα τοῦ λήμματος ὡς μιὰ ἀχνὴ ἐνδειξὴ ὅτι ὁ “Ζ... τῆς Ἐφημερίδος”, ποῦ κάποτε ἔκανε τὸν Παπαδιαμάντη νὰ θυμώσει, δὲν ἦταν,

ὅπως κοινῶς πιστεύεται, ὁ Ι. Ζερβός;» Καὶ πάνω πού εἶχα ἀρχίσει νὰ μαλακῶνω, μοῦ ἤρθε καινούργιος πειρασμός. Ὁ Δημητράκος ψωμιζόταν ἀφθόνως ἀπὸ τὸ καλὸ Λεξικὸ τῆς «Πρωίας». Λές, συλλογίστηκα δύσθυμος, ν' ἀρχίζει ἀπὸ ἐκεῖ ἡ παπαδιαμαντικὴ ὄσιν, ὅποτε οἱ δυὸ Μανιάτες εἶναι σκέτος ἀντικατοπτρισμός; Τὸ ἄνοιξα ἀπαισιόδοξος.

«(μεταφ.) ὅ,τι ἀνακουφίζει τὸν ἄνθρωπον ἢ χρησιμεύει ὡς τερπνὸν καταφύγιον αὐτοῦ ἐν μέσῳ ἀνιαρῶν, κλπ. περιστάσεων: “ὁ Σολωμὸς ἀποτελεῖ ὄσιν ἐν τῇ νεοελληνικῇ ποιήσει”».

Ὁ διάβολος εἶχε σκάσει! Ἡ φιλολογικὴ μικροψυχία μου, πού θὰ μπορούσε νὰ μεμφθεῖ καὶ τὸν Δημητράκο γιὰ ἡσσωνα προσπάθεια, εἶχε σαρωθεῖ, τὴν ἔπαιρναν μακριὰ οἱ αὔρες τοῦ Ἰόνιου καὶ τοῦ Αἰγαίου (αὐτὲς πού δρόσιζαν τὸν Νίκο Πολίτη

στὴν καυματώδη ἔρημο τῆς Ἰσθμίας ὀφθαλμοφορίας), τί μ' ἔνοιαζε ποιὸς ἀντέγραφε ποιὸν ἀφοῦ ὁ Διονύσιος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος πήγαιναν ἀντάμα; Γιατί τάχα δὲν μπορούσαν οἱ ἴδιες αὔρες νὰ φυσήξουν πάνω ἀπὸ τρία ἢ δεκατρία λεξικά; Καὶ σὲ ποιὰ ἄλλη, ἀλήθεια, ὄσιν νὰ ἔπαιρνε τὸν ἀνασασμὸ τοῦ Ὁ Σταματάκος, τρίτος στὴ σειρά, ὅταν ὁ πρῶτος εἶχε στήσει τὴ σκηνὴ τοῦ στὴ Ζακυθινὴ καὶ ὁ δεῦτερος στὴ σκιαθίτικη; *Tertia non datur.*

Ἄα! ἀνάσνα. Οἱ λεξικογράφοι προηγούνται κάποτε τῶν ποιητῶν: Ἐν μέσῳ τῶν ἀύχμηρῶν καὶ τῶν ἀνιαρῶν, ἀπὸ τίς στεῖρες καταστάσεις κυκλωμένοι, μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμὸ καὶ μνημονεύετε Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Λαόνικος Διονυσίου

Κώστας Α. Παπαχρίστος (1915-1990)

«Τὸ σκληρὸ χειμῶνα τοῦ 1941-42, στοὺς μαύρους ἐκείνους μῆνες τῆς πείνας καὶ τῆς σκλαβιάς, κυρίως διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπασχόλησαν τὸ μάθημα τῶν Νέων Ἑλληνικῶν σὲ κάποια τάξη τοῦ Νυκτερινοῦ Γυμνασίου τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνικῆς Ἐνώσεως. Κι' ἀφοῦ εἶχε τελειώσει πιά ἡ ἐρμηνεία κι' ἡ τεχνικὴ ἐπεξεργασία τῶν κεμένων καὶ γινόταν ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς διδασκαλίας γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ διηγηματογράφου, ἡ μαθήτρια

τότε τοῦ Γυμνασίου δ. Π. Σιμιτζῆ, κατὰ τὴν ἀνακοίνωση γραπτῆς ἐργασίας της, πρῶτα ἔκανε τὴν ἀπροσδόκητη ἀποκάλυψη, πὼς ἀνῆκε σὲ οἰκογένεια πολὺ συγγενικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, κι' ἀμέσως ἔπειτα μᾶς πληροφοροῦσε πὼς ὁ γιὸς τοῦ Γεωργίου Παπαδιαμάντη, τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ Ἀπόστολος Παπαδιαμάντης, πού ἔμενε στὴν Ἀθήνα, εἶχε στὴ διάθεσή του χειρόγραφο κι' ἄλλα κατάλοιπα τοῦ θείου του».

Εἶναι ἡ πρώτη παράγραφος τοῦ Α' κεφαλαίου τοῦ βιβλίου Ὁ ἄγνω-

στος Παπαδιαμάντης που έγραψε ο Κώστας Α. Παπαχρίστος.

Διόλου δέ δυσκολεύομαι να τον φανταστώ να ψωμίζει κυρίως με Παπαδιαμάντη τη λιμώττουσα τάξη του, σχολικό έτος 1941-1942 — ήξερε πώς ο Πένης μπορεί να μάς χορταίνει από το περίσσευμά του. Κυρίως με Παπαδιαμάντη, και το σχολείο να είναι Νυκτερινό, αλλά ούτε ή πείνα ούτε ή νύχτα να μὴν ἐμποδίζει τὴν ἐρμηνεία και τὴν τεχνική ἐπεξεργασία τῶν κειμένων και τὴ γενική ἐπισκόπηση και τις ἀνακοινώσεις γραπτῶν ἐργασιῶν τῶν μαθητῶν — τί θαύματα μαζεμένα σὲ μιὰ κατοχική αἴθουσα διδασκαλίας, χωρὶς «ὑποδομὲς» και τὰ γνωστά ἄλλοθι τῆς διδασκαλικῆς ἀκρίβειας, μόνο με τὴν ψυχὴ τοῦ καθηγητῆ!

Λογαριάζω πὼς οἱ μαθητὲς ἐκείνης τῆς τάξης τοῦ Παπαχρίστου θὰ ἔχουν περάσει τὰ ἑβδομήντα πέντε, ὅμως θὰ φέγγει ἀκόμα στὴν ψυχὴ τους ὁ νυκτερινὸς Παπαδιαμάντης και ὁ κατοχικὸς τους φιλόλογος. Τέτοιο φῶς δύσκολα σβίεται.

Μπορῶ να καταλάβω πὼς ἔνωσε ὁ καλὸς δάσκαλος, ὅταν ἡ μαθητριά του δ. Π. Σιμιτζῆ — καλὴ τῆς ὥρα ἀνζει τῆς χρωστᾶμε χάρη ὅσοι ἀγαπούμε τὸν Παπαδιαμάντη — ἔκαμε στὴν τάξη τὴ διπλὴ τῆς ἀποκάλυψη. Ἦταν ὁ μισθὸς που τοῦ ἔστειλε ὁ Παπαδιαμάντης, ὄχι σὲ πληθωριστικὰ χαρτονομίσματα μῆτε σὲ λίρες ἢ σὲ εἶδος, ἀλλὰ σὲ ταπεινά χαρτιά ἀνεκτίμητα. «Τί βραβεῖο!», λέω πὼς θὰ σκέφτηκε, «τί βραβεῖο μοῦ πέμπει ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὰ ὅσα εἶπα στὰ παιδιά!»

Και βέβαια, συγκροτημένος φιλόλογος καθὼς ἦταν — μαθητὴς ἀπὸ τοὺς καλοὺς τοῦ Ν. Βέη — σεβάστηκε τὸ βραβεῖο: ἀπὸ τὴν ἔρευνα που ἔκαμε στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀπόστολου Παπαδιαμάντη βγῆκε τὸ 1947 τὸ βιβλίο που μνημόνευα πρὶν, Ὁ ἄγνωστος Παπαδιαμάντης, ἐνενηνταπέντε σελίδων τυπωμένων με πολλὴ φιλοκαλία και με τὴ γνώση τοῦ ἀληθινοῦ φιλόλογου.

Ἄν δὲν ὑπάρχει κάποιο τρομερὸ χάσμα στὴ μνήμη μου, ὕστερα ἀπὸ τις προπολεμικὲς ἐργασίες τοῦ Ὀκτ. Μερλιέ και τοῦ Γ. Κ. Κατσιμπαλη, ἡ πρώτη φιλολογικὴ ἀπηκριβωμένη παπαδιαμαντολογικὴ μελέτη στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Παπαχρίστου. Θὰ καταφύγω πάλι στὴν ἀντιγραφή τῆς δευτέρας παραγράφου τοῦ Προλόγου:

«Δὲ γίνεται στὸν Ἄγνωστο Παπαδιαμάντη μόνο ἕκδοση κειμένων, ἔστω και με τὰ πιὸ ἀναγκαῖα τυπικὰ σχόλια κι' ἐρμηνευτικὰ σημειώματα, μὰ ἐξετάζονται κι' ἐρευνῶνται, ἴσως ἐξαντλητικά, ἐνδιαφέρουσες πλευρὲς ἀπ' τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τοῦ διηγηματογράφου, με βάση πάντοτε νέες πηγές, ἀνέκδοτα κείμενα, και με παράλληλη χρησιμοποίηση γνωστῶν πληροφοριῶν. Ἄντι να περιοριστῶ π.χ. στὴν πιστὴ περιγραφή τῶν παιδικῶν σχεδίων τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴ δημοσίευση τῶν ἀνέκδοτων γραμμάτων, στὴν ἀπαρίθμηση τῶν διαφορετικῶν γραφῶν που ἔχει τὸ πρωτόγραφο τῆς Νοσταλγοῦ κλπ. ἐπέδιωξα να γενικεύσω και, κατὰ τὸ δυνατό, να ὀλοκληρώσω τὴ μελέτη ὀρισμένων προβλημάτων, που ἀφοροῦσαν τὸν

Παπαδιαμάντη και πού, με την ανεύρεση του νέου ύλικού, ήσαν περισσότερο προσιτά στην έρευνα. Θέλω να πιστεύω πώς αυτός ο τρόπος τής εργασίας μου έδωσε άφθονώτερους καρπούς. Γιατί μέσ' από τις σελίδες του βιβλίου παρουσιάζεται πολλές φορές κάποιος άλλος Παπαδιαμάντης, διαφορετικός απ' αυτόν που ξαίρουμε».

Ό Κώστας Α. Παπαχρίστος δέν ήταν μόνο «γερός»¹ αλλά και έλευθέριος φιλόλογος, άφθονος, δηλαδή άνοιχτοχέρης. Έτσι τουλάχιστο τον γνώρισα εγώ, έστω και δι' άλληλογραφίας. Άνταποκρίθηκε, δίχως τή μίζερη και άποκαρδιωτική διάθεση άλλων φιλόλογων, σέ όλα μου τά αιτήματα με προθυμία πολλή. Μου έστειλε, έκτός από τό βιβλίο πού ήδη είχα, φωτοαντίγραφα από τά παπαδιαμαντικά χειρόγραφα πού του είχε χαρίσει ο Άπόστολος Παπαδιαμάντης και μου έδωσε όσες πληροφορίες ζήτησα. Τά φωτοαντίγραφα ήταν σπουδαίο δώρο σέ μία έποχή πού προσπαθοΰσα νά μάθω τά μυστικά του γραφικού χαρακτήρα του Παπαδιαμάντη.

Οί άρχειακές μελέτες για τόν Παπαδιαμάντη έχουν έντωμεταξύ

προχωρήσει αρκετά, κυρίως χάρη στις έρευνες του Φ. Α. Δημητρακόπουλου αλλά και του Γ. Α. Χριστοδούλου. Δέν πρέπει όμως νά λησμονοΰμε πώς στόν θεμέλιο λίθο του Μερλιέ πρώτος έποικοδόμησε στερεά ο Κώστας Α. Παπαχρίστος.

Στά γυμνασιακά μου χρόνια διάβαζα άπληστα τόν Παπαδιαμάντη των Νεοελληνικών Άναγνωσμάτων, αλλά δέ θυμοΰμαι νά τόν άκουσα ποτέ μέσα σέ τάξη. Ζηλεύω τούς μαθητές του Νυκτερινού τής Κατοχής. Θα ήθελα νά ήμουν συμμαθητές τους, τουλάχιστον για τόν Παπαδιαμάντη του Παπαχρίστου.

Ν. Δ. Τ.

Ύστερόγραφο: άς μήν αναρωτηθει ο άναγνώστης πώς αυτό τό σημείωμα γράφεται δέκα χρόνια μετά τήν εκδήμια του Παπαχρίστου. Άς εύχηθει μόνο νά επανεκδοθει τό βιβλίο του. Και όσο για τά Παπαδιαμαντικά Τετράδια, άν ο Θεός τούς δώσει ζωή, θα δημοσιεύσουν τήν πρώτη μορφή του διηγήματος «Ναυαγίων ναυάγια», πού τιτλοφορείται «Άπό ναυαγίου εις ναυάγιον» και τό αυτόγραφο της άπόκειται στο άρχείο Παπαχρίστου.

¹ Άπό τά άλλα του βιβλία σημειώνω: Λουκιανού, Διάλογοι («Έρμής», 1976), Παρνασιώτικα («Έστία», 1984), Ποιός έγραψε τήν Έλληνική Νομαρχία («Έστία», 1987), έργο τής Κατοχής πού είχε παινέσει ο Βέης, και τό μεταθανάτιο «Έλλάδα» - Σπερχειός ποταμός - Συμβολή στην Ιστορική Γεωγραφία τής Φθιώτιδας («Άλέα» 1977). Προσθέτω και τή μελέτη του «Ένα έπεισόδιο στα 1821 μεταξύ Τρικέρων και Ξηροχωρίου» (Άρχείον Εϋβοϊκών Μελετών, Ε' 1958, σσ. 125-135), όπου «ήρωας και θΰμα υπήρξε ο πάππος του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, από τή γενιά του πατέρα του, ο Διαμάντης Έμμανουήλ».

Μενέλαος Γ. Παρλαμᾶς (1908-1997)

Μοῦ ἔλεγε τίς προάλλες ἡ δευτερότοκη κόρη μου πὼς βρίσκει τρομερὰ ἀπολαυστική τὴν «Ἀγάπη στὸν κρεμνόν», αὐτὸ τὸ φαινομενικὸ συμπλήγμα παρεκβάσεων, πού καμιὰ σχέσηη δὲ μοιάζει νὰ ἔχουν μὲ τὸν μῦθο τοῦ διηγήματος. Ἐπιασε νὰ μοῦ τίς ἀπαριθμεῖ μία μία καὶ γελοῦσε δλόκληρη μὲ τὴν προπεντζίκεια ἀδιαφορία τοῦ Παπαδιαμάντη, πού προκειμένου νὰ κάνει τὸ κέφι του γράφει προκαταβολικά στὰ παπούτσια του ὅλους τοὺς σύγχρονους καὶ μελλοντικούς κριτικούς.

Θυμήθηκα «Τὰ βασανιστήρια τοῦ “χρυσοῦ”» τοῦ «κυρίου Μενέλαου», τὸ κείμενο δηλαδὴ πού εἶχε στείλει γιὰ τὸν τόμο Φῶτα Ὀλόφωτα τοῦ Ε.Λ.Ι.Α. τὸ 1981, ὅταν συμπληρώνονταν ἑβδομήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη:

«Λίγα ἀκόμα γιὰ τίς περίφημες παρεκβάσεις. Οἱ παλαιότεροι ὄλοι τίς ἔχουν κατακρίνει. Ὁ κριτικώτερος ἀπὸ αὐτοὺς ὡστόσο, ἐνῶ τίς θεωρεῖ ἔνοχες ὑδροκεφαλισμοῦ τῶν διηγημάτων, παρατηρεῖ συγχρόνως πὼς συντρέχουν, γιὰ νὰ γεννηθοῦν ἔργα ἰσχυροτάτης πρωτοτυπίας¹. Καὶ αὐτὸ τὸ χαρακτηρίζει παράξενο. Γιατί ὅμως παράξενο; Ὁ λόγος τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν θέλει νὰ μᾶς μεταδώσει μιὰ γνώση—ὅποτε ἡ λογικὴ κατασκευή καὶ ἡ οἰκονομία τῶν μερῶν εἶναι ἀπαραίτητα— ἀλλὰ μιὰ κατὰ-

σταση χαρᾶς². Ἡ χαρὰ πού πλημυρίζει τὸν συγγραφέα, ὅταν παραδίδεται στὴν ἀναπόληση τῆς Σκιαθοῦ, ρυθμίζει καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν διηγημάτων του [...]

»Ὁ Παπαδιαμάντης καταλαβαίνει τὴ δομικὴ ἀτέλεια καὶ τὴ δυσφορία τῶν πολλῶν, πού προκαλοῦν οἱ παρεκβάσεις του. Εἶναι ἄλλωστε ἄριστος γνώστης τῶν κανόνων τῆς πλοκῆς, ὅπως δείχνουν τὰ πρῶτα του μυθιστορήματα καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ διηγήματά του. Ἀλλὰ αὐτὲς πρὸ πάντων τὸν ἐκφράζουν, αὐτὲς εἶναι ἡ χαρὰ του. Καὶ ζητᾷ νὰ τοῦ δώσουμε γι' αὐτὸ τὴν ἀδειά μας! Ἴδου ἡ ἀπόδειξη: “Ἀλλ’ ἐπειδὴ ἐώρασα τὰ γενέθλιά μου ἐσχάτως τὴν 4 Μαρτίου, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ἀκόμη μιὰ παρέκβασις”».

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ παπαδιαμαντικὴ φράση, μὲ τὴν ὅποια τελειώνει τὴν παράγραφό του ὁ Μ. Γ. Παρλαμᾶς, αὐτὴ ἔκανε τὴν κόρη μου νὰ ἐνθουσιᾷ. Ὑπερηφανεύομαι γιατί, ἐνῶ δὲν ἔχει διαβάσει «Τὰ βασανιστήρια τοῦ “χρυσοῦ”», συγκινεῖται ἀπὸ μιὰ μορφὴ γραφῆς, πού τὴν ὑπερασπίστηκε ὡραία ἓνας ἄνθρωπος πού ἤξερε νὰ διακρίνει.

Στοὺς παλιότερους δὲν ἔχω κανένα δικαίωμα νὰ δίνω συμβουλές, ἀλλὰ τολμῶ νὰ ὑποδείξω σ’ ἐκείνους πού τοὺς περνῶ 35-40 χρόνια—ιδιαίτερα στοὺς φιλολόγους τῶν σχολικῶν

¹ Παραπέμπει στὸν Παλαμᾶ.

² Ἡ φράση εἶναι τοῦ Πῶλ Κλωντέλ.

αίθουσών— να διαβάσουν τὸ δοκίμιο τοῦ ἀείμνηστου Παρλαμᾶ³. Καὶ ἂν θέλουν νὰ βρεθοῦν σὲ κατάσταση ἀναγνωστικῆς χαρᾶς, ἂν ἀγαποῦν τὸ συγκινημένο γέλιο, ἄς ἀναζητήσουν τὸ διήγημά του «Οἱ ἀγιογδύτες», γραμμένο μὲ ὕφος παπαδιαμαντικὸ⁴.

Ὁ Νίκος Γιανναδάκης, ὁ πολὺ-κλαυστος, βεβαιώνει πὼς «Ἐκεῖ, λοιπόν, στὴν ψυχὴ μας, παραμένουν σήμερα καὶ θὰ παραμένουν γιὰ πάντα, ἢ μυσταγωγικοῦ ἤθους διδασκαλία του τῆς “Ἀντιγόνης” καὶ τοῦ “Ἄξιον Ἴστι” στὴν τελευταία τάξη τοῦ “Κοραῆ” [...].», καὶ δὲν ἔχω τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι δὲν ὑπάρχει στὰ λόγια του ἴχνος ὑπερβολῆς. Ἄναρωτιέμαι ἂν ἀποφάσισε κάποτε νὰ διδάξει τὸ «ὦχ! βασανάκια», αὐτὸ ποῦ τοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ γράψει «Τὰ βασανιστήρια τοῦ “χρυσοῦ”». Ἄν ἔγινε ποτὲ αὐτὴ ἢ διδασκαλία, πιστεύω πὼς θὰ παραμένει «ἐκεῖ, στὴν ψυχὴ» τῶν τυχερῶν μαθητῶν του.

Δὲν ἔχω νὰ πῶ τίποτε ἄλλο. Κλείνω μὲ μιὰ παράγραφο ἀπὸ τοὺς «Ἄγιογδύτες»:

Μετέβησαν εἶτα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ «σωθέντος», ὅπου ἡ γραῖα μήτηρ του τοῖς παρέθηκε, περιχαρῆς διὰ τὸν ἐκκλησιασμόν τοῦ ὄχι πολὺ εὐτάκτου υἱοῦ της καὶ μεθ' ὅσης ταχύτητος ἐπέτρεπε τὸ γῆρας της, ἐλαίας, ζεστὴν κολουόραν ἀπὸ τὴν εἰθισμένην φουρνιάν τῆς Παραμονῆς (πενιχρὰν κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος), κρόμμου καὶ μέλανα οἶνον, ἐξαιρετον προῖον τῆς αὐχμηρᾶς ἐκείνης γῆς ἀποκαλούμενον Κοτσιφάλι. Καὶ ἔφαγον μετ' ὀρέξεως καὶ ἔπιον μετ' εὐφροσύνης συνοδεύοντες ἕκαστον ποτήριον μὲ τὴν πρόποσιν:

—Βοήθειά μας ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ!

Καὶ ἡ εὐχὴ των ἐκείνην τὴν ὥραν ἐνεῖχε τὴν θέρμην θυμιάματος...

Τὴν θέρμην θυμιάματος ἐνεῖχον καὶ ὅσα εἶπαν οἱ μαθητές του —πενήντα ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καθηγητές Πανεπιστημίου—, οἱ συναδελφοὶ καὶ οἱ φίλοι του τὴν ἡμέρα τῆς πάνδημης ἐκφορᾶς του⁵.

N. Δ. Τ.

³ Ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὸ βιβλίο του Ἀνάλεκτα, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη 1988.

⁴ Περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο *Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμαντή - Μιὰ ἀνθολογία ἀφηγημάτων*, Κέδρος 1991.

⁵ Βλ. περ. Ἀντί, τεῦχ. 642, 29 Αὐγούστου 1997.

Πέτρος Χάρης (1902-1998)

Τὸ πρῶτο δοκίμιο τοῦ πρώτου ἀπὸ τοὺς ὀχτῶ τόμους στοὺς ὁποίους, ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἑλληνες πεζογράφοι, ὁ Πέτρος Χάρης συγκέντρωσε τὰ σχετικὰ κείμενά του, εἶναι γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*¹. Πρόκειται γιὰ τὸ δοκίμιο τὸ ὁποῖο, μὲ τίτλο «Ἐπειτ' ἀπὸ τριάντα χρόνια», ἔκλεινε τὸ χριστουγεννιάτικο «Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη» τῆς *Νέας Ἑστίας* (1941). Ἴσως ὁ Πέτρος Χάρης νὰ ἔχει μιλήσει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ σὲ ἄλλα γραπτὰ του, ὅπως τὸ ἔχει κάνει, ἐπὶ παραδείγματι, στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν Μωραϊτίδη, ὅπου συνεξετάζει, κατὰ πάγιο φιλολογικὸ ἔθιμο, τοὺς δύο συγγραφεῖς². Ὅ,τι ἄλλο καὶ ἂν ὑπάρχει ὡστόσο —προσωπικὰ δὲν τὸ γνωρίζω— τὸ βασικὸ κείμενό του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι τὸ προειρημένο.

Ἀφοῦ ἀρχικῶς στοιχηθεῖ στὴν μακριὰ γραμμὴ ὅσων θεωροῦν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης βρίσκει τὴ δική του φωνὴ μόνον ὅταν ἐγκαταλείπει τὸ μυθιστόρημα καὶ στρέφεται στὸ διήγημα —αὐτὸς ὁ κοινὸς φιλολογικὸς τόπος, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀπολύτως σωστός, δὲν ἔρχεται διόλου σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀνάγκη ἀναθεωρήσεως, ἐρμηνευτικῆς καὶ ἀξιολογικῆς, τῆς

παπαδιαμαντικῆς μυθιστοριογραφίας — θὰ διατυπώσει ἐν συνεχείᾳ ὁ Πέτρος Χάρης τὴν βασικὴ του ἀποψη ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «εἶναι γνήσιος λυρικός» (ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα, σ. 191=25). Ὁ λυρισμὸς ὀρίζει τῆς τέχνης του τὴν περιοχὴ. «Ὁ Παπαδιαμάντης γεννήθηκε μὲ τὴ μοῖρα του. [...] Ἔγινε ὅμως ὁ λυρικός ἄνθρωπος [ὑπογρ. τοῦ συγγρ.] μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀναμφισβήτητα γνωρίσματα τοῦ εἴδους» (σ. 193-4=31).

Ἡ κεντρικὴ ἔννοια τοῦ λυρισμοῦ, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ὁποίας ὁ Χάρης θεωρεῖ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, δὲν ὀρίζεται στὸ κείμενό του, ὀφείλουμε νὰ ποῦμε, μὲ τὴν ἀκριβεία ἐκείνη πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἀποκτήσει περιγραφικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀξία, ἀλλὰ μένει πολὺ γενικὴ καὶ θολή. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τρία εἶναι, κατὰ τὸν Πέτρο Χάρη, τὰ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τὸν λυρικὸ κόσμον τοῦ Παπαδιαμάντη: α) ἡ χριστιανικὴ πίστη, β) ὁ εἰδωλολατρικὸς θαυμασμὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φύση, γ) ἡ νοσταλγία (σ. 194=32). Ἀναλυτικότερα, καὶ μὲ τὰ δικά του λόγια:

α) «Ἡ μεγάλη εὐσέβεια τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποτέλεσμα συνεργα-

¹ *Ἑλληνες πεζογράφοι*, τ. Α', Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα ³1979 (α' ἐκδ. 1953), σσ. 9-62. Ὅσες παραπομπές στίς σελίδες τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀκολοθήσουν θὰ φέρουν δύο ἀριθμούς, ὁ πρῶτος θὰ παραπέμπει στὸ ἀφιέρωμα τῆς *Νέας Ἑστίας*, καὶ ὁ δεύτερος στὸ ὡς ἄνω βιβλίον. Οἱ δύο ἐκδοχῆς τοῦ κειμένου ἔχουν μεταξύ τους λίγες μικροδιαφορές. Ὅπου ὑπάρχουν, ἀκολουθῶ τὸ κείμενον τῶν *Ἑλλήνων πεζογράφων*.

² *Ἑλληνες πεζογράφοι*, τ. Β', Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα ²1969 (α' ἐκδ. 1963), σσ. 34-39.

σίας όμοειδών στοιχείων (ύποταγής στην παράδοση, καταφυγής στη θρησκευτική πίστη και έμμονής στην άσστηρή τυπικότητα τής Έλληνικής Όρθοδοξίας) τόν έφερε στους τόπους του λυρισμού. [...] Είπαν τó Χριστιανισμό θρησκεία τής αγάπης. Άλλά ή αγάπη αυτή, στην απλότητα, στην άπεραντοςύνη και στο βάθος της, δέν είναι κατάσταση άναμφισβήτητα λυρική; (σ. 196=36).

β) «Ό Παπαδιαμάντης δέν είναι έραστής του τοπίου. Είναι κάτι πολύ πιό περιορισμένο αλλά και πολύ πιό σύμφωνο με τή διάθεση του άληθινά λυρικού ανθρώπου (ύπογράμ. του συγγρ.). Έξωτερική και μόνο συγγένεια έχει με τó φίλο του ύπαίθρου, με τόν κυνηγό του τοπίου στην άτέλειωτη ποικιλία του. Δέν ταξιδεύει για νά τó συναντήσει και νά τó χαρεί. Μένει στον τόπο του, γυρίζει κάθε τόσο σέ ό,τι θαύμασε και σέ ό,τι κράτησε μέσα στις μεγάλες ή μικρές παραστάσεις πού άποτελούν τήν εύδαιμονία τής ψυχής του, γυρίζει σέ γνώριμους δρόμους και μονοπάτια αλλά πάντα με τήν προσδοκία του πρώτου άνατριχιάσματος. [...] Και δέ δυσκολεύομαι καθόλου νά πιστέψω ότι ό μεγάλος αυτός θαυμασμός, αυτός ό θερμός και πάντα νέος έρωτας μπορεί νά γίνει παγερή άδιαφορία, ίσως και δυσφορία, μόλις μετακινηθεί και αλλάξει όρίζοντες» (σ. 197=38-39).

γ) «Και σκέπτομαι: νά ήταν τόσο μεγάλη ή εύσεβεία του μέσα στην τόσο άπιστία τής Άθήνας ή νά ήταν μεγαλύτερη ή νοσταλγία του για τó νησί, τους ανθρώπους του και τή χρι-

στιανική άτμόσφαιρά του, μεγαλύτερη κι άπρόσβλητη από κάθε προσέγγιση του πονηρού πνεύματος; [...] Αυτός ό νοσταλγός έτυχε νά είναι ένας μεγάλος εύσεβής κ' ένας εύαίσθητος δέκτης του έλληνικού θαύματος. Μπορούσε νά είναι τίποτα λιγότερο ή τίποτα διαφορετικότερο από λυρικός άνθρωπος;» (ύπογράμ. του συγγρ., σ. 199=44).

Η παρουσίαση αυτού του τρίπτυχου λυρισμού συνιστά τόν πυρήνα τής άποψης του Χάρη για τόν Παπαδιαμάντη και καταλαμβάνει τó μεγαλύτερο μέρος του δοκιμίου του. Άκολουθούν και άλλες παρατηρήσεις του για τήν ήθογραφία, τήν ψυχογραφία, τó είδος τής έρωταστικής διηγηματογραφίας, τήν τεχνική και τή γλώσσα του, παρατηρήσεις ήδη κατατεθειμένες και από άλλους και οι όποιες δέν ξεφεύγουν από τήν φιλολογική περί Παπαδιαμάντη πεπατημένη.

Τό βασικό τούτο μελέτημα του Πέτρου Χάρη για τόν Παπαδιαμάντη δημοσιεύτηκε, είπαμε, στο τεύχος πού του άφιέρωσε ή Νέα Έστία, τόν σκληρό κατοχικό χειμώνα του 1941, για τά τριάντα χρόνια από τó θάνατό του. Τό άφιέρωμα αυτό, πολύπλευρο, διαφωτιστικό, κριτικό, κατέχει εξέχουσα θέση στην παπαδιαμαντική βιβλιογραφία. Οι παροικούντες τήν παπαδιαμαντική Έρουσαλήμ, όπως είναι οι αναγνώστες τών άνα χείρας Τετραδίων, τó ξέρουν αυτό πολύ καλά. Άς μου έπιτραπεί ώστόσο νά ύπενθυμίσω μιá μικρή λεπτομέρεια: στο περί ου ό λόγος άφιέρωμα διατυπώθηκε, ως γνωστόν, και ή σφοδρότερη ίσως έπίθεση κατά του Παπα-

διαμάντη, από τὸν ἀκαδημαϊκὸ Δημήτριο Μπαλάνο, καθηγητὴ τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ Πέτρος Χάρης ὑποσημείωσε, με εὐγένεια καὶ διακριτικότητα, τὴν διαφωνία του.

Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἀφιερώματος ἤταν μεγάλη. Ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος Χάρης σημειώνει στὸ ἐπόμενο τεῦχος (τόμ. 31, τχ. 356, 1.1.1942, σ. 3) τὰ ἐξῆς: «Τὴν παραμονὴ τῆς Πρωτοχρονιάς, πού ἐκυκλοφόρησε ἡ χριστουγεννιάτικη *Νέα Ἑστία*, τὸ βιβλιοπωλεῖο Κολλάρου κατακλύσθηκε κυριολεκτικὰ ἀπὸ κόσμο πού ζητοῦσε τὸ τεῦχος ἀπὸ πολὺ πρῶι, καὶ δὲν παράλαζε ἀπὸ πολιορκούμενο φούρνο τῶν πολεμικῶν αὐτῶν ἡμερῶν. Φαινόμενο πού δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό του στὰ ἑλληνικὰ φιλολογικοβιβλιοπωλικὰ χρονικά, ἀλλὰ καὶ καθαρὴ ἔνδειξη ἐμπιστοσύνης πρὸς τὶς πραγματικὲς ἀξίες». Τὸ τεῦχος λοιπὸν διαβάστηκε, σχολιάστηκε, συζητήθηκε³ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ διαβάζεται, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολλὲς ἔκτοτε ἀνατυπώσεις του (ἡ τελευταία ἐγίνε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2000).

Κατακλείοντας τὴν παρούσα νεκρολογία γιὰ τὸν ἀείμνηστο προκά-

τοχο, ἡ ὁποία σύμφωνα με τὸ Τυπικὸ τῶν *Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων* μνημονεῖ μόνον τὴν παπαδιαμαντικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου του, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ θεωρῶ ὅτι ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τοῦ Πέτρου Χάρη στὴ μελέτη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἐν λόγω ἀφιέρωμα. Ἰσχύει δηλαδὴ ἐν προκειμένῳ σὲ μικρογραφία ὅ,τι ἰσχύει, κατὰ τὴ γνώμη μου, καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῆς πνευματικῆς δραστηριότητάς του: ἡ *Νέα Ἑστία*, τὴν ὁποία διηύθυνε ἀπὸ τὸ 1933 ὡς καὶ τὸ 1987 (τὰ δύο πρῶτα χρόνια μαζί με τὸν Γρηγόριο Ξενοπούλου), ἐπὶ πενήντα πέντε δηλαδὴ συνολικὰ χρόνια(!) —ὑπάρχει ἄλλο τέτοιο παράδειγμα διεθνῶς;—, τὸ περιοδικὸ χωρὶς τὴν ἀποδελτίωση καὶ τὴν μελέτη τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατη ἡ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, ὑπῆρξε ἡ κυριότερη, ἡ ἀνεκτίμητη — καὶ μετὰ τὶς δύο σημασίες τῆς λέξης: ἡ πολυτίμητη καὶ ἐκείνη πού δὲν ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὅσο τῆς πρέπει καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού πρέπει— προσφορὰ τοῦ Πέτρου Χάρη στὰ γράμματά μας.

Σταῦρος Ζουμπουλάκης

³ Μιὰ πρώτη καταγραφὴ τῆς σχετικῆς συζήτησης ἔκανε ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (περ. Ἀντί, τχ. 475, 20.9.1991), ἀποδίδοντας φόρο τιμῆς στὸ ἀφιέρωμα ἐπὶ τῆ συμπληρώσει πενήντα χρόνων ἀπὸ τὴν ἐκδόσή του. Ἀντιγράφω τὴν τελευταία παράγραφο τοῦ κειμένου του: «Θεωρῶ ὅτι ἡ *Νέα Ἑστία* ὀφείλει νὰ τιμῆσει τὸ πενήντάχρονο ἀφιέρωμά της ἀναδημοσιεύοντας σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ φετινὰ τεύχη τῆς τὰ ἄρθρα καὶ τὰ σημειώματα πού μνημονεύσαμε». Θὰ ἤθελα ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ τὸν πληροφορήσω πῶς τοῦτο ἔχει προγραμματιστεῖ νὰ γίνε, πρῶτα ὁ Θεός, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ τεύχη τῆς Ν.Ε. τοῦ προσεχοῦς ἔτους (2001), ὄχι γιὰ τὰ πενήντάχρονα δηλαδὴ, ὅπως εὐχόταν, ἀλλὰ γιὰ τὰ ἐξηντάχρονα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ σεβαστοῦ ἀφιερώματος.

Νίκος Γιανναδάκης (1946-1998)

Δέν μου ἔρχεται τώρα στό νοῦ κάποια γραπτή του ἀναφορά στόν Παπαδιαμάντη, ἀλλά ἡ ἀγάπη του γι' αὐτόν ξεπερνοῦσε καί ἐκεῖνη τοῦ δασκάλου του Μ. Γ. Παρλαμᾶ. Ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη τοῦ χρωστáει μιὰ μεγάλη χάρη καί θλίβομαι τώρα πού στίς προλογικές εὐχαριστίες της δέν ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ Νίκου. Ἐκεῖνος, ὅταν μεταιώθηκε ἡ ἔκδοση μιᾶς δίτομης ἐκλογῆς διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπό τὸν «Ἀστέρα», δέχτηκε νὰ τῆ φιλοξενήσει στόν ἐκδοτικό οἶκο μὲ τὸν ὁποῖο τότε συνεργαζόταν καί φωτοτύπησε ἢ φωτογράφησε τίς σχετικές πρῶτες δημοσιεύσεις. Καί αὐτὴ ἡ ἔκδοση δέν εἶδε τὸ φῶς, ἀλλὰ ὁ Γιανναδάκης δέν εἶχε καμιὰ εὐθύνη: ἀποφασίστηκε μιὰ συνολικὴ ἔκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη, πράγμα πού ἀπαιτοῦσε ἕναν ἐκδοτικό οἶκο ἑτοιμον ν' ἀφιερωθεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια κυρίως στό ἔργο αὐτό. Πάντως ὁ Νίκος ποτὲ δέν ἔπαψε νὰ νοιάζεται γιὰ τὴν πορεία τῶν Ἀπάντων καί τίς τύχες τοῦ Παπαδιαμάντη.

Τεκμήριο τῆς ἀγάπης του εἶναι καί τὰ παπαδιαμαντολογικὰ μελετήματα πού δημοσιεύτηκαν στό *Παλίμ-*

ψιστον, τὸ περιοδικὸ πού ἐκεῖνος γέννησε καί ἀνάστησε. Καί πρόθυμα εἶχε δεχτεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ σειρά τῶν μεταφράσεων ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων τῆς Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης ἢ μετάφραση τοῦ πλατωνικοῦ *Κρίτωνος* ἀπὸ τὸν Μωραϊτίδη. Μὲ ἴση προθυμία ἐρεύνησε γιὰ χάρη μου καί τὸ ἀρχεῖο Βλαχογιάννη πού εἶχε ἀγοραστεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ἡ τελευταία φορὰ πού ἄκουσα τὴ φωνὴ του στό τηλέφωνο ἦταν τότε πού ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Λάκη Προγκίδη. Ἡ ἀρρώστια του εἶχε ἐπιδεινωθεῖ, ἀσφαλῶς ἤξερε τὴν ἐκβασὴ της, ὅμως ἡ ἔγνοια του καί ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἔμεναν ἀπαραμείωτες καί μὲ παρακαλοῦσε νὰ μιλήσω κι ἐγώ.

Αἰσθάνομαι πόσο ψυχρὲς εἶναι αὐτὲς οἱ ἐλάχιστες ἀράδες, ὅταν μάλιστα συγκριθοῦν μὲ τὸ πάθος πού μίλησε κάποιος σὲ ἐπικριτὴ τοῦ πεθαιμένου Νίκου: «Ἐξω ἀπὸ τὸ σπίτι μου!» Αὐτὴ ἡ ἀποπομπὴ μαρτυρεῖ ποιά ἦταν ἡ θερμὴ τῆς ψυχῆς τοῦ κεκοιμημένου φίλου¹.

Ν. Δ. Τ.

¹ Παίρνει κανεῖς μιὰ ἰδέα γιὰ τὸν βίο καί τὴν πολιτεία τοῦ Νίκου Γιανναδάκη ἀπὸ τὰ ὅσα γράφει τὸ περ. Ἐντὶ (τεύχ. 655, Φεβρ. 1998) γιὰ τὸ ἔργο του στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, καί ἀπὸ τὸ νεκρολόγημα τοῦ Ἀντῶνη Καρκαγιάννη, «Νίκος Γιανναδάκης, ὁ πρωτοπόρος» (*Ἡ Καθημερινὴ* 28.3.1998). Προσθέτω κι ἕνα μικρὸ σημεῖωμα στό περ. *Πλανόδιον*, τεῦχ. 27, Ἰούνιος 1998.

Έμμ. Χ. Κάσδαγλης (1924-1998)

«Αν ή πρό του Γόρδωνος ένασχόληση του Έμμ. Χ. Κάσδαγλη με τόν Παπαδιαμάντη περιορίζεται στη δημοσίευση τής δεύτερης και τρίτης σελίδας μιᾶς ἐπιστολῆς πού ἔστειλε ὁ Ἀλέξανδρος στίς 23.3.1879 στόν πατέρα του (Αὐτόγραφα Νεοελλήνων Συγγραφέων, 1974), ὅμως ἡ ἀγάπη του γιά ἐκεῖνον ἦταν μεγάλη, ὅπως διαπίστωνω συχνά και ὅπως, προπάντων, μαρτυρεῖ ἡ κ. Λίνα Κάσδαγλη: «Ὁ σύζυγός μου τόν λάτρευε».

Αὐτῆ ἡ ἀγάπη θά τόν ἔκανε ἀργότερα νά συμπλεύσει μαζί μου και μαζί με τή Λαμπρινή στη μεγάλη θάλασσα τῶν παπαδιαμαντικῶν χειρογράφων. Ἐνοῶ τή μετάφραση τής Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ Θωμᾶ Γόρδωνος, πού με ἐνθουσιασμό δέχτηκε ὁ Έμμ. Χ. Κάσδαγλης νά συμπεριληφθεῖ στίς ἐκδόσεις τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς.

Τῆ μακροχρόνια περιπέτεια τῶν αὐτογράφων τῆς μετάφρασης αὐτῆς ἐπιχειρῶ νά ἐξιστορήσω ἄλλου. Ἐδῶ θέλω νά προσθέσω ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Κάσδαγλη γιά τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη τόν ἔκανε νά νοιάζεται ἀκοίμητα γιά τὴν ἐκδόσή του, ἀκόμη και ὅταν οἱ δυνάμεις του εἶχαν σχεδὸν ἐκλείψει. «Ὅταν ἦλθε ὁ θάνατος, τυπογραφικά δοκίμια και αὐτόγραφα βρίσκονταν κοντά του, στὸ σπίτι του. Μαζί κι ἓνα πρῶτο σχεδιάσμα τῆς τυπογραφικῆς μορφῆς τοῦ βιβλίου.

Θυμοῦμαι τίς συχνές συζητήσεις

μας γιά τὰ ποικίλα προβλήματα τῆς ἐκδοσης: ὀρθογραφικά, ἱστορικά, «παλαιολογραφικά», ἀκόμη και τὰ τυπογραφικά καταδεχόταν νά συζητεῖ μ' ἐμένα τόν ἀδαὴ ὁ μύστης. Ξανακοιτοῦσε σχολαστικά τὰ τυπογραφικά δοκίμια, ἔκανε ἀντιβολές με τὰ αὐτόγραφα, πρότεινε λύσεις σέ δύσκολες περιπτώσεις. (Ἐγὼ φώναζα στη Λαμπρινή, πού τὴν εἶχε και ἄλλωῶς βοηθήσει, νά μὴν ἀφήσει τὴ μεγάλη εὐκαιρία νά χαθεῖ ἀλλὰ νά κλέβει γενναῖα ἀπὸ τόν Κάσδαγλη.)

Ὁ Γόρδων, τῆ στιγμή πού γράφω τίς πενιχρές αὐτές ἀράδες, δὲν ἔχει ἀκόμη φανεῖ. Ὁ Κάσδαγλης ἤθελε νά προλάβει τόν πρῶτο τόμο, νά τόν ἔχουμε ὑπόδειγμα γιά τοὺς ἐπόμενους. «Ὅποια πάντως μορφή και ἂν λάβει ἡ ἐκδοση, τὰ βασικά τῆς χαρακτηριστικά θά ὀφείλονται σ' ἐκεῖνον.

Τὸν ἔθελγε τὸ ὕφος τῆς παπαδιαμαντικῆς μετάφρασης. Κάποτε, σὲ ὑπερβολὴ θαυμασμοῦ, εἶπε, ἐκπλήσσοντάς με, ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ μεταφραστῆ Παπαδιαμάντη εἶναι ὑπέρτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ διηγηματογράφου.

Δὲν τολμῶ νά κάνω τάμα, γιατί εἶμαι ράθυμος και δυσκίνητος. Ὡστόσο θά ἤθελα, ὅταν ἐκδοθεῖ ὁ πρῶτος τόμος νά πάω και νά τόν ἀκουμπήσω στόν τάφο τοῦ Παπαδιαμάντη και ὕστερα στοῦ Κάσδαγλη και νά ψιθυρίσω: Ὁ Γόρδων βγῆκε ἀπὸ τὸ ἀμπάρι στὸ κατὰστρομα!

Ν. Δ. Τ.

Σταυρολέξου μεσότης

Με τις πρώτες οριζόντιες απαντήσεις το 6 ή 7 καθέτως είχε συμπληρωθεί περίπου κατά το ένα τρίτο: ΠΑΠΑ-. Ό συντάκτης ζητούσε το όνομα ενός «σημαντικού πεζογράφου μας».

«Μπράβο!», βιάστηκα να τον παινέσω, «νά πού οι συνθέτες σταυρολέξων αποδεικνύονται έπεικειότεροι κριτές από τους γραμματολόγους μας, αφού δίνουν στον Παπαντωνίου διακεκριμένη θέση». Δεν είχα ύπολογίσει καλά, και τὰ ύπόλοιπα λευκά μου βγήκαν περισσότερο από τὸ Παπαντωνίου. Λυπήθηκα, γιατί αγαπῶ πολύ *Τὰ ψηλά βουνά* και «*Τὸ ἄλογο*» (και πολύ περισσότερο *Τὰ χελιδόνια* και «*Τὸ ταξίδι*», κι ἄς μὴν μπαίνουν στο φάκελο ἑνὸς πεζογράφου). «Κρίμα!» σκέφτηκα και δοκίμασα να φέρω στη μνήμη μου ἄλλον πεζογράφο και ἀπόρησα πὸ τὸ συχνότερο πρῶτο συνθετικὸ τῶν νεοελληνικῶν ἐπωνύμων, τὸ Παπα-, μου ἀντιστεκόταν. Τέλος, με μισή καρδιά ἐπιστράτευσα ἐκεῖνο πὸ ἐπίμονα ἀπέκρουαν και τὸ

συνειδητὸ και τὸ ὑποσυνειδητὸ μου: ἔγραφα Παπαδιαμάντης και «βγήκε».

Με πιάσαν οἱ —ἀδικαιολόγητες, βέβαια— μελαγχολίες μου. «“Σημαντικὸς πεζογράφος μας”», ἔλεγα θυμωμένος, «ὅπως λέμε δηλαδή “σημαντικὴ δήλωση” ἢ “σημαντικὸ μάτς”. Θὰ τολμοῦσε τάχα ὁ συντάκτης να γράψει για τὸν Σολωμὸ “σημαντικὸς ποιητὴς μας”; “Ὁχι ἀσφαλῶς. Τότε γιατί συμπεριφέρεται ἔτσι στὸν Παπαδιαμάντη;»

Εἶχα πάρει προσωπικά πάλι τὸ ζήτημα και τρωγόμεν, ξαφνικά ὁμως ἔνωσα πὸς ὁ συνθέτης τοῦ σταυρολέξου εἶχε μιμηθεῖ, ἔστω και ἀκούσια, τὸν Παπαδιαμάντη: ὅπως ἐκεῖνος τὴ Φραγκογιαννοῦ, ἔτσι και αὐτὸς ἄφησε ἐκεῖνον μεταξὺ τοῦ τραπεζιοῦ τῆς κουζίνας, ὅπου ὁ ἐπίσημος γραμματολόγος τοῦ ὄρισε να κάθεται, και τῆς πρωτοκαθεδρίας, ὅπου ἀ-φθόνως τὸν ἔχουν ἐνθρονίσει οἱ ποιητές.

Ω.

Χρῆστος Β. Χειμῶνας (1947-1998)

Δὲν εἶχα πολυπροσέξει ὅσα μου εἶπε ἢ μητέρα μου για τὸν Χρῆστο, γι' αὐτὸ τὸν προσφώνησα στο πρῶτο μου γράμμα «Σεβαστέ μου...», μὴν ξέροντας ὅτι τὸν περνᾶω περίπου δεκαπέντε χρόνια. Φαντάζομαι ὅτι θὰ

χαμογέλασε — και τὸ χαμόγελό του ἦταν πάντοτε ἀφοπλιστικό. Αὐτὸ δὲν μ' ἐμπόδισε ἀργότερα, ὅταν πιά γνωριστήκαμε ἀπὸ κοντά, να τὸν ἀποπαίρνω, ὅταν τὸν ἔβλεπα να τυρβάζεται περι πολλὰ και να ξοδεύεται δε-

ξιά κι άριστερά, ένώ τó ένα, στο όποιο έπρεπε νά θητεύει, τόν περιμένε.

Είχε, νομίζω, τó παράπονο —κι έγώ τήν τύψη— ότι δέ φιλοξενήθηκε στα Παπαδιαμαντικά Τετράδια. Έπρεπε, με τó δικαίωμα και τó θάρρος του πρεσβύτερου, νά τόν είχα σριμώξει στη γωνιά, νά τόν είχα κυριολεκτικά αφήσει νηστικό και διψασμένο, με κλάπες στα ποδάρια και δίχως έφημερίδες και περιοδικά, μακριά από ήμερίδες και συνέδρια, ώσπου νά ύποταχτεί άπολύτως στο ένα πού έπρεπε νά διακοινεί. Ήξερα όμως ότι «έν τῷ αὐτῷ κρίματι» βρισκόμουν κι έγώ, και πώς νά τόν πείσω νά πάψει νά σκορπίζεται;

Ό Γ. Κ. Κατσιμπαλης με τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη μās είχε δώσει ένα μοναδικό έργαλειο, τήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία ως τó 1938. Άκολούθησε ό Γ. Βαλέτας με τή δική του —άμέθοδη— βιβλιογραφική έρευνα. Τή σκυτάλη παρέλαβε ό Χρήστος και ό,τι στερεότερο και μονιμότερο του όφείλουν οι παπαδιαμαντικές σπουδές είναι οι βιβλιογραφικές έργασίες του για τόν Παπαδιαμάντη και τόν Μωραϊτίδη. Με τó όγκώδες άρχείο πού διέθετε, θά μπορούσε, άν άποφάσιζε νά περικόψει γενναία τις δραστηριότητές του και νά συνεργαστεί με έμπειρο βιβλιογράφο, νά είναι ό ουσιαστικός συνεχιστής του Κατσιμπαλη. Πιστεύω —και πολύ φοβάμαι πως θά φανῶ αὐστηρός και πικρός στους προσφιλείς του— ότι τó φιλολογικό «έν» πού έπρεπε σχεδόν άσκητικά νά υπηρετήσει ό Χρήστος ήταν ή παπαδιαμαντική βιβλιογραφία.

Έπειδή όμως nihil parvum in literis και, προπάντων, έπειδή ή βιβλιογραφία είναι πολύ δύσκολη δουλειά, χρωστάμε μεγάλη χάρη στον Χρήστο, πού, άν δέν μās έδωσε τήν άναμενόμενη συστηματική και μεθοδική βιβλιογραφία, μάλωσε όμως άρκετές τρύπες τής μεταβαλετικής περιόδου.

Όφείλω νά μνημονεύσω και τή Σκιαθο, τó περιοδικό πού εξέδιδε από τó 1976 ως τó 1987. Οι συνεργασίες περνούσαν από χοντρό κόσκινο, ώστόσο βρίσκει εκεί κανείς ένδιαφέρον υλικό για τή μελέτη του Παπαδιαμάντη και του Μωραϊτίδη. Κι άς μήν ξεχνάμε ότι στη Σκιαθο πρωτοδημοσιεύτηκε τó κείμενο «Περί Άλεξάνδρου Μωραϊτίδη» του Ν. Γ. Πεντζίκη.

Ή άγάπη όμως ένός ανθρώπου για τόν τόπο του δέν κρίνεται, εύτυχώς, μόνο από τά γραπτά του. Ό Χρήστος αγαπούσε περιπαθώς τή Σκιαθο «και πάντα τά έν αὐτῇ»: πρόσωπα, μεγάλα και μικρά, και πράγματα. Όλες του οι δραστηριότητες και τά λογής δημοσιεύματα μαρτυροῦν αὐτή τήν περίσσεια τής άγάπης. Αὐτός ήταν και ή ψυχή του περιοδικου του Δήμου Σκιαθου Με του Βορηᾶ τά κύματα και πολύ σωστά τó περιοδικό θρήνησε τó θάνατό του και του άφιέρωσε τó τεύχος 26-27.

Θά ήταν εύχης έργο τó μεγάλο άρχείο του νά ταξινομηθεί από ομάδα φοιτητών (μακάρι οι περισσότεροί τους νά είναι Σκιαθίτες). Είναι βέβαιο ότι ή τακτοποίηση του άρχείου θά βοηθήσει έξαιρετικά στη σύνταξη μιάς συστηματικής παπαδιαμαντικής —και μωραϊτιδικής— βιβλιογραφίας

των δύο, τουλάχιστον, τελευταίων δεκαετιών του είκοστού αιώνα.

‘Ο μακαρίτης ήτον αγαθός άνδρας και ήτον τρίτος έκ μητρός μου

έξάδελφος. ‘Ο Θεός να τον αναπαύει έν χώρα ζώντων.

N. Δ. T.

Ματθαίος Μουντές (1935-2000)

«Μαζί με τον Τάσο Λιγνάδη υπήρξαν οι πιο αγαπητοί μας καθηγητές στη δεκαετία του ‘60 και ο Μαθιός είχε μετατρέψει την ώρα των θρησκευτικών σε μάθημα νεοελληνικής λογοτεχνίας — ζωντανής λογοτεχνίας, μακριά από τα αφυδατωμένα κείμενα των σχολικών βιβλίων. [...] Χάρις σ’ εκείνον αγαπήσαμε τον Παπαδιαμάντη».

Αυτά, μεταξύ άλλων, μαρτυρεί για τον Ματθαίο Μουντέ ο μαθητής του Πέτρος Στ. Μακρής-Στάϊκος (*Η Καθημερινή* 16.2.2000, Γράμματα Άναγνωστών). Στην ίδια έφημερίδα (20.2.2000) ο Ίωσήφ Βιβιλάκης διαπιστώνει ό,τι ξέρουμε όλοι: «Οί άλλοι “γέροντές” του που διαμόρφωσαν τό ποιητικό του δίκαιο ήταν ο Παπαδιαμάντης, με τον ασυμβίβαστο Κόντογλου».

Τόν είδα όλο κι όλο, στά πεταχτά, δυό ή τρείς φορές και πάντα άφορμή τής συνάντησης αύτης ήταν ο Παπαδιαμάντης. Άλλες δυό τρείς φορές τόν άκουσα στο ραδιόφωνο — και πάλι ταξίδευε με τον Αίγαιοπελαγίτη Παπαδιαμάντη. Τοϋ χρωστώ μια έπαινετική εισηγήση στην Έπιτροπή κρατικών λογοτεχνικών βραβείων. ‘Ο Ματθαίος μιλούσε, άν θυμάμαι καλά,

μέ έλαφρό στόμφο και ή εισηγήσή του, όπως την διάβαζε, μου φάνηκε υπέρογκη. Τώρα που τό ξανασκέφτομαι, λέω πως ή υπερβολή αίτία είχε την αγάπη του στον Παπαδιαμάντη, όποτε πια χάνεται κάθε όγκηρό, τά πράγματα έχουν τις σωστές διαστάσεις.

Στά Παπαδιαμαντικά Τετράδια, τεϋχ. 3, είχε δημοσιευτεί από τον Νηπιοβαπτισμό ένα ποίημά του για τον Παπαδιαμάντη. Τώρα, καθώς ξανακοιτάζω την Άντοχή των ύλικών, με τό πρώτο συναντώ τους στίχους:

*Πετώντας για τή Θεσσαλονίκη
βλέπομε συχνά τον Παπαδιαμάντη
από άεροπλάνο.*

*Τότε μάς έρχεται στή μνήμη
ή άσπρη κλωστή των συμβουλών τής
μητέρας,*

*έξαφανίζονται τά έμπόδια
καταλαβαίνουμε πως ό ήλιος
είναι τό πιο φρόνιμο παιδί του Θεού
γιατί στήν ώρα του ξυπνή
και στήν ώρα του κοιμάται.*

Τής επόμενης σελίδας οι στίχοι είναι σε δεύτερο πρόσωπο, που δέν είμαι άπόλυτα βέβαιος ότι είναι ο Παπαδιαμάντης. ‘Ομως ότι τούς σκέπει ή σκιά του είναι άναμφίβολο:

Σοῦ εἶχα ἀναφέρει κι ἄλλοτε γιὰ τὴν
ἀρχιτεκτονικὴ
τῆς στέρησης: κρατᾶς τὸ σκοινὶ
σφιχτά,
ἀψήφᾳς τὸ ἄγριο βλέμμα τοῦ πελά-
γους,
διώχνεις τὴν ἀνησυχία ὥσπου νὰ
περάσεις
κάτω ἀπὸ τὸν ἀστερισμὸ τῆς σάρκας.
Εἶσαι κι ἐσὺ δεμένος μὲ τὴν μοῖρα
τῶν ἰστιοφόρων.
Βυθίζεσαι στὴν εὐσέβεια τῶν βαθιῶν
νυχτῶν,
στέκεσαι συμπονετικὸς στὴ ναυτία
τῶν карабόσκυλων.
Χίλιες φορές καλύτερα ἐδῶ πάνω
παρὰ κοντὰ στὰ βρώμικα πρόβατα
τῶν προαστίων.

Εἶχα μάθει πὼς θὰ ἦταν ὁ ἐπιμε-
λητὴς ἐνὸς δίσκου μὲ διηγήματα τοῦ
Παπαδιαμάντη, ποὺ κατὰ καιροὺς εἶ-
χε διαβάσει ἢ Σαμπῶ Νοταρᾶ. Τοῦ
ἔγραψα παρακαλώντας τον νὰ μὲ

πληροφορήσει, ὅταν ὁ δίσκος θὰ βρι-
σκόταν στὴν ἀγορά. Δὲ συνήθιζε ν'
ἀπαντᾶει σὲ γράμματα καὶ δὲν ἔμα-
θα ἂν τὸ πράγμα πῆγε κατ' εὐχὴν.
Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ὁ χαροποιὸς
Ματθαῖος, ὅπως τὸν ὀνόμασε ὁ Κυ-
ριάκος Χαραλαμπίδης στὸ ὁμότιτλο
συγκινημένο σημείωμά του (Φιλε-
λεύθερος Λευκωσίας, 5 Μαρτίου
2000), ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ καλὰ
διαβατήρια ἔγγραφα. Ἀκριβῶς ἀπέ-
ναντι ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Μαθιοῦ, τὸ
ἀνθολογημένο στὰ Παπαδιαμαντικά
Τετράδια, βρίσκεται τὸ «Μικρὸ ἐλε-
γεῖο στὸν θάνατο τοῦ Γ. Βερίτη» τοῦ
Στέφανου Μπολέτση. Οἱ στίχοι ποὺ
εἰπώθηκαν γιὰ τὸν ἄλλο Χιώτη,
ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν Ματθαῖο:

Σὲ περιμένει ὁ Κύρ Ἀλέξανδρος κει
πέρα
φίλη Σκιά
σὲ διαμαντένια Μέρα...

N. Δ. T.

Ἐπεισόδιο

«Ὅργιζεσθε καὶ μὴ ἀμαρτάνετε»
(Ἐφes. 4.26)

Μὲ τὰ πολλὰ τὴν κατάφερα νὰ
πᾶμε μαζὶ στὴ διάλεξη. Ὅταν ξεκι-
νούσαμε, παρατήρησε πὼς ἡ τσέπη
μου φούσκωνε. Εἶναι τὰ Πασχαλινὰ
του διηγήματα, τὴν καθησύχασα.
Ἐκείνη ὅμως εἶχε κιόλας προλάβει
νὰ κοκκινίσει κι ἔβγαζε τὸ παλτό
της. Μὰ τί τρέχει; ρώτησα, καὶ ἀπο-
κρίθηκε πὼς ἂν σκέφτομαι νὰ κα-
βγαδίσω, καλύτερα γιὰ τὴν ὑγεία της
εἶναι νὰ μείνει σπῆτι. Τῆ βεβαίωσα ὅτι

ἂν ὁ ὁμιλητὴς πεῖ ἔστω καὶ δέκα
λόγια γιὰ τὰ Χριστουγεννιάτικα τοῦ
Παπαδιαμάντη, ὅπως ἄλλωστε τὸν
ὑποχρεώνει τὸ θέμα του, ὄχι μόνον δὲ
θὰ βγάλω κιχ ἀλλὰ καὶ θὰ χειροκρο-
τήσω.

«Μαλακὰ ὅμως, μὴν πονέσουν τὰ
χέρια σου!» εἶπε κοφτερή. «Καὶ κα-
λοῦ κακοῦ ἄφησε τὸ βιβλίο στὸ τρα-
πέζι, θὰ εἶμαι πιὸ ἤσυχη ὅτι δὲ σὲ
τρῶνε οἱ παλάμες σου».

«Θά τόν ἐγγίζω», ἀποκρίθηκα, «γιά νά ξορκίζω δειλινά δαιμόνια».

Μέ κοίταζε ἀμφίβολη, ἦταν φανερό πώς δέ μέ πίστευε καί ρώτησε γιά ποιό λόγο εἶχα ἐνθουλακώσει τὰ Πασχάλινά, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος θά μᾶς μιλοῦσε γιά τὰ Χριστουγεννιάτικα.

«Ἐνόσω ζῶ καί ἀναπνέω καί σωφρονῶ, θανάτων θάνατον μπατήσας, τοὺς κερατάδες!» ἐπαπαδιαμάντισα μέ μικρόν κέντρωνα.

Καθόλου δέν τῆς ἄρεσε τὸ «κερατάδες!» εἶπε, ἔδειχνε τίς προθέσεις μου, ἂν ἀρχίσω τίς ἀντιμαχίες, πρόσθεσε παραινετικά, ὅλοι θά σκεφοῦν ὅτι εἶμαι ἰδιοτελής. Ξανάβαλε τὸ παλτό της.

Στὸ δρόμο βάλθηκα νά τῆς ἐξηγῶ πὼς ἡ ἐνδεχόμενη παρέμβασή μου, αὐτὴ πού τὴν τρομοκρατεῖ, θά ἀπέβλεπε μόνο στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀμαυρωμένης εἰκόνας τοῦ Παπαδιαμάντη. Μιλᾶς, ἀπάντησε, σὰ νά ἔχεις ἀκούσει κιόλας τὴν ὁμιλία, τὸ «ἀμαυρωμένη» δείχνει πὼς θεωρεῖς συντελεσμένο κιόλας τὸ κακό, τὸν ἔχεις προδικάσει.

«Μὰ ξέρω κιόλας τί θ' ἀκούσω», τῆς εἶπα. «Ὁ λύκος ἀλλάζει τὸ μαλλί του ἀλλά ποτέ τὴν κεφαλή του, θά τὸ δεῖς».

Νά μὴν ξεχνᾶω, μοῦ ἀντιγύρισε, πὼς ἡ παροιμία δέν ἰσχύει μόνο γιά τὸν ὁμιλητὴ, γιατί δέ φρόντιζα νά ξαναψαχτῶ; Μήπως, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἔγνοια γιά τὸν Παπαδιαμάντη, μέ ἐκνιζε πού ἐμπαινε στὴ χωροδουλοτεία Χαλκίδος ἕνας ξένος;

Τὰ παιδικὰ χρόνια στὴ Σκιάθο, ἡ μεγάλη φαμίλια, ἡ φτώχεια, τὰ σχο-

λικὰ χρόνια στὴ Χαλκίδα, τὸ ἀπολυτήριο ἀπὸ τὸ Βαρβάκειο. Ὑστερα οἱ παρέες του στὴν Ἀθήνα, ἡ δύσκολη ζωὴ, ἡ δημοσιογραφία — νά, τώρα θά πεῖ γιά τὴ Σταχομαζώχτρα, τὴν Ὑπηρετρα, τὸν Ἀμερικάνο!

Οἱ ἀνύπαντρες ἀδελφές στὴ Σκιάθο, ὁ θάνατος τοῦ δύστυχου ἀδελφοῦ, ἡ ἀνάληπτη πλουτοκρατία — νά, τώρα θά φανοῦν ἡ θεια-Ἀχτίτσα, τὸ Οὐρανιώ, ὁ Τζῶν Στόθισον!

Ἡ Φραγκιά, οἱ ξένες δυνάμεις, οἱ καταπιεστές τοῦ λαοῦ, κι ἄλλα ἀκόμη συγκινητικά βιογραφικά γιά τὸν ταπεινὸ Ἀλέξανδρο, κλπ., κλπ. — ἡ Ἐλβίρα μοῦ ρίχνει πλάγια ἀνήσυχα βλέμματα.

«Πάντως ὠφέλιμα πράγματα λείπει», μοῦ ψιθυρίζει κατευναστικά.

Ἐκεῖνος ἐπλεε σέ πηχτὴ συγκίνηση, διεκτραγωδοῦσε χαμηλόφωνα τί τράβηξε ὁ Παπαδιαμάντης, δέν ἔπαιρνε τέλος τὸ μυθιστόρημα ἑνὸς ἀπόρου διηγηματογράφου, μόνο πού λέξεη δέν εἶχε ἀκουστεῖ γιά τὰ Χριστουγεννιάτικα πού ὑπόσχονταν οἱ ἀφίσες καί οἱ προσκλήσεις. Σγούψαντας στὸ αὐτὴ τῆς ἐψιθύρισα:

«Ἐκτός θέματος ὁ φίλος, κυραδασκάλα!»

«Δέν εἶναι πρὸς θάνατον, τὸ ξέρεις».

Γινόταν ὑπερβολικὰ ἐπιεικὴς ἡ ἡμουν ἀληθινὰ προκατελιμμένος; Ἄς φανῶ ψυχραιμότερος εἶπα μέσα μου ἀλλά

«Ὅπως λοιπὸν μέ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑποστηρίζει (εἶχε ἀνεβάσει τώρα τὸν τόνο ὁ ὁμιλητὴς) ὁ σπουδαῖος μελετητὴς τοῦ Παπαδιαμάντη (μικρὴ δικηγορικὴ παύση) στὸ ἐξά-

τομο θεμελιακό έργο του (πολύ έμφαντικότερη παύση, ύστερα νικηφόρο γκόλ) ό Γιώργος Βαλέτας...»

Κάποιος γύρισε και με κοίταξε. Ή Έλβίρα είπε σιγανά πώς τώρα θά φανεί άν άληθινά έχω μαθητεύσει μιá σταλιά στον Παπαδιαμάντη. Δέν είναι άπαραίτητη τόσο ύψηλή μαθητεία για τά άσήμαντα, άπάντησα. Άν όμως διαπράξει τό άσύγγνωστο άμάρτημα, όπως με τρομερή βεβαιότητα προβλέπω, θά είναι μάταιο νά επικαλεστείς τήν, άμφίβολη άλλωστε, πραϋθυμία του Παπαδιαμάντη. Βιάστηκε νά με βγάλει άληθινό ό έλεητής τών πενήτων.

«Ό Παπαδιαμάντης δέν είναι, όπως πάνε μερικοί νά μάς τόν παραστήσουν, άποκλειστικά θρησκευτικός συγγραφέας», μουρλούλιζε σοβαρά κι ύστερα με ύφος άπόμακρα είρωνικό χρησιμοδότησε από τις άπρόσιτες κορυφές τής μεγάλης κριτικής, «δέν έγραψε διηγήματα μόνο για τό Χριστούλη...»

Είχε τιμωρηθεί — ή Έλβίρα. Ό άνθρωπος είχε προσβάλει τόν Παπαδιαμάντη, αλλά τό άμάρτημα δέν ήταν θανάσιμο, θά του έδινε άφεση ό προσβεβλημένος, όμως ό υπερασπιστής του λαού, άν και έπωνυμούμενος από τό όνομα τής Παναγίας, δέν άρκέστηκε στην προσβολή, αλλά έξυπνάκισε και με τό όνομα του Χριστού, ύποκορίζοντας το ως άλητάμπουρας, άμπλάκημα δυσεξαγόραστο, όθεν του χρειαζόταν μιá εύεργετική κατραπακιά.

«Κανένas δέν σε όρισε σωτήρα

του Χριστού», είπε ή Έλβίρα, αλλά δέν τήν άκουγα πιá. Πήρα άδεια και μόλις κατέβηκε από τό βήμα ό παραπαδιαμαντιστής βρέθηκα επάνω με άνοιγμένα τά Πασχαλινά. Διάβασα δυνατά τις λίγες άράδες όπου εκείνος μιλάει για τή ζωή, τήν άνάσα, τή σωφροσύνη και τις άγάπες του.

Όταν γύρισα στη θέση μου, ή Έλβίρα είχε τρομερό πονοκέφαλο.

Για πολύ καιρό δέ μου χαμογελοϋσε. Κάθε φορά που θυμόταν τό περιστατικό τήν άφάνιζε ό πονοκέφαλος. Άργότερα με λυπήθηκε ό Θεός, βρήκα και τής διάβασα έτούτο:

Έξ άλλου είναι γνωστή ή άγανάκτησις, υπό τής όποίας κατελαμβάνετο, όσάκις οι φίλοι του, σπουδάζοντες ή παίζοντες, ώμίλουν ούχι μετά τής προπούσης εύλαβείας περί του Χριστού!

«Ποιός άγανακτοϋσε;» ρώτησε.

«Ό Ντοστογιέφσκι». Όμως άκουσε κι αυτό:

Ήτο εις άκρον φιλόθρησκος, έν ω δέ ήτο φύσει άγαθός και ούδέποτε έθύμωνε, μιαν ήμέραν κατά τήν όποίαν ό κ. Παλαμάς, συντάκτης και αυτός τής «Έφημερίδος», τόν ώνόμασεν άστειευόμενος «άντίχριστον», κατελήφθη υπό τοιαύτης όργής, ώστε σχεδόν έξεμάνη. Δέν ήθελε ούτε χάριν άστειότητος τοιαύτας παρομοιώσεις².

«Ό Παπαδιαμάντης, βέβαια», είπε.

«Αυτός», άποκριθήκα.

Ω.

¹ Μεγ. Έλλην. Έγκυκλοπαιδεία, τόμ. ΙΗ', σ. 547, στήλη β'.

² Βλ. Παπαδιαμαντικά τετράδια, τεϋχ. 4, σ. 84.

ΛΑΛΑΡΙΔΙΑ ΚΑΙ ΑΓΚΡΙΦΙΑ

Ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ

Εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων πού τὸν κάνει [τὸν Παπαδιαμάντη] «δύσκολο» σὲ ἓναν σημερινό νέο. Αὐτὸ εἶναι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα πρόσβασης καὶ ὄχι ἡ γλώσσα, ἡ ὁποία ὑποτίθεται δυσκολεύει τοὺς νέους τοῦ Κουμανταρέα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τοὺς ξένους ἀναγνώστες, καθὼς τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι μεταφρασμένο σὲ σημερινὰ βρατὰ γαλλικὰ, ἀγγλικὰ καὶ γερμανικὰ, ἐξ ὧσων γνωρίζω. Φαντασθεῖτε ὅμως τὸ σὸκ ἐνὸς γάλλου ἀναγνώστη, παραφουσκωμένου μὲ esprit laïque, μπροστὰ στὴ σύζυγο τοῦ Καραχμέτη. Τὴ νόμιμη σύζυγο πού παρὰδίδεται ἀνευ ὄρων στὴν καινούργια αὐθαίρετη οἰκογένεια τοῦ ἄντρα της, προκειμένου νὰ διακονεῖ τὴ νέα σύζυγο καὶ τὸ μωρὸ της, μωρὸ πού ἡ ἴδια δὲν εἶχε καταφέρει νὰ γεννήσει. Καὶ ὅταν πεθαίνει τὸ λείψανό της εὐωδιάζει.

(Δημήτρης Νόλλας, «Ναυάγια αἱ λέξεις», *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 31.8.1997)

Γεμάτος φῶς

Καὶ τὸ ἐρώτημα μένει: Γιατί ἄραγε ὁ καλλιεργημένος καὶ εὐαίσθητος Μ(ένης) Κ(ουμανταρέας) διέπραξε αὐτὸ τὸ μείζον σφάλμα; Σὲ τί μπορεῖ τὸ κειμενάκι αὐτὸ νὰ βοηθήσει τοὺς νέους νὰ καταλάβουν τὸν Π(απαδια-

μάντη); Ποιὸ τὸ τελικὸ κέρδος αὐτῆς τῆς ἀκατανόητης ἐνέργειας πού, πιστεύω, ἐκθέτει στὰ γράμματά μας τὸν πεζογράφο Μένη Κουμανταρέα; Δὲν γνωρίζω. Γνωρίζω ὅμως, καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ καταλάβουμε, προοδευτικοὶ καὶ μὴ, φιλοπρόδοι καὶ ὄχι, ὅτι ἐκεῖνος πού θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ λάμπει, γεμάτος φῶς, στὴν πεζογραφία μας θὰ εἶναι, γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη, ὁ «γυμνὸς καὶ τετραχλισμένος» Παπαδιαμάντης. Ὡς ἔχει, φυσικά.

(Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Παπαδιαμάντης γυμνός», *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 10.8.1997)

Παγκόσμιος συγγραφέας

Ὡστόσο, πιστεύει [ἡ Ἄντρεα Σέλλινγκερ] ὅτι ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ πάει πρὸς τὴν Εὐρώπη μὲ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς κληρονομιάς της, εἴτε αὐτὸς λέγεται Βαλκάνια, εἴτε Ἄνατολή, εἴτε ἑλληνικὴ διασπορά [...]. Ἐκεῖνος ὅμως πού τὴν ἔκανε νὰ συνδεθεῖ βαθύτερα μ' αὐτὸν τὸν πλοῦτο εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης. [...] «Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι παγκόσμιος συγγραφέας» λέει.

(Ἐλενα Χουζούρη, «Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι παγκόσμιος συγγραφέας», *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακὴ 13.2.2000 — γιὰ τὴν Ἄντρεα Σέλλινγκερ, πού μετέφρασε στὰ γερμανικὰ τὴ *Φόνισσα*)

Ἡ ἀνάγκη τῆς καταστροφῆς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου

Μιὰ ἐσωτερικὴ πάλη ποὺ ἐντείνει τὸ ὀραματικὸ στοιχεῖο. Ταυτόχρονα περιγράφονται [στοὺς Ἐμπόρους τῶν Ἑθνῶν] δύο κόσμοι ἀντίθετοι, ὁ βυζαντινός, ἥρεμος, ἠθικός, πλαισιωμένος ἀπὸ τὸ σωστὸ καὶ μετρημένο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ φράγκικος, ξένος, ἀνατρεπτικός καὶ ὑπερβολικός, γι' αὐτὸ καὶ καταδικαστέος. Μέσα ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίθεση ἀφήνει ὁ Α. Παπαδιαμάντης νὰ διαφαίνεται ἡ ἀνάγκη τῆς καταστροφῆς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου προκειμένου νὰ ἀφυπνιστεῖ καὶ νὰ συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ νέα ὑγιῆ πρότυπα.

(Μαρία Κεχροπούλου, στὸν Πρόλογο [σ. 15] τῶν Ἐμπόρων τῶν Ἑθνῶν, ἐκδόσεις «Ἐνάλιος», Ἀθήνα 1997)

Ἀπέτυχε

Νομίζω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἀπέτυχε στὸ μυθιστόρημα.

(Τέλλος Ἄγρας, «Τὸ αὐριανὸ μυθιστόρημα», *Νέα Ἑστία*, 15.1.1936, σ. 139)

Ἐπὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη

Τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ φαίνονται στὸ μεταφρασμένο κείμενο, καὶ ἀπορῶ πῶς διαφεύγουν τὴν προσοχὴ τῶν κριτικῶν ποὺ μιλοῦν συνήθως γιὰ «ἔξοχες» ἢ «θαυμάσιες» μεταφράσεις καὶ τὰ παρόμοια. Ἐξοχες ἢ θαυμάσιες μεταφράσεις δυστυχῶς, ἐγὼ τουλάχιστον, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ξέρω [...].

(Νίκος Φωκᾶς, «Ἐπέκταση γνωστῶν παρατηρήσεων», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1718, Δεκέμβριος 1999)

Μέγας ρατσιστής

Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴν Παλιὰ Σαλονίκη, ὅπου τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χαμάλη ἦταν μονοπώλιο τῶν Ἑβραίων. Ὁ Παπαδιαμάντης (μέγας ρατσιστής) γράφει μὲ λύσσα κατὰ τῶν ἑβραίων χαμάληδων τῆς Σαλονίκης, ποὺ ἀρνιόντουσαν νὰ δουλέψουν τὸ Σάββατο.

(Ἡλίας Πετρόπουλος, «Ἡ χαμάλικα καὶ ἡ ζαλίκια», *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 23.5.1999)

ΜΙΚΡΟ ΑΡΧΕΙΟ

Κωστή Μπασσιᾶ: «Ὁ Παπαδιαμάντης»

Ὁλόκληρος φιλολογία ἔχει δημιουργηθῆ περί τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς Σκιαθοῦ, τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Καί ὅμως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶχε τύχει μιᾶς ὀρθῆς, ἐπιτυχοῦς καὶ ὠλοκληρωμένης τοποθετήσεως καὶ ἐρμηνείας. Ὅσοι ἔγραψαν περὶ αὐτοῦ, ἐκ ποικίλων ἀφορμώμενοι προϋποθέσεων, ψυχολογικῶν καὶ ἰδεολογικῶν, ἐτοποθέτουσαν αὐτὸν εἰς σημεία κυμαινόμενα ἀπὸ τοῦ Νότου ἕως τοῦ Βορρᾶ. Πρόχειρον παράδειγμα ἡ ἔναντι τῆς Θρησκείας στάσις τοῦ Παπαδιαμάντη: Κατ' ἄλλους ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο ἄνθρωπος βαθέως, συνειδητῶς καὶ κατ' ἐπίγνωσιν θρησκευόν· κατ' ἄλλους εἶχε μίαν ρηχὴν καὶ ἀδιαμόρφωτον θρησκευτικότητα, ἐξαντλουμένην εἰς ξηρὰν τυπολατρίαν. Καὶ ταῦτα πάντα, διότι οἱ γράφοντες περὶ αὐτοῦ, ἢ ἐστερουῦντο ἰσχυρᾶς διεισδυτικῆς ἰκανότητος, ἢ δὲν εἶχον ἐσωτερικὴν συγγένειαν πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ἢ ἡγνόουσαν ποῖα κριτήρια ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσωσι. Μόνον ἕαν τις συνεκέντρον καὶ τὰς τρεῖς ταύτας προϋποθέσεις, θὰ ἡδύνατο νὰ ἀναλύσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς καὶ ἐπιτυχῶς (διατὶ νὰ μὴ εἴπωμεν, αὐθεντικῶς), τὸν Παπαδιαμάντην. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὸν ἄνωτέρω λόγον ὁ κ. Μπασσιᾶς κατῴρθωσε νὰ ἐμφανίσῃ τὸ ρωμαλεώτερον, τὸ ἐπιτυχεστέρων, τὸ αὐθεντικώτερον,

θὰ ἐλέγομεν, ἔργον τῆς περὶ τὸν Παπαδιαμάντην φιλολογίας. Ὁ συγγραφεὺς μετὰ θαυμαστῆς διεισδυτικῆς καὶ κριτικῆς δυνάμεως ἐπιτυγχάνει νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς προσωπικότητος τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ νὰ ἐπισημάνῃ, κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον καλόπιστον ἀντίρρησιν, αὐτὰς τὰς ρίζας καὶ τὰς πηγὰς, ὅθεν ἐβλάστησεν καὶ ὅθεν ἠρδέυθη καὶ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Μετ' ἐκπλήξεως δὲ βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς οἷον βάθος καὶ εἰς οἷαν ἔκτασιν εἰσχωροῦσιν αἱ ρίζαι αὐταί. Τὸ κεφάλαιον «Σχεδιάγραμμα πνευματικῆς γεωγραφίας» πρωτοτυπώτατον καὶ βαθυνούστατον. Μεγάλῃ ὀξυδέρκεια διακρίνει καὶ τὸ κεφάλαιον «Οἱ πνευματικοὶ πρόγονοι». Θαυμάσιον εἶνε τὸ κεφάλαιον «Ὁ κῆπος τῆς Ἀγιότητος», ὅπερ παρουσιάζει καὶ ἀναλύει τὰ ἀγαθῶς δρώντα πρόσωπα εἰς τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Οἱ ἀντίποδες αὐτῶν, τὰ στοιχεῖα τοῦ κακοῦ, ἐξετάζονται εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον «Τὸ δαιμονικὸ Πάνθεον». Τέλος καὶ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια («Οἱ τρεῖς δρόμοι», «Ἡ μεταφυσικὴ τῆς πενίας», «Ὁ κόσμος του», «Ἐκκλησία καὶ Κλήρος», «Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ὕφος») διακρίνει πρωτοτυπία σκέψεως, πιστότης ἐν τῇ ἀποδόσει τῶν θέσεων τοῦ Παπαδιαμάντη, βάθος, πληρότης καὶ σαφήνεια. Γενικῶς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μπασσιᾶ ἀποτελεῖ

μίας μελέτην ἀξίαν τοῦ ὕψους, πνευματικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ, τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη. Ἐν ταύτῳ δὲ ἀποτελεῖ καὶ μίαν ἐξαίρετον πνευματικὴν προσφορὰν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος. Ὁ κ. Μπαστιᾶς κατῴρθωσε νὰ εὕρη τὴν κλεῖδα τῆς εἰσόδου εἰς τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη: Διέγνω δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀνάλυσις τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶνε δυνατὴ διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσας ξηρῶν ἱστορικῶν ἢ λογοτεχνικῶν κριτηρίων, ἀλλὰ χρῆζει κριτηρίων πνευματικῶν. Διέγνω

περισσότερον παντὸς ἄλλου, ὅτι ἄνευ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐν ἣ ὁ Παπαδιαμάντης ἐγεννήθη, διεμορφώθη, ἔζησε καὶ ἐδημιούργησεν, ἄνευ, λέγομεν, τῆς Ὁρθοδοξίας, ὁ Παπαδιαμάντης οὔτε κατανοεῖται, οὔτε ἐρμηνεύεται. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖον ἀναδεικνύει, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μπαστιᾶ οὐχὶ ἀπλῶς τὸ ἀρτιώτερον, ἀλλὰ τὸ αὐθεντικώτερον, ὡς προείπομεν, ἔργον τῆς περὶ τὸν Παπαδιαμάντην φιλολογίας.

Ἄρχιμ. Ἐπιφάνιος Θεοδωρόπουλος

(Πρώτη δημοσίευση: Περ. Ἐνορία, τεύχ. 353, 1.6.1963. Ἀναδημοσίευση στὸ βιβλίο τοῦ συγγραφέα Ἄρθρα, Μελέται, Ἐπιστολαί, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1986.)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ὁ Ἀλιβάνιστος - Ὁνειρο στό κύμα, φιλολογική ἐπιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1997, σσ. 138.

Στή δίγλωσση αὐτή ἔκδοση ὁ Φώτης Δημητρακόπουλος ἀναδημοσιεύει τή γερμανική μετάφραση — παράλληλα πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κείμενο — τῶν διηγημάτων «Ὁ Ἀλιβάνιστος» («Der Kirchenscheue») καὶ «Ὁνειρο στό κύμα» («Der Traum auf den Wellen»). Ἡ πρώτη, καμωμένη ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Bürchner, πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1917 καὶ ἡ δευτέρα, ἀπὸ τὸν νεοελληνιστὴ Alexander Steinmetz, τὸ 1944 — ἀξιολογούμενη χρονιὰ. Γιὰ τοὺς μεταφραστές, ἰδίως τὸν πρῶτο, καὶ τὴν ἐφημερίδα ὅπου δημοσιεύτηκε «Ὁ Ἀλιβάνιστος», ὁ Δημητρακόπουλος στήν, ἐν μέρει δοκιμακὴ καὶ ἐν μέρει βιοβιβλιογραφικὴ, «Ἐπισημείωση» παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες.

Τὸ σημαντικότερο, ἀπὸ φιλολογικὴ ἀποψη, πού κομίζει τὸ βιβλίο εἶναι ἡ δημοσίευση τοῦ «Ἀλιβάνιστου» βασισμένη σὲ νέα καὶ προσεχτικὴ ἀνάγνωση τοῦ πολυπάθου αὐτόγραφου, πού ὑπεξαίρεθη ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Γ. Βαλέτα καὶ δημοπρατήθηκε τὸ 1990 ἀπὸ τὸν οἶκο Sotheby's τοῦ Λονδίνου. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Δημητρακόπουλου, ἄρα καὶ ἡ δημοσίευση, εἶναι ἀσφαλὴς. Ἄς μοῦ ἐπιτρέψει ὁ ἀναγνώστης νὰ πῶ ὅτι αἰσθάνομαι ἀ-

νακούφιση, πού τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης τῶν παπαδιαμαντικῶν Ἀπάντων (ἔκδοση «Δόμου»), ἀναγκαστικὰ βασισμένο στίς δύο πρῶτες δημοσιεύσεις καὶ στίς δημοσιεύσεις Γ. Βαλέτα, δὲν παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορὰς ἀπὸ τὴν ἔκδοση Δημητρακόπουλου καὶ ἐπιβεβαιώνει τίς ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα πού διατυπώθηκαν στὸ Ὑπόμνημα τῶν Ἀπάντων.

Πολὺ καλὰ κάνει ὁ Δημητρακόπουλος καὶ καταγράφει τὴν ἀρθρογραφία τῆ σχετικὴ μὲ τὴν ὑπεξαίρεση καὶ τῆ δημοπράτηση τοῦ αὐτογράφου τοῦ «Ἀλιβάνιστου». Ἀξίζει ἴσως νὰ δημοσιευτεῖ ὅλος ὁ φάκελος αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, γιὰ νὰ φανεῖ σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση ἡ καταδημαγωγία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον πού ὀφείλε, δέκα χρόνια τώρα, νὰ μᾶς πεῖ ποιὲς ἐνέργειες ἔκαμε γιὰ νὰ βρεθεῖ ὁ ὑπεξαίρεσας καὶ νὰ τοῦ ἐπιστραφεῖ, ἀφοῦ ἦταν ὁ νόμιμος κληρονόμος, τὸ αὐτόγραφο ἀπὸ τοὺς Sotheby's.

Χάρη, ἐπίσης, χρωστᾶμε στὸν Δημητρακόπουλο πού δημοσιεύει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὅλο τὸ αὐτόγραφο. Ἔτσι ὅ,τι μᾶς ὑποσχόταν ὁ Γ. Βαλέτας, χωρὶς ποτὲ νὰ τηρήσει τὴν ὑπόσχεσή του («ὅποιος θέλει νὰ διαπιστώσει τὰ λάθη τῶν δυὸ πρώτων ἔκδόσεων τῶν ἑξῆς τῆς διάθεσής του» — τί λόγια, Θεέ μου!), τὸ λαβαίνουμε τώρα ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο. Νὰ εἶναι καλὰ.

Ἡ ἔκδοση τοῦ «Ἀλιβάνιστου» χαρακτηρίζεται «ὀριστική» ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τοῦ βιβλίου καὶ χαίρομαι γιατί αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ βρίσκει σύμφωνο ὁ χαρακτηρισμός, μολοντί ἔχουν χαθεῖ τρεῖς σελίδες τοῦ αὐτογράφου, οἱ ὁποῖες, ἂν τυχὸν βρεθοῦν, ἐνδέχεται νὰ παρουσιάσουν κάποιες διαφορὲς ἀπὸ τὸ κείμενο ποῦ παρέχει ὁ Δημητρακόπουλος. Γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται ψευδὴς βεβαιότητα, οἰφείλουμε νὰ συμφωνήσουμε ὅλοι ὅτι, στὴν περίπτωση τοῦ Παπαδιαμάντη, μόνον ὅταν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀποδεδειγμένως τελικὰ αὐτόγραφα ἢ

διορθωμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποκόμματα δημοσιεύσεων, μόνον τότε λοιπὸν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο «ὀριστικὴ ἔκδοση», ποτὲ ἄλλοτε.

Στὴν «Ἐπισημείωση» ὁ Δημητρακόπουλος κάνει ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν δύο μεταφράσεων. Χρήσιμη καὶ ἡ βιβλιογραφία, κατὰ χρονολογικὴ σειρά, τῶν γερμανικῶν μεταφράσεων τοῦ Παπαδιαμάντη στὶς σσ. 107-108. Ἕνας καλὸδεχτος τόμος.

Χαλκίδα, Φεβρ. 2000

N. Δ. T.

Φώτης Δημητρακόπουλος, «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ» - Παπαδιαμαντικά κείμενα καὶ μελέτες, Ἐκδόσεις Φιλίπποτη, Ἀθήνα 1999, σσ. 301.

Στὸ «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ», τελευταῖο, τὴ στιγμὴ ποῦ γράφεται αὐτὴ ἡ βιβλιοκρισία, βιβλίο τοῦ Φ. Δημητρακόπουλου, περιλαμβάνονται σὲ πέντε ἐνόητες μελετήματα τοῦ συγγραφέα καὶ δημοσιεύονται παπαδιαμαντικά, μωραϊτιδικὰ καὶ ἄλλα ἐπίσης κείμενα ποῦ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη. Δὲ θὰ συζητήσω, τουλάχιστον ἐδῶ, τὴν Α' ἐνόητα, δηλ. τὴν Εἰσαγωγή, ὅπου δημοσιεύεται τὸ ὁμότιτλο πρὸς τὸ βιβλίο μελέτημα «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ» - Ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», καὶ τὴν Β', ἣτοι τὰ Σύμμικτα, ποῦ περιέχουν τίς μελέτες «Θωμᾶς Θωμόπουλος καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδια-

μάντης: ἡ ἐκ τοῦ φυσικοῦ προτομῆ τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Σκιάθο καὶ στὴ Δεξαμενὴ» καὶ «Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ οἱ γραικύλοι: μὲ ἀφορμὴ τὸ Κεφάλαιον Η' τοῦ [Δαβάρου]». Σκοπὸς τῆς βιβλιοκρισίας μου εἶναι νὰ ἐξετάσω, ἀρκετὰ σχολαστικά, τὰ προβλήματα ποῦ θέτουν τὰ μελετήματα καὶ τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα τῶν τριῶν ἄλλων ἐνοτήτων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ Β' ἔχει τὸν τίτλο Ἐκδοτικά, ἡ Γ' Ὁρησκευτικά Ἄρθρα καὶ ἡ Δ' Μεταφραστικά.

Τὸ ἐκδοτικὸ πρόβλημα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ λύθηκε ὀριστικά — οὔτε πρόκειται νὰ λυθεῖ ποτέ — μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων ἀπὸ τὸν «Δόμο» (1981-1988). Ἄν εἶχε λυθεῖ, ἡ ἔκδοση δὲ θὰ ὀνομαζόταν κριτικὴ. Δὲ θὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ ὅσα κατὰ καιροὺς ἔχω γράψει γιὰ τὸ θέμα αὐτό, παραπέμπω πάντως τὸν ἀναγνώστη στὴ βιβλιοκρισία τῶν

«Φύλλων έσκορπισμένων» του Φ. Δημητρακόπουλου και του Γ. Α. Χριστοδούλου, δημοσιευμένη στο προηγούμενο τεύχος τών Παπαδιαμαντικών Τετραδίων. Προσδοκῶ τὸν μελλοντικό κριτικό εκδότη του Παπαδιαμάντη, πού θά σπρώξει —μακάρι πολύ— πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸν ὀγκόλιθο τών κειμένων του. Οὐσιαστικά γι' αὐτόν, τὸν μελλοντικό εκδότη, γράφεται ἡ βιβλιοκρισία, γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει ν' ἀποφύγει τὰ δικά μας σφάλματα καὶ νὰ δεῖ εὐκρινέστερα ὅσα δὲν κατορθώσαμε νὰ δοῦμε μὲ ἀκρίβεια ἐμεῖς.

Στὴ Β' ἐνόητα (Ἐκδοτικά) ὁ Δημητρακόπουλος στεγάζει τὰ μελετήματα: α) «Χριστούγεννα - Πρωτοχρονιά - Φῶτα (Πρωτότυπα διηγήματα): μελέτη τοῦ τομίδιου τών ἐκδόσεων Β. Γαβριηλίδη, 1890, καὶ ἔκδοση τών διηγημάτων "Τὰ Φῶτα" τοῦ Μωραϊτίδη καὶ "Ὁ Σημαδιακός" τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὸ τομίδιο», β) «Μετὰ ἐνενήκοντα ἔτη (1908-1998), καὶ "Ὁ ξεπεσμένος Δερβίσης", ὀριστική ἔκδοση», γ) «Τὸ "Ἄνθος τοῦ γυαλοῦ", ὀριστική ἔκδοση» καὶ δ) «"Τρικόλορο" ἢ "Ἡ Μακρακιστίνα": τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου καὶ τὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης».

Ἄπὸ τοὺς τίτλους καὶ μόνο τών μελετῶν καταφαίνεται ὅτι ἡ ἔκδοση κειμένων ἀποτελεῖ ζωτική περιοχὴ τών παπαδιαμαντολογικῶν ἐνασχολήσεων τοῦ Δημητρακόπουλου. Σχεδὸν ὅλα του τὰ βιβλία γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι κειμενοκεντρικά. Ἐννοῶ μὲ τοῦτο ὅτι μεγάλο μέρος τους καταλαμβάνουν οἱ δημοσιεύσεις γνωστῶν ἢ ἀγνωστῶν κειμένων τοῦ

Παπαδιαμάντη. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ», ὅπου συνολικά δημοσιεύονται 28 κείμενα. Στὸ εὐρὸ ἀναγνωστικό κοινό, ὅταν μάλιστα τὰ κείμενα εἶναι ἤδη γνωστά, τὸ πράγμα ἴσως φαίνεται ὀχληρό, ἀλλὰ οἱ ἐλάχιστοι πού ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὴν πληρότητα καὶ τὴν πιστότητα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου εἴμαστε εὐγνώμονες στὸν Δημητρακόπουλο.

Ἐτούτοις, τὸ ἐνθουσιαστικό στοιχεῖο, αὐτὸ πού ὠθεῖ τὸν Δημητρακόπουλο σὲ ἐπίπονες ἀναδιφῆσεις καὶ λεπτολόγες ἀντιβολές, ἐργασίες χρονοβόρες, τὸν ὀδηγεῖ σὲ φιλολογικὲς ἀπόψεις δίκωπες. Τείνει δηλαδὴ νὰ προσγράψει στὸν Παπαδιαμάντη κείμενα πού τοῦ παρέχουν κάποια σχετικὴ ἔνδειξη, συνήθως ἐξωτερικὴ. Ἄπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔχει σχεδὸν ἀναγάγει σὲ ἀρχὴ ὅτι οἱ ἀναδημοσιεύσεις κειμένων τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅταν παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς γραφῶν ἀπὸ τίς πρώτες δημοσιεύσεις, ἀποτελοῦν νεώτερο ἢ τελικό στάδιο ἐπεξεργασίας.

Καταρχήν, ὡς μέθοδοι ἢ ὑποθέσεις ἐργασίας εἶναι εὐλογες καὶ μποροῦν νὰ προαγάγουν τὴν ἔρευνα. Καταρχήν. Ὅταν ὅμως βαθμηδὸν παγιώνονται σὲ φιλολογικὲς ἀρχές, χωρὶς προηγουμένως νὰ ἔχουν ὑποστυλωθεῖ ἐπαρκῶς, ἐνδέχεται νὰ ἀποβοῦν παραπλανητικὲς καὶ νὰ μᾶς δυσκολέψουν ὅλους.

Ἀναγνώρισα, στὸ προηγούμενο βιβλιοκριτικό σημείωμα γιὰ τίς γερμανικὲς μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «ὀριστική ἔκδοση» γιὰ τὸ ἑλληνικό κείμενο

του «Ἀλιβάνιστου» εἶναι ὀρθός, ἀφοῦ βασίζεται σέ προσεκτικότερη ἀνάγνωση τοῦ αὐτογράφου. Ἄλλὰ παρατηρῶ στὸ νέο βιβλίο ὅτι ὁ ἴδιος χαρακτηρισμός ἀποδίδεται καὶ στὰ διηγήματα «Ὁ ξεπεσμένος Δερβίσης» καὶ «Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ». Ἐκ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξιολόγησης ἐπιβεβαιώνεται ὅτι παρέχει τὸ ὀριστικὸ κείμενο, ἐκεῖνο δηλαδὴ ποῦ ἀκριβῶς ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης, ἀφοῦ δὲ σώζονται τὰ αὐτόγραφα;

Ἐπειδὴ γιὰ τὸ «Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ» ἔγραψα ἤδη¹, θὰ περιοριστῶ στὴν ἐξέταση τοῦ «Ξεπεσμένου Δερβίσης». Ὁ Δημητρακόπουλος δὲν ἀφιερώνει εἰδικὸ εἰσαγωγικὸ μελέτημα στὴ δημοσίευση καὶ περιορίζεται στὴ δῆλωση: «Ἀκολουθοῦμε τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν στίξη τῆς πρώτης δημοσίευσης». Ἡ στίξη ἀσφαλῶς βελτιώνει κάποτε ἓνα κείμενο, ἡ ὀρθογραφία πάντως, παραλλαγμένη ἢ ἀναλλοίωτη, δὲν ἔχει τέτοια δύναμη. Ἄλλὰ καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι τὴν διέθετε, δὲ θὰ ἦταν σὲ θέση, ἀκόμα καὶ συνεπικουρούμενη ἀπὸ ἀσφαλτὴ στίξη, νὰ καταστήσει ὀριστικὴ μιὰν ἔκδοση. Δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἐπιτρέπεται σὲ ἓνα φιλολογικὸ ἐκδόστη νὰ αὐθαιρετεῖ ὡς πρὸς τὴν στίξη καὶ τὴν ὀρθογραφία. Ποίος ὅμως μᾶς βεβαιώνει ὅτι οἱ πρῶτες δημοσιεύσεις ἀπεικονίζουν πάντοτε τὴν στίξη καὶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ συγγραφέα καὶ ὄχι τοῦ στοιχειοθέτη ἢ τοῦ διορθωτῆ; Ἄν ἤ-

μουν βέβαιος ὅτι συμβαίνει τὸ πρῶτο, θὰ τίς τηροῦσα, τώρα τουλάχιστον, μὲ ὅσο γίνεται λιγότερες παρεκκλίσεις.

Ἐρχομαι στὶς ἐπιμέρους παρατηρήσεις, ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου κατὰ τὴν ἔκδοση Δημητρακόπουλου (ἐφεξῆς Δ.) πρὸς τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης «Δόμου» (ἐφεξῆς Δμ.). Οἱ διαφορὲς ποῦ σημειώσα — παραλείπω τίς ὀρθογραφικὲς, ἀφοῦ ἐσκεμμένα ἡ ἔκδοση «Δόμου» δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ὀρθογραφία τῶν πρώτων δημοσιεύσεων — εἶναι οἱ ἐξῆς²: α) 3.11.9 καὶ 13: *νύκτα βαθιά* Δμ., *νύκτα, βαθιὰ* Δ. κατὰ τὴν α' δημοσίευση. β) 11.10: *ὀρνέου* Δμ., *ὀρνείου* Δ. κατὰ τὴν α' δημ. γ) 11.23 *Ἄσκ ὄλσοῦν* Δμ., *Ἄσκόλοῦν*, ἔτσι, μὲ τρεῖς τόνους, ἐνῶ ἡ α' δημ. παρέχει *Ἄσκ ὄλσοῦν* μὲ μικρότερο τοῦ κανονικοῦ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο λέξεων. δ) 11.20 *μελαψός* Δμ. κατὰ τὴν α' δημ., *μελαμψός* Δ. ε) 11.23 *Ἦτο εἰς εὔνοϊαν, εἰς δυσμένειαν*; Δμ. καὶ Δ., ἐνῶ ἡ α' μετὰ τὸ *δυσμένειαν* στίζει μὲ ἄνω τελεῖα. ς) 11.21, μετὰ τὸ *διορίζεται* ὁ Δ. σημειώνει κόμμα καὶ ἀπαλείφει τὸ κόμμα μετὰ τὸ *μέρα*. ζ) 11.18 *Ἄσκ ὄλσοῦν* Δμ., *Ἄσκόλοῦν* Δ., *Ἄσκ ὄλσοῦν α'* (μὲ κανονικὸ διάστημα). η) 11.20 *σαλεπτῆς* Δμ., *σαλεπτζῆς*³ Δ. κατὰ τὴν α' δημ. θ) 11.22 *σαλεπτῆς* Δμ. κατὰ τὴν α', *σαλεπτζῆς* Δ.

Δὲν ἐντόπισα ἄλλες διαφορὲς. Τί

¹ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Μικρὰ Παπαδιαμαντικά, ΙΙΙ», *Ἑλληνικά*, 50, 2000, 124-130.

² Οἱ παραπεμπτικοὶ ἀριθμοὶ κατὰ τὴν ἔκδοση «Δόμου». Ὁ πρῶτος (ποῦ δὲν ἐπαναλαμβάνεται πάντοτε) δὴλώνει τὸν τόμο, ὁ δεύτερος τὴν σελίδα καὶ ὁ τρίτος τὸν στίχο.

³ Ἀπὸ τυπογραφικῆς παραδρομῆς *σαλεπτζῆς* καὶ τίς δύο φορὲς στὸν Δ.

προκύπτει από αυτά; Πρώτα πρώτα ότι δὲν ἀληθεύει ἀπολύτως ἡ δήλωση τοῦ Δημητρακόπουλου ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ στίξη τῆς α' δημοσίευσης — εὐτυχῶς⁴. Ὡς πρὸς τὶς γραφές: γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο ἡ γραφὴ τῆς α' δημ. ὄρνειου, προφανῆς παρανάγνωση τοῦ στοιχειοθέτη. Εἰσάγει τὸ μελαμψός, γραφὴ πιθανῆ, ἀντὶ τοῦ μελαψός, ἐπίσης πιθανῆς γραφῆς. Στὸ 115.20, ὅπως ἦδη σημειώθηκε, ἡ α' δημ. παρέχει πράγματι *σαλεπτζῆς*, γιὰ μιὰ καὶ μόνη φορά. Ἡ ἀπόκλιση εἶναι πιθανή, δὲν ἀποκλείεται ὅμως καθόλου τὸ ζ νὰ δηλώνει ἀσυνειδήτη ἐπέμβαση τοῦ στοιχειοθέτη. Ἄλλωστε μὲν δύο γραμμὲς παρακάτω ἡ α' ἐπανερχεται στὸ *σαλεπτσῆς*, πού ἀγνοῶ γιατί ἐξομοιώνεται ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο μὲ τὸ προηγούμενο.

Ἡ ἔκδοση λοιπὸν τοῦ διηγήματος βελτιώνεται κατὰ τρία κόμματα καὶ πιθανῶς μὲ τὴ γραφὴ *μελαμψός*⁵, ἀλλὰ ὀπισθοχωρεῖ μὲ τὸ ὄρνειου, τὸ Ἄσκόλοσυν καὶ τὸ ἕνα *σαλεπτζῆς*. Ἴσως αὐτὰ τῆς δίνουν τὸ δικαίωμα νὰ ὀνομαστεῖ *correctior*, «ὀριστική» ὅμως ἀσφαλῶς ὄχι.

Ἄν οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἔκδοσης «Δόμου» καὶ τῆς ἔκδοσης Δημη-

τρακόπουλου εἶναι ἀσήμαντες στὸν «Ξεπεσμένο Δερβίση», στὸ «Ἄνθος τοῦ γιαιλοῦ» τὰ πράγματα εἶναι πολὺ σοβαρά, ἀλλὰ, ὅπως ἦδη εἶπα, δὲ θὰ ἐκθέσω πάλι ἐδῶ τὶς περιπέτειες τοῦ κεμένου τοῦ διηγήματος. Πάντως οὔτε ἡ ἔκδοση τοῦ «Ἄνθος τοῦ γιαιλοῦ» εἶναι ὀριστική, μολοντοῖ εἶναι ὑγιέστερη ἀπὸ τὴν ἔκδοση «Δόμου».

Στὴν ἴδια ἐνόητα ἔχουμε ἄλλες δύο δημοσιεύσεις διηγημάτων, πού ὀρθὰ ὁ Δημητρακόπουλος δὲν θεωρεῖ ὀριστικές. Θὰ σχολιάσω καὶ πάλι μόνο τὴν ἀναδημοσίευση τοῦ «Σημαδιακοῦ», ἀφοῦ γιὰ τὴν «Μακρακιστίνα» ἔχει δημοσιευτεῖ ἰδιαίτερο μελέτημα⁶.

Ὁ Δημητρακόπουλος εὐτύχησε νὰ βρεῖ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ε.Λ.Ι.Α. τὸ τομίδιο τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη Χριστοῦγεννα - Πρωτοχρονιά - Φῶτα, ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὴ «Σταχομαζώχτρα» καὶ τὸν «Σημαδιακό». Ὁ Δημητρακόπουλος περιγράφει ἀκριβῶς τὸ τομίδιο, δίνει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, κυρίως βιβλιογραφικές, καὶ ἀναδημοσιεύει τὰ «Φῶτα» τοῦ Μωραϊτίδη καὶ τὸν «Σημαδιακό». Πιστεύει ὅτι οἱ περισσότερες ἀποκλίνοσες γραφές πού

⁴ Ὁ Δ. στὶς περιπτώσεις ε καὶ ζ πολὺ ὀρθὰ δὲν ἀκολουθεῖ τὴν α' δημ., ἐνῶ, πάλι ὀρθὰ, τηρεῖ τὴν παραδεδομένη στίξη στὴν περίπτωση α. Περιέργη εἶναι ἡ τριπλοτονισμένη λέξη Ἄσκόλοσυν, πού δὲν παραδίδεται ἔτσι ἀπὸ τὴν α' δημοσίευση.

⁵ Ἡ ἀντιβολὴ τῆς δημοσίευσης τοῦ Δημητρακόπουλου μὲ τὴν ἔκδοση «Δόμου» (ἀλλὰ καὶ τὴν α' δημ.) ἔδειξε ὅτι στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ «Δόμου» πρέπει νὰ γίνουν δύο διορθώσεις: α) τὸ κόμμα μετὰ τὸ *νύκτα* (111.9 καὶ 13) δὲν παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ἀλλὰ καὶ τὴν α' δημ., καὶ β) τὸ *γλυκό* (114.25) παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις, ἡ α' παρέχει τὸ ὀρθὸ *γλυκύ*.

⁶ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «“Τρικολόρο” ἡ διασκευαστοῦ ἀχρωματοψία - Ἐκδοτικὰ καὶ κριτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, Α'», *Νέα Ἑστία*, τεῦχ. 1729, Δεκέμβριος 2000.

παρατηρούνται στο κείμενο τῆς «Σταχομαζώχτρας» καὶ τοῦ «Σημαδιακοῦ», ὅπως τὸ παρέχει τὸ τομίδιο, δηλώνουν διορθωτικές ἐπεμβάσεις τοῦ Παπαδιαμάντη⁷. Ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο ἔχουν συναχθεῖ σὲ εἰδικὸ ὑπόμνημα οἱ διαφορετικὲς γραφές τοῦ «Σημαδιακοῦ», ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ συζητήσω τίς σημαντικότερες καὶ μαζί τους τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ ὑπομνηματιστῆ⁸. Τὸ ὑπόμνημα γραφῶν παρατίθεται στίς σσ. 65-67 τοῦ «Ἄνθους τῆς Ἐδέμ».

1. «104,9: ἀπὸ om. T.» — Τὸ παπαδιαμαντικὸ χωρίο: «Μία χεὶρ ἤρπασε τὸν Σωτῆρον ἀπὸ τοῦ βραχίονος». Δὲν πιστεύω, βέβαια, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἐξαρχάισε τὴ σύνταξη διαγράφοντας τὸ ἀπὸ.

2. «104,26: εἰκοσαέτης T, εἰκοσιοκαέτης α.» — Ἐνδέχεται, γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸ εἰκοσαέτης, πού ἀκολουθεῖται καὶ ἀπὸ τὴ λέξη νέος, νὰ εἶναι λογικότερη γραφή, ἀλλὰ καὶ τὸ εἰκοσιοκαέτης δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλειστεῖ.

3. «104,32: μικρὸν T. Θεωρῶ ὡς ὀρθὴ τὴ γραφὴ “μακρὸν” πού ἔχουν οἱ ἄλλες ἐκδόσεις πλὴν Καραβία καὶ Βαλέτα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Καραβίας ἀκολουθεῖ τὸ τομίδιο καὶ ὁ

Βαλέτας τὸν Καραβία. Τὸ ὅτι ὁ Βαλέτας ἀκολουθεῖ τὸν Καραβία τὸ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Τριανταφυλλόπουλος (B' 658). Ὅπως ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Τριανταφυλλόπουλος, ὁ Βαλέτας γράφει ὅτι στὴν ἐκδόσή του ἔλαβε ὑπόψη του διορθωμένο ἀπόκομμα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἄγνωστο σήμερα. Ὡστόσο, παρακάτω, βλ. στὸ 111,3, ὁ Βαλέτας δίνει ὀρθὴ γραφή, ἐνῶ τὸ τομίδιο καὶ ὁ Καραβίας λανθασμένη, ἄρα πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν Βαλέτα ὅτι εἶδε διορθωμένο ἀπόκομμα. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ γραφὴ “μικρὸν” πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ.» — Ὁμολογῶ πὼς εἶμαι λιγάκι μπερδεμένος. Ἄν δηλαδὴ ἀληθεύει ἡ γνώμη τοῦ Δημητρακόπουλου ὅτι τὸ τομίδιο παρέχει κείμενο πού βασιζέται σὲ διορθωμένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη ἀπόκομμα, τότε πρέπει νὰ ὑπῆρχαν δύο διορθωμένα ἀποκόμματα: ἐκεῖνο πού ἔδωσε στὸν Γαβριηλίδη ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὸ ἄλλο πού ἔμεινε στὸ ἀρχεῖο του καὶ τὸ βρῆκε ὁ Βαλέτας. Ὑπερβολικὴ πολυτέλεια γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη τὰ δύο ἀποκόμματα. Παρεκτός καὶ ὁ Γαβριηλίδης ἐπέστρεψε τὸ ἀπόκομμα στὸν κητήτορά του γιὰ νὰ τὸ βρεῖ ἀργότερα ὁ Βαλέτας. Ὑπόθεση παρα-

⁷ Βλ. σσ. 46-47 τοῦ βιβλίου: «Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης κρατοῦσε τὰ ἀποκόμματα τῶν πρώτων δημοσιεύσεων καὶ τὰ διόρθωνε (βλ. στὸ βιβλίο μου *Φύλλα ἐσκορπισμένα. Τὰ παπαδιαμαντικά αὐτογραφα*, Ἀθήνα 1994, σσ. 54-59, 156-173), βεβαίως μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις (οἱ περισσότερες, γιατί κάποιες εἶναι μᾶλλον σφάλματα τοῦ τυπογραφείου) εἶναι διὰ χειρὸς Παπαδιαμάντη» καὶ «Ἀντιθέτως, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν διαφορετικῶν γραφῶν πού ἐπιτάσσω σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἐργασία γιὰ τὸ κείμενο τοῦ “Σημαδιακοῦ”, τὸ τομίδιο παρέχει κείμενο διορθωμένο ἐναντι τῆς α' δημοσίευσης».

⁸ Κλείνω σὲ εἰσαγωγικὰ τίς παρατηρήσεις τοῦ Δ., ὁ ὁποῖος, μὲ τὸ T ἐννοεῖ τὸ τομίδιο, μὲ τὸ α τὴν πρώτη δημοσίευση καὶ παραπέμπει στὰ παπαδιαμαντικά χωρία κατὰ τὴ σελίδα καὶ τοὺς στίχους τοῦ B' τόμου τῶν Ἀπάντων «Δόμου».

κινδυνευμένη. Δέν πιστεύω ὅτι ὁ Βαλέτας εἶχε στήν διάθεσή του διορθωμένο ἀπόκομμα. Τά πράγματα, κατά τή γνώμη μου, ἔχουν ὡς ἐξῆς: ἡ α' δημοσίευση (Ἐφημερίς 6 Ἰαν. 1889) παρέχει τή γραφή: «στρίβων ὑπερφάνως τόν μακρόν πυρρόν μύστακά του», ἐνώ ὁ Καραβίας καί ὁ Βαλέτας μικρόν, ὅπως καί τὸ τομίδιο. Καταρχήν, δέν ἀποκλείεται ὁ Καραβίας, πού ἦταν καί παλαιοβιβλιοπώλης, ν' ἀκολουθεῖ τὸ τομίδιο καί ἡ ὑπόθεση φαίνεται νά στηρίζεται καί ἀπό τή γραφή προσποιήτου, πού στό τομίδιο καί στίς ἐκδόσεις Καραβία, Βαλέτα καί Σεφερλῆ γίνεται προσποιητοῦ. Τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς ὁ Καραβίας ἀκολουθεῖ τὸ τομίδιο στίς γραφές αὐτές, ἀλλά ἀγνοεῖ τήν πολὺ οὐσιωδέστερη ἀπόκλιση τοῦ τομίδιου διηγημάτων καί τηρεῖ τὸ ἐπιφυλλίδων (106.4) τῆς α' δημοσίευσης, ὅπως τηρεῖ καί τή γραφή *πίτροποι* τῆς α' (τὸ τομίδιο *ἐπίτροποι*). Καί, ἀκόμη, γιατί δέν ἀκολουθεῖ καί τήν ὀρθή γραφή *ἔτρεξε* (τῆς α' καί τοῦ τομίδιου, 108. 8) ἀλλὰ γράφει *ἔτρεχε*; Εἶναι, πιστεύω, πολὺ εὐλογότερο νά εἰκάσουμε ὅτι οἱ κοινές γραφές μικρόν καί προσποιητοῦ στό τομίδιο καί στόν Καραβία εἶναι συμπωματικές: ἡ παρανάγνωση μικρόν ἀντὶ μακρόν —καί ἀντιστρόφως— εἶναι συνηθισμένη στους στοιχειοθέτες. Δέν ἀποκλείεται πάντως παράλληλη διόρθωση τῶν ἐκδοτῶν, πράγμα πού προφανῶς συμβαίνει μὲ τὸ προσποιητοῦ (ὁ Παπαδιαμάντης γράφει καί ἀλλοῦ προσποιήτος).

Ὁ Δημητρακόπουλος παρεισάγει στό σχόλιό του τήν ὀρθή γραφή *ἄμορος* (111.3) τῆς ἐκδοσης Βαλέτα (τὸ

τομίδιο καί ὁ Καραβίας *ἄμοιρος*) καί, θεωρώντας ὅτι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι πιά νά πιστέψουμε πῶς ὁ Βαλέτας εἶδε διορθωμένο ἀπόκομμα, συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γραφή μικρόν πρέπει νά γίνει δεκτὴ. Δαιδαλώδης συλλογισμὸς καί ἐπισηφαλῆς ἡ σύναψη τοῦ *ἄμορος* μὲ τὸ μακρόν ἢ μικρόν. Εἶναι πολὺ φυσικότερο νά σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Βαλέτας γνωρίζει τὸ *ἄμορος* ἀπὸ ἄλλα παπαδιαμαντικά χωρία (4.52.1, 4.385.19).

Μακρηγόρησα —«περὶ μικροῦ πράγματος» θά ἔλεγε ἴσως ὁ Παπαδιαμάντης— καί τελικὰ δέν ἔγινε φανερό ἂν τὸ μουστάκι τοῦ ἔθελοκόμψου ἀντιπαθητικοῦ ἐργολάβου, ἦτοι ἐρωτύλου, Μανουῆλ Προυσαλῆ, τοῦ «Σημαδιακοῦ», ἦταν μικρόν ἢ μακρόν. Εἶναι πιθανές καί οἱ δύο ἐκδοχές, γιὰ τοῦτο καί προτιμῶ νά ἀκολουθήσω τὸ μακρόν τῆς α' δημοσίευσης, πού, ἂν προκριθεῖ καί ἡ γραφή *εἰκοσιοκταέτης*, γίνεται πιθανότερο.

4. «105,6: προσποιητοῦ Τ.» — Βλ. τήν προηγούμενη σημείωση.

5. «105,21: σύντροφόν του Τ. Μόνον ἡ α' ἔχει «σύντροφόν», χωρὶς τὸ «του». Ἄρα τὸ τομίδιο ἔχει κείμενο ὄντως διορθωμένο.» Διορθωμένο ἀσφαλῶς, ἀλλὰ εἶναι φανερό, ἀκόμη καί ἂν ἡ α' δέν εἶχε τή λέξη μὲ δύο τόνους, ὅτι τὸ *του* δὲ χρειαζόταν τήν κριτικὴ ἰδιοφυῖα ἐνός Μπέντλεϋ γιὰ ν' ἀποκατασταθεῖ στό κείμενο.

6. «106,4: διηγημάτων Τ., ἐπιφυλλίδων α. Καί ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι τὸ κείμενο στό τομίδιο εἶναι διορθωμένο ἔναντι τῆς α.» — Ἄπο ποιὸν ὅμως; Ὑπάρχει πιθανότητα νά ἔγραφε ὁ Παπαδιαμάντης σὲ τέτοια συνάφεια

συρράπτης διηγημάτων, Μόνο τὸ ἐπιφυλλίδων παρέχει τὴν ἀναγκαία χροιά τοῦ αὐτοσαρκασμοῦ ἢ τῆς, φαινομενικῆς ἔστω, αὐτοὑποτίμησής. Τὸ διηγημάτων ὄζει χειρὸς Γαβριηλίδου.

7. «106,10: δύο Τ, δύο α.» καὶ «107,15: δύο Τ, δύο α.» — Στὴν α' διακρίνεται καθαρά, καὶ στὰ δύο χωρία, ὁ τόνος: *δυό*.

8. «108,8: ἔτρεξε Τ ὀρθῶς, ἔτρεχε ἐκδδ. Μόνο ἢ α καὶ τὸ τομίδιο παρέχει τὴν ὀρθή γραφή “ἔτρεξε”» — Καὶ ἢ ἐκδοση «Δόμου». Βλ. καὶ ἀρ. 3.

9. «108,20: αἶντε Τ, σύρε α. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Δὲ βλέπω γιὰ ποιὸ λόγο θὰ μετέβαλλε ὁ Παπαδιαμάντης τὸ *σύρε*.

10. «110,10: Γηρακῶ Τ ὀρθῶς, Γερακῶ α. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Διόρθωση ἐξαιρετικὰ αὐτονόητη καὶ γιὰ τὸν ἀδαέστερο στοιχειοθέτη, ἀφοῦ παντοῦ ἄλλοῦ τὸ κείμενο παρέχει τὸ Γηρακῶ.

11. «110,12: πόρτα Τ. Ἐνῶ ἢ α ἔχει “πόρτα;”, τὸ τομίδιο, ὅπως κι ὁ Φέξης, ὁ Καραβίας κι ὁ Βαλέτας ἔχουν “πόρτα”. Ἄρα κι οἱ τρεῖς τους ἀκολουθοῦν τὸ τομίδιο, ἐκτός ἐὰν πράγματι ἀκολουθοῦν διορθωμένο ἀπόκομμα, πὺ κατὰ τὸν Βαλέτα ὑπῆρχε.» — Πάλι πολλὰ τομίδια καὶ πολλὰ ἀποκόμματα πέφτουν στὴν πιάτσα. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στίξης θὰ μπορούσε νὰ γίνεϊ ἐρήμη τὸ τομίδιου.

12. «110,17: ὁ Διπλοκαῦμός Τ. Τὸ ἄρθρο ὁ πὺ παραλείπει ἢ α, τὸ ἔχει τὸ τομίδιο. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Εἶναι τόσο προφανὴς ἢ ἀνάγκη νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο, ὥστε δὲ χρειάζεται νὰ ἔχει κανεῖς ἐμπρός του ἀπόκομμα διορθω-

μένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἀπορῶ κάποτε γιὰ τὶς ἀποδείξεις πὺ προσαγεῖ ὁ Δημητρακόπουλος.

13. «110,23: ἀδέλφια μου; Τ ὀρθῶς, ἀδέρφια μου. α. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Ὡς πρὸς τὴ στίξη καὶ πάλι ἢ διόρθωση εἶναι αὐτονόητη. Δὲν εἶμαι ὅμως καθόλου βέβαιος ὅτι καὶ τὸ ἀδέλφια τοῦ Τ εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ ἀδέρφια τῆς α'.

14. «110,27: Πράγματι, Ἐλόγου του τὸ πῆρε πονηρὰ Τ ὀρθῶς, Πράγματι Ἐλόγου του τὸ ἐπῆρε πονηρὰ α. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Παρατηρῶ ὅτι ἢ φράση στὴν ἐκδοση Δημητρακόπουλου — ἀγνοῶ ἂν καὶ στὸ Τ — ἔχει παύλα διαλόγου στὴν ἀρχή, πὺ ὅμως περιτεύει. Δὲν εἶναι ἐπίσης σαφὲς ἂν μετὸ «ὀρθῶς» ὁ Δημητρακόπουλος ἀναφέρεται στὸ κόμμα μετὰ τὸ Πράγματι ἢ στὸ ἀναύητο πῆρε ἢ καὶ στὰ δύο. Τὸ κόμμα δὲν εἶναι ἀποδεικτικὸ ἐπεμβάσεως τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅσο γιὰ τὸ ἐπῆρε τῆς α' ἀσφαλῶς ὑπερέχει τῆς γραφῆς τοῦ Τ.

15. «111,3: ἄμορος α ὀρθῶς, ἄμοιρος Τ καὶ Καραβίας, πὺ σημαίνει ὅτι ὁ Καραβίας ἀκολουθεῖ τὸ τομίδιο, ὄχι τὴν α ἢ διορθωμένο ἀπόκομμα. Ἐδῶ ὅμως ὁ Βαλέτας δὲν ἀκολουθεῖ τὸ τομίδιο, ἄρα ἔχει ὑπόψη του πιθανῶς διορθωμένο ἀπόκομμα, καθὼς ὁ ἴδιος λέει. Τὸ “ἄμοιρος” πὺ εἰσάγει λαθασμένα τὸ τομίδιο, (τὸ ὁποῖο ὡστόσο τομίδιο ὑποστηρίζω ὅτι προέρχεται ἀπὸ διορθωμένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη ἀπόκομμα τῆς α), πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ ἀπροσεξία ἢ διορθωσιμανία τοῦ στοιχειοθέτη τοῦ τομίδιου.» — Βλ. τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωση.

16. «111,23: τῶν πολλῶν ἀνθρώπων α καὶ Τ, τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων Φέξης, Καραβίας καὶ Βαλέτας, ὀρθῶς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ διόρθωση “λοιπῶν” ἔγινε μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ τομίδιου, πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Φέξη, γι’ αὐτὸ μεταξὺ πολλῶν ἄλλων βεβαίως, ὑποστηρίζαμε ὅτι ἡ ἐκδοσὴ Φέξη ἔγινε κι αὐτὴ ἀπὸ διορθωμένα ἀποκόμματα, πρβλ. Φύλλα ἐσχορπισμένα, σ. 25.» — Παραθέτω τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ Παπαδιαμάντη: «Καὶ ἔφερον πασιδὴλα τὰ ἔχνη τῆς μακροετοῦς ταύτης πάλης. Ὁ μὲν Φτίκας εἶχεν ἑπτὰ δακτύλους εἰς τὰς δύο χεῖράς του, ὁ δὲ Σοροκάς ἓνα ὀφθαλμὸν ὀλιγώτερον τῶν πολλῶν ἀνθρώπων». Πάλι δυσκολεύομαι νὰ καταλάβω πῶς ὁ Δημητρακόπουλος, ἐνῶ ὑπερτιμᾷ τίς γραφές τοῦ Τ, ἐδῶ πού τὸ Τ συμφωνεῖ μὲ τὴν α’, τὸ ἀντιπαρέρχεται καὶ προκρίνει τὴ γραφὴ λοιπῶν. Ἀλλὰ γιατί τὸ λοιπῶν εἶναι παπαδιαμαντικότερο; Ὁ Παπαδιαμάντης ἀκριβολογεῖ καὶ ὅταν εὐθυμολογεῖ. Καὶ ἡ ἀκριβολογία ἀπαιτεῖ ἐδῶ τὸ πολλῶν: «ὁ δὲ Σοροκάς (εἶχεν) ἓνα ὀφθαλμὸν ὀλιγώτερον τῶν πολλῶν ἀνθρώπων» σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν ὁ μοναδικὸς μονόφθαλμος τοῦ κόσμου. Τὸ λοιπῶν δὲν εἶναι μόνον ἀνακριβές, ἀλλὰ καὶ τετριμμένο, ἄρα ἐλάχιστα σαρκαστικό.

Κατὰ τὰ ἄλλα, δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ εἶχε διορθωμένα ἀποκόμματα ὁ Φέξης στὴ διάθεσή του, ἀλλὰ αὐτὸ καθόλου δὲ συνάγεται ἀπὸ τὴ γραφὴ λοιπῶν, πού εἶναι λογικοφανῆς διορθωτικὴ ἐπέμβαση τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεώς του. Καί, ἐπιτέλους, πόσα ἀποκόμματα τοῦ ἴδιου διηγῆματος

εἶχε διορθῶσει ὁ Παπαδιαμάντης; Ἡ νὰ υποθέσουμε ξανὰ ὅτι ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τοῦ τομίδιου τοῦ 1890 τὸ ἀποκόμμα ἔφτασε στὸν Φέξη τοῦ 1912 καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν Βαλέτα τοῦ 1954; Φοβοῦμαι πῶς ὁ Δημητρακόπουλος δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῆς γραφῆς πολλῶν κλονίζει πολὺ σοβαρὰ ἐκεῖνο πού ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει, τὴν ἀξιοπιστία τοῦ τομίδιου.

17. «112,9: ἠλάλαζεν Τ μᾶλλον ὀρθῶς, ἠλάλαξεν α καὶ ἐκδδ.» — Δὲ φαίνεται καθόλου ὀρθότερος ὁ παρατατικός. Ὁ ἀλαλαγμὸς ἦταν ἀκαριαῖος, ὅπως ὅταν μπαινεὶ γκόλ.

18. «112,18: ἐπιτηδευμένης Τ, ἐπιτηδευμένης α καὶ ἐκδδ.» — Πιθανές καὶ οἱ δύο γραφές, ἀλλὰ καὶ πάλι τὸ ἐπιτηδευμένης τοῦ Τ δὲν προϋποθέτει ἀναγκαιῶς διορθωμένο ἀποκόμμα.

19. «112,25: φέσι του Τ καὶ ἐκδδ. ὀρθῶς, φέσι σου α. Καὶ ἄλλη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι διορθωμένο.» — Διορθῶνω: ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἔχουν φέσι σου, ὀρθά, ἐνῶ ἡ α’ φέσι του. Μήπως καὶ τὸ τομίδιο ἔχει φέσι σου; Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἡ διαφορὰ τῆς γραφῆς δὲν ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα.

Ποῖο εἶναι τὸ τελικὸ συμπέρασμα; Ἄνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν καὶ πόσο οἱ ἐκδόσεις Καραβία καὶ Βαλέτα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ τομίδιο — ἐγὼ δὲν βλέπω τέτοια ἐξάρτησιν —, καμιὰ ἀπὸ τίς διαφορετικὲς γραφές τοῦ τομίδιου δὲν ἀποδεικνύει ἀδιάσειστα ὅτι ὑπῆρξε ἄμεση ἢ ἔμμεση διορθωτικὴ ἐπέμβαση τοῦ Παπαδιαμάντη. Δύσκολα μπορῶ νὰ φανταστῶ ὅτι ὁ βια-

στικός πάντοτε Γαβριηλίδης ζήτησε διορθωμένα αποκόμματα τῆς «Σταχομαζώχτρας» καὶ τοῦ «Σημαδιακοῦ» ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἐγινε μιὰ συλλογὴ πρόχειρη ἐορταστικῶν διηγημάτων καὶ κάποιος διόρθωσε ὅσα ἐμφανῶς ἔπασχαν ἢ ὅσα νόμιζε λαθεμένα (ἄμορος) ἢ ἀνάρμοστα στὴν ἐκδοσὴ (ἐπιφυλλίδων). Αὐτὴ εἶ-
 ναὶ ἡ γνώμη μου.

Στὴν Γ' ἐνότητα — θρησκευτικὰ ἄρθρα — ὁ Δημητρακόπουλος δημοσιεύει τὰ μελετήματα «Τὰ πασχάλινὰ ἄρθρα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι τοῦ 1887» καὶ «Μιά σειρά πασχάλινων ἄρθρων τοῦ Μωραϊτίδη ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι τοῦ 1888 καὶ δύο ἄγνωστα γράμματά του». Τῇ μεγαλύτερῃ ἐκτασῇ τῆς ἐνότητος καταλαμβάνουν τὰ δημοσιευόμενα κείμενα. Εὐπρόσδεκτα τὰ μωραϊτιδικά, πού ἡ γνησιότητά τους εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἀντίθετα, «Ἡ μεγάλη ἡμέρα τοῦ Χριστιανισμοῦ», ἡ «Μεγάλῃ Παρασκευῇ», ἡ «Παραμονή», τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» καὶ ὁ «Ἅγιος Γεώργιος» δὲν παρέχουν καμιὰ βέβαιη ἐνδειξὴ τῆς παπαδιαμαντικότητάς τους. Ὁ ἴδιος ὁ Δημητρακόπουλος ἀποκλείει ρητὰ τὴν ἀπόδοσιν ἐνὸς ἀπὸ αὐτὰ στὸν Παπαδιαμάντη: «Ἐξάλλου, συχνὰ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα δημοσιεύονται ἀναστάσιμα ἄρθρα τρίτων, ξένα πρὸς τὸ κλίμα τῶν μεγαλοβδομαδιάτικων ἄρθρων πού εἶναι ἢ ἀπορρέουν ἀπὸ ἄρθρα τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ Μωραϊτίδη, ὅπως τὸ συγκεκριμένο

ἄρθρο τῆς σειρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ 1887 πού ἀναδημοσιεύουμε ἐδῶ, τὸ ὁποῖο σὲ καμιὰ περίπτωσιν δὲν θὰ τὸ ἀπέδιδε στὸν Παπαδιαμάντη ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸν Μωραϊτίδη» (σ. 133). Κι ἀκόμα, στὴν ἴδια σελίδα: «γιὰ νὰ φανεῖ πόσο ἀπέχει καὶ ἀπὸ τὸν Μ. καὶ ἀπὸ τὸν Π. ὁ ἄγνωστος τρίτος, πού θὰ προσέθετα ὅτι ἐκπροσωπεῖ ἕνα μεσοαστικὸ αἶσθημα, ἀνοίκειο πρὸς τοὺς ἄλλους δύο».

Ἐπιπλέον, ὅτι ὁ Δημητρακόπουλος ἐννοεῖ τὸ ἀνυπόγραφο «Χριστὸς Ἀνέστη» καὶ συμφωνῶ ἀπολύτως μαζί του⁹: ἂν ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε τέτοια πασχάλινὰ ἄρθρα, ἀναμαρτήτως θὰ τὸν καίγαμε στὶς πλατεῖες. Ἀλλὰ δὲν βλέπω γιατί ἡ ὑπογραφή Π. ἐμποδίζει νὰ συναθετήσουμε καὶ τὴν ἀρκετὰ μεσοαστικὴ «Παραμονή». Καμιὰ ἐμπιστοσύνη ἐπίσης δὲν μοῦ ἐμπνέει, παρὰ τὸ Π., καὶ «Ἡ Μεγάλῃ Ἡμέρα τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ἄδυνατῶ νὰ πιστέψω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ἔστω καὶ τοῦ 1887, θεωρεῖ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ σχεδὸν μηχανικὰ ἀναγκαῖο ἐπακόλουθον τῆς Σταύρωσιν καὶ ὑπερυψώνει τὴ Μ. Παρασκευὴ εἰς βάρος, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, τοῦ Πάσχα, τῆς «πανηγύρεως τῶν πανηγύρεων» κατὰ τοὺς προσφιλεῖς τοῦ ὑμνογράφου. Ἡ θεολογία τοῦ ἄρθρου δὲν εἶναι παπαδιαμαντικὴ — ἐκεῖνος εἶχε ψηλαφήσει ἐν τῇ Σκιαθῷ τὴν Ἀνάστασιν.

Ὅπως καὶ ὁ Δημητρακόπουλος ὑπογραμμίζει (βλ. σ. 132), τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος τῶν θρη-

⁹ Ἄν καὶ δὲν πρόκειται γιὰ παπαδιαμαντικὸ κείμενο, ἄς διορθωθοῦν τὸ «ὄρεκτικωτάτους» (σ. 149, στ. 28) σὲ «ὄρεκτικωτάτας» καὶ τὸ «εὐχρηθῶσι» (σ. 150, στ. 13) σὲ «εὐωχρηθῶσι».

σκευτικῶν ἄρθρων τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἐξυπαρχῆς καὶ πολὺ προσεχτικῶς. Ἦδη ἔχουν νοθευτεῖ, δηλαδὴ δὲ θεωροῦνται πιά ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη, τὰ ἄρθρα «Ἕμνος Ἀκάθιστος», «Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ μελέται» καὶ «Ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ Ἱερά Σύνοδος»¹⁰. Δὲν εἶμαι καθόλου βέβαιος τώρα ὅτι ὅλες οἱ σειρὲς τῆς Μ. Ἐβδομάδος ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση «Δόμου» καὶ κάποια ἀκόμη θρησκευτικὰ ἄρθρα εἶναι γνήσια. Τὸ πρόβλημα θὰ λυθεῖ κυρίως μετὰ κριτήρια γλωσσικὰ καὶ θεολογικὰ, τουλάχιστον γιὰ τὶς σειρὲς τῆς Μ. Ἐβδομάδος. Αὐτὴ τῆ στιγμή δὲ βρίσκω κανένα γλωσσικὸ ἢ θεολογικὸ ἔρεισμα, ποὺ νὰ μὲ πείθει ὅτι ἔστω καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύει στὸ «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ» ὁ Δημητράκοπουλος, εἴτε ἀνυπόγραφο εἴτε μετὰ τὴν ὑπογραφή Π., μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ με βεβαιότητα στὸν Παπαδιαμάντη. Μοῦ φαίνεται ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο κάθε κείμενο θρησκευτικῆς χροιάς, δημοσιευμένο στὴν Ἀκρόπολιν, νὰ θεωρεῖται παπαδιαμαντικό. Ὅλοι, ὅσοι ἀγαποῦμε τὸν Παπαδιαμάντη, θὰ θέλαμε νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα κείμενα στὸ ἔργο του — τὸ ἤθελε, ἀπὸ φιλολογικὴ κενοδοξία, καὶ ὁ Βαλέτας καὶ εἶδαμε καὶ θὰ δοῦμε ποῦ μᾶς ὁδήγησε—, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ

εὐλογημένη ἐπιθυμία πρέπει νὰ ἐλέγχεται. Εἶναι πολὺ εὐκόλο, γιὰ νὰ ὑπενθυμίσω μιὰ παράλληλη περίπτωση, νὰ ἐπαναλαμβάνουμε τὸν παραδεδομένο παλαιόθεν κοινὸ τύπο ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ *Νέου Πνεύματος* τοῦ Γαβριηλίδη ἔχει μεταφραστεῖ ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ πολὺ δύσκολο νὰ βεβαιώσουμε ποῖα συγκεκριμένως μεταφράσματα τοῦ περιοδικοῦ εἶναι δικὰ του. Ὁ ἐνθουσιασμὸς εἶναι, χωρὶς ἄλλο, κινητήρια δύναμη, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ, χρειάζεται ἀπαραίτητα καὶ ὁ κασμάς.

Αὐτὰ μᾶς φέρνουν στὴν Δ' ἐνότητα τοῦ «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ», τὰ Μεταφραστικά. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ πῆρε τοῦ μακροῦς, θὰ συζητήσω τὸ θέμα τῶν «ἀφρικανικῶν μεταφράσεων» — ὁ ὅρος, μάλλον ἀδόκιμος, εἶναι τοῦ Δημητράκοπουλου— σὲ ιδιαίτερο μελέτημα.

Συνοψίζω τὰ γενικότερα συμπεράσματα αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων μελετημάτων ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ»¹¹.

α) Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο «ὀριστικὴ ἔκδοση» γιὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη παρὰ μόνον ὅταν σώζονται ἀκέραια αὐτογράφα του, ἀλλὰ καὶ τότε μετὰ ὀρισμένες προϋποθέσεις¹².

β) Δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύσει ὡς φιλο-

¹⁰ Σοφία Μπόρα - Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Παπαδιαμάντης νοθευόμενος, Β'» (θὰ δημοσιευτεῖ στὴ *Νέα Ἔστια*).

¹¹ Ἐννοῶ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις 1 καὶ 6 καί, ἐπιπλέον, στὸ μελέτημά μου «Ἡ κάλτσα τῆς Νώενας καὶ τὸ τσουράπι τοῦ Μπουκέτου - Ἐκδοτικὰ καὶ κριτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, Β'» (θὰ δημοσιευτεῖ στὴ *Νέα Ἔστια*).

¹² Ἡ περίπτωση τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ, μολοντὶ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν

λογική αρχή ή υπόθεση ότι οι αποκλίνουσες γραφές των αναδημοσιεύσεων αντιπροσωπεύουν κείμενο που βασίστηκε σε διορθωμένα από τον Παπαδιαμάντη αποκόμματα ή σε αυτόγραφα του. Στην περίπτωση του «Σημαδιακού» και των δώδεκα διηγημάτων του Μπουκέτου αποδείχτηκε ότι οι διαφορετικές γραφές δεν ήταν καλύτερες, άρα δεν ήταν και παπαδιαμαντικές¹³.

γ) Διορθωμένα αποκόμματα του Παπαδιαμάντη υπήρχαν —και κάποια σώθηκαν¹⁴— αλλά πρέπει να είμαστε φειδωλοί στις υποθέσεις μας και εξαιρετικά διστακτικοί απέναντι στις βεβαιώσεις του Βαλέτα.

δ) Τα έξωτερικά τεκμήρια είναι

χρήσιμα ασφαλώς, αλλά αποδεικτικότερα είναι τα έσωτερικά. Αποδείχτηκε ότι η ύπογραφή Π. αποτελεί νάρχη, όταν δεν ενισχύεται από τη γλώσσα και το περιεχόμενο του κειμένου¹⁵.

ε) Και αν ακόμα αποδειχτεί ότι μια αναδημοσίευση βασίστηκε σε αποκόμμα διορθωμένο ή σε αυτόγραφο, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετούμε όλες τις νέες γραφές ως υγιέστερες και προκρίτουμε των παλαιών. Κανείς δε μās βεβαιώνει ότι ο νεώτερος στοιχειοθέτης ήταν προσεκτικότερος από τον παλαιό¹⁶. Αυτόνοτητα πράγματα.

Φεβρουάριος 2000

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

παπαδιαμαντικών, είναι διδακτική: δεινοί φιλόλογοι ασχολήθηκαν και ασχολούνται με τη μεταγραφή τους, εντούτοις όλο και προκύπτουν νέες και ασφαλέστερες, συχνά, αναγνώσεις. Ο Βαλέτας εξέδωσε δυο φορές τον «Αλιβάνιστο» από το αυτόγραφο, εν τούτοις χρειάστηκε η ανάγνωση του Δημητρακόπουλου για να έχουμε όριστικό κείμενο. Και πάλι, δυο έμπειροι παλαιογράφοι, ο Γ. Α. Χριστοδούλου και ο Δημητρακόπουλος, εξέδωσαν από αυτόγραφο το άτιτλο και κολοβό διήγημα του Παπαδιαμάντη που βρέθηκε στο αρχείο Φαλτάιτς (βλ. «Φύλλα έσκορπισμένα», σσ. 119-125· η δυσκολία ανάγνωσης αυτού του αυτόγράφου θυμίζει αρκετά τη σολωμική περίπτωση), αλλά αποδείχτηκε ότι η δημοσίευσή του ήταν επικριτική διορθώσεων (βλ. τη σχετική βιβλιοκρισία των «Φύλλων έσκορπισμένων» στα Παπαδιαμαντικά Τετράδια, τεύχ. 4). Το ίδιο συνέβη με το ποίημα «Στην Παναγία τη Σαλονικιά» και με άλλα κείμενα.

¹³ Δεν αποκλείεται βέβαια να επιφέρει ο συγγραφέας μιá διόρθωση που σ' έμας φαίνεται ότι δεν βελτιώνει το κείμενο, όμως δεν υπάρχει, θαρρώ, τέτοια περίπτωση στα κείμενα που εξετάσαμε, ενώ υπάρχει, πιθανώς, στον «Αντίκτυπο του νοού».

¹⁴ Βλ. «Φύλλα έσκορπισμένα», σσ. 156-173.

¹⁵ Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Παπαδιαμάντης νοθευόμενος», *Νέα Έστία*, τεύχ. 1704, Σεπτέμβριος 1998. Από τις τέσσερις μεταφράσεις της Έστίας που απέδωσε στον Παπαδιαμάντη, οι τρεις, όπως σημειώνει και ο Δημητρακόπουλος (σ. 134) έχουν την ύπογραφή Α. Π., πράγμα πολύ διαφορετικό από την Π., με την οποία υπογράφεται η τέταρτη, αλλά ελάχιστα βασίστηκε για την πατρότητά τους στα αρχικά με τα όποια υπογράφονται. Σε ιδιαίτερο σημείωμα θά παρουσιάσω τα στοιχεία που με βεβαίωσαν ότι είναι παπαδιαμαντικές.

¹⁶ Οι αναδημοσιεύσεις διηγημάτων του Έλευθέρου Βήματος στο Έλευθερον Βήμα της Κυριακής έγιναν ασφαλώς από το ίδιο αυτόγραφο, αλλά, όπως άλλωστε είναι φυσικό, άλλοτε υπερέχει ή πρώτη και άλλοτε ή δεύτερη δημοσίευση (βλ. βιβλιοκρισία των «Φύλλων έσκορπισμένων» στο τεύχος 4 των Παπαδιαμαντικών Τετραδίων).

Παπαδιαμαντικά διάφορα - Μακρύ ταξίδι στοχασμού στην άκρη του λόγου, γράφει ο Γιάννης Σπανόπουλος, Βιβλίο πρώτο, Αθήνα 1997, σσ. 222.

Ο κ. Γιάννης Σπανόπουλος είναι έραστής του Παπαδιαμάντη και τής Σκιαθίου —δέν είναι Σκιαθίτης αλλά έχει ένα σπίτι στο νησί— και συντάκτης ενός ανέκδοτου πλέον πολύτιμου γενικού εύρετηρίου των Απάντων Παπαδιαμάντη. Ήδη στα Παπαδιαμαντικά Τετράδια (τεύχ. 3) υπάρχει μια διορθωτική συνεργασία του και στο τεύχος τούτο άρθολογείται ένα ποίημά του για τόν Παπαδιαμάντη. Στο εύμεγεθες βιβλίο του διακρίνονται καθαρά δυο δρόμοι προσέγγισης του Παπαδιαμάντη, ή αισθαντική (χρησιμοποιώ τή λέξη του συγγραφέα) και ή φιλολογική. Θα συζητήσω έδω μόνο τά φιλολογικά (και, δυστυχώς, όχι όλα), ένω για τά άλλα περιορίζομαι νά αντιγράψω τά «Προλογικά» (σ. 9) του βιβλίου:

«Η άπόφασή μας νά γράψουμε για τόν Ππδ. ξεκινάει άπό μιάν άνάγκη εσώτερης διάθεσης και δέν έχει σχέση με τίς όποιες μας έκφραστικές ιδιαιτερότητες (πεζογραφικές, ποιητικές, καλλιτεχνικές), δηλαδή ξεκινάει άπό κάτι αισθαντικό πού περιέχει όλα αυτά μαζί, και μιās παραλληλότητας εύτυχούς σύμπτωσης, νά γνωρίσουμε τήν πατρίδα και τούς ανθρώπους της· τά ήθη και τίς

συμπεριφορές τους και νά περπατήσουμε στα ίδια άχνάρια και στα ίδια βήματα· στα ίδια άκρογιάλια και στα ίδια ψηλώματα, με όλα τά φυσικά και μεταφυσικά έπακόλουθα μιās τέτοιας έπαφής, πού βασικό στοιχείο της στάθηκε ή σταθερή πίστη μας στη δύναμη τής έννοιας “ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ”, σάν εύελπιστότερης (για τó μέλλον) άνασύνθεσης τών ίδιων αυτών δέκα γραμμάτων του άλφαβήτου, πού συνθέτουν τή λέξη “ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ”, πού συνιστά τούς αντίποδες του πνεύματος, με τίς γνωστές άπάνω μας έπιπτώσεις της.

» Έτσι, λοιπόν, σάν ένα είδος αυτοάμυνας άπέναντι στα συμβαίοντα και παράλληλα μιās αισθητικής ύπερναπλήρωσης πού πολύ μάς έλειπε, ή παπαδιαμαντική πραγματικότητα μάς παρέσυρε στους μυστικούς κόσμους της κι' έμεις μ' έμπιστοσύνη τής άφεθήκαμε».

Μπορώ τώρα νά μπώ σέ χωράφια πού μου είναι κάπως περισσότερο γνωστά. Πρέπει όμως νά πληροφορήσω προηγουμένως τόν άναγνώστη ότι οι φιλολογικές παρατηρήσεις του κ. Σπανόπουλου άναφέρονται στην έκδοση «Δόμου», πράγμα πού ρητά δηλώνει και ό ίδιος: «Η παρούσα εργασία βρίσκεται σέ άμεση σχέση με τήν κριτική έκδοση τών ΑΠΑΝΤΩΝ Παπαδιαμάντη. Έκδοση ΔΟΜΟΣ, Αθήνα 1981-1988»¹.

¹ Σέ βιβλιοκρισία τών Παπαδιαμαντικῶν διαφόρων, δημοσιευμένη σέ περιοδικό μεγάλης κυκλοφορίας, ό κριτικός έγραφε με έμφαση ότι τó βιβλίο του κ. Σπανόπουλου περιστρέφεται κυρίως γύρω άπό τήν έκδοση Βαλέτα. Τό εύρετήριο όνομάτων δείχνει ότι στίς 220 μεγάλες σελίδες τών Παπαδιαμαντικῶν διαφόρων ό Βαλέτας μνημονεύεται πέντε φορές όλο κι όλο (ένω ό Λορεντζάτος έξι, ισάριθμες ό Χ. Β. Χειμώνας και ένένα ό Χριστοδούλου).

Σωστό είναι να άρχισω με εκείνες τις περιπτώσεις, όπου ο κ. Σπανόπουλος εκφράζει το παράπονο ότι ο ύποφαινόμενος του τρώει το δίκαιο. Έτσι, στις σσ. 104-105, όπου γίνεται λόγος για το παπαδιαμαντικό μηλολονθοῦν (4.223.21-22), για τὸ ὄποιο ὁ κ. Καραναστάσης, εἶχε γράψει σχετικό σημεῖωμα (Παπ. Τετρ., τευχ. 2), ὁ κ. Σπανόπουλος γράφει: «Ὡστόσο ὁ ἐπιμελητής τῶν τετραδίων, δὲ σημείωσε τὴν προτεραιότητα τῆς δικῆς μας, γιὰ τὸ “μηλολονθοῦν”, πληροφόρησης, με τὴν ἀπὸ 21.5.1988 ἐπιστολῆς μας πρὸς αὐτόν, παραμένοντας στὴν ἀπὸ 8.7.1994 ἐπιστολικὴ πρὸς ἡμᾶς θέση του, πὼς στὸ ὑπὸ ἔκδοση 4ο τεῦχος τῶν Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων, θὰ τὸ ἀνέφερε». Δυστυχῶς, δὲν τὸ ἀνέφερε, καὶ πρέπει τώρα νὰ σημειώσω ὅτι ἡ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ κ. Σπανόπουλου γράφτηκε στὶς 6.11.1988, πέντε χρόνια ωρῖτερα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 2ου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ.

Στὴ σ. 105 δημοσιεύει τμῆμα τῆς ἀπὸ 6.12.1987 ἐπιστολῆς του, με τὴν ὁποία μοῦ ὑποδείκνυε ὅτι τὸ *ῥυπερφονῆ Σελήνην* (3.233.33) δὲν εἶναι ὑποπτο, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο *ῥυπερπλωνῆ*. “Ὅσο γράφει γιὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων τὰ εἶχα σκεφθεῖ κι ἐγώ, ἀλλὰ δίστασα νὰ ἀποδεχτῶ τις λέξεις, τὸ ὑπερπλων γιὰτὶ ὑποφιαζόμεον τὸ ἐνδεχόμεον παρανάγνωσης (ἀντὶ τοῦ ὑπερπλεων), καὶ τὸ ὑπερφον ἐξαιτίας τοῦ τόνου στὴν προπαραλήγουσα. Ἀργότερα ὁ Κοσμάς ὁ Μαῖουμᾶ με ἔπεισε γιὰ τὸ

ὑπερφον, ἀλλὰ, δυστυχῶς καὶ πάλι, ὅταν ἔγραφα τὰ «Μικρὰ Παπαδιαμαντικά, Π»², λησμόνησα τὴ συζήτησή μου με τὸν κ. Σπανόπουλο.

Ἄδικαιολόγητη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ παράλειψή μου νὰ μνημονεύσω ὅτι ὁ κ. Σπανόπουλος με ἐπιστολὴ του, γραμμένη στὶς 9.10.1987, ἀποδεχόταν τὴν ἀνάγνωσή μου ἐκεῖ (5.40.15) ἀντὶ τοῦ ἐνθέως πού εἶχε προτείνει ὁ Ζ. Λορεντζάτος.

Τέταρτη παράλειψη: στὸ Ἰπόμνημα γιὰ τὸ ποίημα «[Στὸν Χριστὸν τοῦ Κάστρου]» (5.370.2) σημείωσα ὅτι ὁ Ζ. Λορεντζάτος καὶ ὁ Στάθης Τσαγκαρουσιάνος εἶχαν ἐπισημάνει ὅτι στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ ποιήματος ἡ διάταξη ὀρισμένων στίχων ἦταν λαθεμένη, παρέλειψα ὅμως πὼς καὶ ὁ κ. Σπανόπουλος, με τὴν ἀπὸ 5.2.1987 ἐπιστολὴ του μοῦ εἶχε ὑποδείξει τὸ λάθος.

Ζητῶ συγγνώμη γιὰ τὴν ἀποσιώπηση τοῦ ὀνόματος τοῦ κ. Σπανόπουλου, πού ἔχει δίκαιο νὰ παραπονεῖται, καὶ μάλιστα πολὺ διακριτικά. Τὸν βεβαιώνω ὅτι ἦταν ἀκούσια. Ὡς φιλόλογος δὲν ἔχω κανένα ἐλαφρυντικό καὶ εἶμαι ἄξιος αὐστηρῆς μομφῆς. Ὡς ἄνθρωπος, με ἀδύνατη μνήμη καὶ τεράστια ἀλληλογραφία, ζητῶ τὴν ἐπιεικεία του. Δὲ θέλησα νὰ σφετεριστῶ τις δικές του κριτικὲς συμβολές, μάρτυράς μου ὁ Θεός.

Ὁ κ. Σπανόπουλος μνημονεύει, ἐκτενῶς κάποτε, καὶ τις ἐρμηνευτικὲς ὑποδείξεις πού κατὰ καιροὺς ἔθετε ὑπόψη μου με τις ἐπιστολές του. Τὸ εὐτύχημα εἶναι ὅτι στὴν περίπτωσή

² Ἑλληνικά 47, 1997, 369-73.

αυτή είχα φανεί έπιμελέστερος. Κράτησα σημειώσεις και έτσι, όταν συντάχθηκε τὸ γενικό γλωσσάριο τῶν Ἐπιπέδων (τόμ. Ε'), δὲν παρέλειψα νὰ ἀναγράψω τὶς προτεινόμενες ἐξηγήσεις του³. Ὅταν ἔλθει ὁ καιρὸς νὰ ἀνασυνταχθεῖ τὸ γλωσσάριο, ὁ συντάκτης πρέπει νὰ διεξέλθει προσεκτικὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σπανόπουλου⁴.

Δίκαιο εἶναι νὰ προσθέσω ὅτι τὸ ἀντήχησεν (1.492.17), ποὺ διορθώθηκε στὴν ἀνατύπωση (ἀντήχησαν), τὸ εἶχε θεωρήσει διορθωτέον καὶ ὁ κ. Σπανόπουλος (ἐπιστ. 8.12.1986, βλ. τώρα σ. 50 τοῦ βιβλίου του). Σωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι στὸ χωρίον 2.73.9 τὸ ὅμως πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ ὅπως. Ἐξίσου ὀρθή, ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, εἶναι ἡ παρατήρησή του ὅτι ἡ φράση πρὸς τὸ πέλαγος τοῦ βουνοῦ (2.566.4) εἶναι ἀσαφής (στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν Ἐπιπέδων σημειώνεται: ἀμφίβολο). Πάντως ἡ θεραπεία τοῦ χωρίου —ἢ, ἐνδεχομένως, ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία του— δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθεῖ. Ἀσαφὲς θεωρεῖ καὶ τὸ χωρίον βράχους [...] μυστηριώδεις ἀπὸ τὸ πέλαγος (2.566.16-17) καὶ προτείνει τὸν ὀβελισμό τῶν λέξεων μυστηριώδεις ἀπὸ τὸ πέλα-

γος. Νομίζω πὼς ἡ φράση ἀποκτᾷ νόημα, ἂν διαβαστεῖ μυστηριώδεις (φαινομένους) ἀπὸ τὸ πέλαγος. Πρέπει ὅμως νὰ πῶ ἐδῶ ὅτι κάποτε δεῖχται νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται πὼς μᾶς ἔχει παραδοθεῖ τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενον. Γράφει δηλαδὴ στὸ τέλος τῶν παρατηρήσεών του γιὰ τὰ δύο ἀσαφῆ χωρία: «Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῶν αὐτογράφων θὰ μᾶς ἔλυνε τὶς ἀπορίες καὶ θ' ἀπομάκρυνε τὶς ἀμφιβολίες μας. Ἡ μοιραία καταφυγὴ στὴν πρώτη δημοσίευση, δὲν εἶναι πάντοτε ικανοποιητικὴ» (σ. 168). Φυσικά! Ἀλλὰ ποῦ νὰ βροῦμε τὰ χειρόγραφα τοῦ Βαρδιάνου στὰ σπύρκα, φίλτατε κύριε Σπανόπουλε; ΠΟΥ;

Προτοῦ τελειώσω θέλω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ κ. Σπανόπουλος δὲν εἶναι φιλόλογος, γιὰ τοῦτο καὶ οἱ διορθωτικὲς ἢ ἐρμηνευτικὲς συμβολές του εἶναι ἀξίες μεγαλύτερου ἐπαίνου. Δὲν εὐστοχεῖ πάντοτε⁵ —καὶ ποῖος τάχα τὸ καταφέρνει;— ἡ μέριμνά του ὅμως γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου εἶναι ἀξιομίμητη.

N. Δ. Τ.

³ Πίνακα τῶν δημοσιευμένων διορθώσεών του καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν του προτάσεων παρέχει ὁ κ. Σπανόπουλος στὶς σσ. 213-4 τοῦ βιβλίου του.

⁴ Θὰ πρέπει νὰ συζητηθεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σπανόπουλου γιὰ τὶς λέξεις καὶ φράσεις καληῶρες, γεμάτα, γαλεύω, τ'ν παραβοκυρά σας! κ.ἄ.

⁵ Δὲν ὑπάρχει, λογουχάρη, καμιά ἀπολύτως πιθανότητα νὰ ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης τὴ λέξη μητρῶν ἀντὶ μητέρων στὸ ἀδίκως περιμάχητο χωρίον τῆς «Ἐξοχικῆς Λαμπρῆς» «ν' ἀποσῶν τὰ παιδιὰ» εἰς τοὺς κόλπους τῶν μητέρων, τῶν ἐνοριτισσῶν του (2.126.23-24).

Ἄλἐξανδρου Παπαδιαμάντη, Ἡ Φόνισσα, Γ' Λυκείου, Βοηθητικὸ Ὑλικὸ (Βοήθημα γιὰ τὸν Καθηγητὴ). Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ Πολιτισμοῦ, Διεύθυνση Μέσης Ἐκπαίδευσης, Ὑπηρεσία Ἀνάπτυξης Προγραμμάτων, Λευκωσία 1999, σσ. 163.

Ἀνθολόγηση καὶ Συγγραφή: Ἰωάννα Ὀρφανίδου καὶ Ἑλένη Σεμελίδου. Ἐποπτεία: Νίκος Ὀρφανίδης, δ.φ.

Ἐνα λαμπρὸ διδακτικὸ βοήθημα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὴν Φόνισσά του πὺ ἐντυπωσιάζει μὲ τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα του καὶ τιμᾶ ὄχι μόνον τὴν ἐκπαιδευτικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία, μᾶς ἔδωσε ἡ Διεύθυνση Μέσης Ἐκπαίδευσης τῆς Κύπρου, τὸ 1999.

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη:

Στὸ Α' Μέρος του (σσ. 1-50) περιλαμβάνει «Συναγωγὴ Κειμένων γιὰ τὸν Ἀλἐξανδρο Παπαδιαμάντη». Πρόκειται γιὰ ἔγκυρα καὶ μὲ εἰδικὴ φροντίδα ἐπιλεγμένα κριτικογραφικὰ ἀποσπάσματα μελετητῶν τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου (ὅπως τῶν Κωστῆ Παλαμᾶ, Γ. Βαλέτα, Παν. Μουλλᾶ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ὀδυσσέα Ἐλύτη, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη κ.ἄ.). Τὰ ἀποσπάσματα φωτίζουν τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου τῶν γραμμάτων μας (περιλαμβάνονται τὸ περίφημο αὐτοβιογραφικὸ σημεῖωμα, χρονολογικὸς δείκτης τῆς ζωῆς τοῦ Παπαδιαμάντη καθὼς καὶ πλούσια βιογραφικὰ καὶ πλήρη ἐργογραφικὰ στοιχεῖα) καὶ ἀναφέρονται στὶς ἐπιδράσεις πὺ δέχτηκε ἀπὸ τὴ βυζαν-

τινὴ παράδοση, ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ καὶ ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, φωτίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου του, ὡς πρὸς τὴ σχέση του μὲ τὴν ἠθογραφία καὶ τὸν ρεαλισμὸ, ἀναδεικνύουν τὴν ποιητικὴ του λειτουργία, ἐπισημαίνουν τὶς Τεχνικὲς τῆς ἀφήγησης καὶ κάνουν ξεχωριστὴ μνεῖα στὴ γλῶσσα. Τέλος ἐπιχειρεῖται κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, ἀνθολογοῦνται ποιήματα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, παρατίθενται ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ ἀρνητικὲς κριτικὲς καὶ ἀπὸ διστάμενες ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις. Τὸ πρῶτο μέρος κλείνει μὲ «Ἐπιλογὴ Βασικῆς Βιβλιογραφίας».

Στὸ Β' Μέρος του τὸ βιβλίο περιλαμβάνει «Συναγωγὴ Κειμένων γιὰ τὴ Φόνισσα» (σσ. 53-124). Πρόκειται γιὰ συστηματικὴ ἀνθολόγηση κειμένων πὺ ἀναφέρονται στὸ ἔργο, ἀντλημένη ἀπὸ τὶς σχετικὲς φιλολογικὲς μελέτες (ὅπως τῶν Ἰωακείμ-Κίμωνος Κολλυβά, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Γαλάτειας Σαράντη, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Στέλιου Ράμφου κ.ἄ.). Στὰ ἀποσπάσματα ἐπιχειρεῖται ἐρμηνεῖα τοῦ ἐγκλήματος τῆς Φραγκογιαννοῦς, δίδονται στοιχεῖα πὺ ἐπιτρέπουν τὴν πολὺπλευρὴ σκιαγράφηση τῆς προσωπικότητάς της (τὰ ὄνειρά της, ἡ σχέση της μὲ τὸ φυσικὸ στοιχεῖο), γίνονται ἀπόπειρες νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ αἰνίγμα τοῦ τέλους τῆς ἡρωίδας· παρατίθενται ἐπίσης ἀποσπάσματα πὺ περιέχουν κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς Φόνισσας ὡς πρὸς τὴν Τεχνικὴ τοῦ ἔργου καὶ τὴν αἰσθητικὴ του ἀξία καὶ ἄλλα πὺ φωτίζουν τὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι

στην ήρωίδα του. Ένδιαφέροντα στοιχεία διακειμενικής προσέγγισης του έργου κλείνουν την κριτικογραφική ανθολόγηση. Το δεύτερο μέρος κλείνει με γλωσσάριο και Έπιλογή Βασιικής Βιβλιογραφίας.

Στό Γ' Μέρος του βιβλίου κατατίθεται από τους συγγραφείς πρόταση για την διδακτική προσέγγιση του έργου (σσ. 127-163). Η πρόταση παρακολουθεί τον χρόνο και τον τόπο, τη δομή του έργου, τον «πληθυσμό» του, απόπειρα έρμηνείας του τέλους της ήρωίδας, στοιχεία της Τεχνικής και αναφορές στην αισθητική αξία της Φόνισσας. Το βιβλίο κλείνει με την παράθεση προτάσεων για έργασίες των μαθητών.

Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για βιβλίο προϊόν μόχθου και αγάπης, το οποίο επιχειρεί σφαιρικά να καλύψει τις ανάγκες που δημιουργεί ή διδασκαλία της Φόνισσας και να αποτελέσει ένα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια του διδάσκοντος που θα δοκιμασθεί με τη σκοτεινή ήρωίδα του Παπαδιαμάντη.

Έννοείται ότι ο πλούτος του υλικού του δέν φιλοδοξεί να ακυρώσει

την διδασκαλία, ή οποία οικοδομείται πάνω σε αυτή τη γνώση αλλά δέν έχει σχέση στενής εξάρτησης μαζί της· αντίθετως, αυτονομείται από αυτήν για να επιστρέψει εξοπλισμένη πάντοτε με τον πλούτο του προβληματισμού της στον δημιουργικό και γόνιμο διάλογο με το κείμενο.

Κλείνοντας θα θέλαμε να διατυπώσουμε την εϋχή να μη ματαιώσει ή διαμορφούμενη εκπαιδευτική πραγματικότητα στον χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας προσπάθειες όπως αυτή που μās έχάρισε το Ύπουργείο Παιδείας της Κύπρου και να μην είσακουσθούν φωνές όπως αυτές που έσχάτως διατυπώνονται στον τύπο και ζητούν την απομάκρυνση από το σχολείο έργων όπως Η Φόνισσα, με το επίχειρημα ότι αυτά έχουν πλέον γεράσει. Είναι βέβαιο πως ή γραία Χαδούλα θα μετεωρίζεται έσαι μεταξύ θείας και ανθρωπίνης δικαιοσύνης: φτωχοί θα είμαστε έμεις που δέν θα μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον μετεωρισμό της.

Τασούλα Καραγεωργίου

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ*

1998

Σάββατο - Τρίτη, 3-6 Ιανουαρίου, ώρα 20.30, Βαροπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Θεσσαλονίκη. Πανί του όνειρου, Θέαμα σκιών Θεσσαλονίκης, «Χριστουγεννιάτικες νύχτες». Μεταφορά διηγημάτων του Παπαδιαμάντη στο θέατρο σκιών, Σκιοθεσία: Άγάπιος Άγαπίου, Σχέδια και Φιγούρες: Μαρία Λέτσιου, Μουσική: Πάρης Παρασχοπούλος. [Σύμφωνα με τη σχετική άφισα.]

Κυριακή, 4 Ιανουαρίου, Δεξαμενή Άθηνων. Κατάθεση στεφάνου στην προτομή του Παπαδιαμάντη από τον Σύλλογο των Άπανταχού Σκιαθιτών. Η κατάθεση έγινε από τον Πρόεδρο του Συλλόγου, που μίλησε με θέμα «Πώς φωτογράφησε τον Άλ. Παπαδιαμάντη ο Π. Νιρβάνας». [Πηγή: *Μέ του Βορῆ τὰ κύματα*, τεύχ. 24-25, σ. 37.]

Παρασκευή - Σάββατο, 13-14 Φεβρουαρίου, ώρα 10 μ.μ. Ναῦς θαλασσοφίλητος, Βιβλιοπωλείο - Αΐθουσα Τέχνης - Δισκοπωλείο - CAFE, Παραλία Λευκού Πύργου. Live Jazz, «Γουτού Γουπατού», Φλώρος Φλωρίδης πνευστά, Κώστας Βόμβολος ακορντεόν, Νεκτάριος Καρατζής μπάσο. [Από τη σχετική άφισα.]

Πέμπτη, 5 Μαρτίου, ώρα 19.00. «1908-1998, Προεσπερίς Παπαδιαμάντη», από την Έταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών. Ίερός Ναός Άγ. Γεωργίου Καρύτση: Μικρό

Άπόδειπνο, Τροπάρια από την ακολουθία του αγίου Νικολάου Πλανᾶ, Τρισάγιο στη μνήμη του Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»: Ὀμιλία του Προέδρου τῆς Ἐτ. Παπ. Σπουδῶν ἐπ. καθηγ. κ. Φώτη Δημητρακόπουλου, Ἀνάγνωση του διηγήματος «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης» ἀπό τὸν κ. Γιῶργο Μούτσιο. Παίζει νάι ὁ κ. Γιῶργος Συμεωνίδης.

Μέγα Σάββατο, 18 Ἀπριλίου, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Σκιαθίου, Μπούρτζι. «Σπονδή στους Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδη». Μίλησε ὁ Μῆτσος Κασόλας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη και ὁ Γιῶργος Τσαγκάρης γιὰ τὸν Μωραϊτίδη. [Πηγή: *Μέ του Βορῆ τὰ κύματα*, τεύχ. 24-25, σ. 20.]

Σάββατο, 9 Μαΐου, ώρα 19.00, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Γαλατσίου. «Ἡ ἀδιάπτωτη μαγεία του Παπαδιαμάντη». Χρῆστος Παπαϊωάννου «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ἡ ζωὴ και τὸ ἔργο του», Χρῆστος Β. Χειμώνας - Νίκος Α. Ἀκρίβος «Τὰ σκιαθίτικα τοπία του Κύρ-Ἀλέξανδρου» (μὲ προβολὴ ἐγχρώμων διαφανειῶν), Μαρία Γκασούκα «Τὰ νεαρά κορίτσια στα σκιαθίτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη», Γεράσιμος Μασούρας «Ἡ φύση στο ἔργο του Παπαδιαμάντη», Δημήτρης Χ. Χαλατσᾶς «Ἡ μεταγλώττιση του Παπαδιαμάντη», Ι. Μ. Χατζηφώτης «Πα-

* Στὸ Ἡμερολόγιο καταγράφονται ὅσα πληροφορεῖται ὁ συντάκτης του, πού ζεῖ στὴν ἐπαρχία.

παδιαμάντης και θρησκευτικές οργανώσεις». Στο τέλος τῆς εκδήλωσης σπονδή στον Κύρ-Ἀλέξανδρο με κρασί, τυρί κι ἐλιές. [Πηγή: τὸ πρόγραμμα τῆς εκδήλωσης.]

Παρασκευή, 22 Μαΐου, ὥρα 3 μ.μ., Ἑλληνικὴ Ραδιοφωνία, Τρίτο Πρόγραμμα. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ Φόνισσα. Σκηνοθεσία Ἀλέξη Μινωτῆ, ἀνάγνωση ἀπὸ τὴν Κατίνα Παξινού. [Πηγή: Ἡ Καθημερινὴ 19.5.1998, σ. 13.]

Παρασκευή - Κυριακὴ, 22-24 Μαΐου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Κτίριο Παπαστράτου, Βόλος. Διεθνὲς Συνέδριο «Ἡ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη». [Λεπτομέρειες θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὰ ἀναμενόμενα Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.]

Δευτέρα, 25 Μαΐου, ὥρα 8.30 μ.μ., Αἴθουσα Τέχνης Πνευματικῶ Κέντρου Κοζάνης. Ὁμιλία τοῦ Λάκη Προγκίδη γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη μὲ τίτλο «Αὔρα βαθύτατα ἀναγεννησιακὴ». Ἐκθεση βιβλίων γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Σάββατο, 26 Σεπτεμβρίου, ὥρα 10.00 π.μ., Θέατρο Παπαδημητρίου, Χαλκίδα. Εἰσήγηση τοῦ Λουκᾶ Κούσουλα (στὸ Διήμερο Σεμινάριο «Ἡ διδασκαλία ὁλόκληρου λογοτεχνικοῦ ἔργου στὴ Μέση Ἐκπαίδευση», ὁργανωμένο ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Βιβλίου καὶ τὸν Σύνδεσμο Φιλολόγων Εὐβοίας) μὲ θέμα: «Ἡ διδασκαλία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλέξανδρου

Παπαδιαμάντη Βαρδιάνος στὰ σπώρκα».

Πέμπτη, 24 Δεκεμβρίου, ὥρα 6.30 μ.μ., Ἱερὸς Ναὸς Ἀγίων Ἰσιδώρων Λυκαβηττοῦ, «Χριστουγεννιάτικη ἀνάμνηση Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη». Πρωτοβουλία: Συλλόγου Ἱεροῦ Ναοῦ Ἀγίων Ἰσιδώρων, Αἰγίδα: Ἑταιρ. Παπαδ. Σπουδῶν, Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, Στοᾶς τοῦ Βιβλίου (Ἐκδόσεις «Δόμος») καὶ ραδιοφ. σταθμοῦ «Ἀθήνα 9.84». Ὁμάδα φοιτητῶν Χορωδίας Παν/μίου Ἀθηνῶν ἀποδίδει τὸν 83ο ψαλμὸ (σὲ παράφραση Παπαδιαμάντη), μουσικὴ Ἀντώνη Βασιλάκη. Δημήτρης Κακαβελάκης «Ὁ Ταπεινὸς τοῦ Λόγου». Ἀποσπάσματα ἀπὸ χριστουγεννιάτικα διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη (ἀνάγνωση Δημήτρη Λιγνάδη), ἀπαγγελία ἀπὸ τὸν Δημ. Λιγνάδη τοῦ «Παπαδιαμάντη» τοῦ Σικελιανοῦ. Αἰωνία ἡ μνήμη ἀπὸ τὸν ἀρχιμ. Δαμασκηνὸ Βελισαρίου, Λυκοῦργος Ἀγγελόπουλος «Ἡ ψαλτικὴ μοναδικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη», «Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη» ἡ Ἑταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Μελετῶν ἀπὸ τὸν Πρόεδρό της Φ. Δημητρακόπουλο, καὶ πάλι ἡ χορωδία τὸν 83ο ψαλμὸ, ἐνδιαμέσως χριστουγεννιάτικοι ὕμνοι. [Πηγή: τὸ πρόγραμμα τῆς εκδήλωσης.]

Παρασκευή - Χριστούγεννα 1998, ὥρα 10 π.μ., ΕΤ1, «Χριστούγεννα μὲ τὸν κυρ-Ἀλέξανδρο. Διηγήματα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη».

1999

Παρασκευή, 29 Ιανουαρίου, Έταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη. Σύνδεσμος Φιλολόγων Θεσσαλονίκης, Έκδήλωση για τὸν έορτασμό τῶν Έλληνικῶν Γραμμάτων. Άγγελος Μαντᾶς «Καί πάλι για τὸν Παπαδιαμάντη», Άνέστης Κεσελόπουλος «Ἡ Θεσσαλονίκη στὸ έργο τοῦ Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη καί τοῦ Άλέξανδρου Μωραϊτίδη».

Πέμπτη, 4 Μαρτίου, ὠρα 7 μ.μ., Έρὸς Ναὸς Άγίου Γεωργίου Καρύτση, Άθήνα. Μικρὸ ἀπόδειπνο. Τροπάρια ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ Άγίου Νικολάου τοῦ Πλανᾶ, Τρισάγιο στὴ μνήμη τοῦ Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη καί Άλεξάνδρου Μωραϊτίδη. Ὁρα 7.30 μ.μ., Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός». Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τῆς Έταιρείας Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν καθηγ. Φώτη Δημητρακόπουλου, Έκθεση προπλάσματος προτομῆς τοῦ Παπαδιαμάντη, έργου Θ. Θωμόπουλου, καί παρουσίαση ἀπὸ τὸν Φ. Δημητρακόπουλο, ὁμιλία Νίκου Ὁρφανίδη «Ὁψεις τοῦ ἱεροῦ στὸν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη», Άνάγνωση ἀπὸ τὸν ἠθοποιὸ Χρήστο Φράγκο (ὑπόκρουση μὲ νεί τοῦ μουσικοῦ Γιώργου Συμεωνίδη) τοῦ «Μυρολογοῦ τῆς φώκιας». Ἡ ὅλη ἐκδήλωση διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Έταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν.

Κυριακή, 14 Μαρτίου, ὠρα 11.15 π.μ., Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Άθηναίων, Άθήνα. Ὁμιλία τοῦ Ἰωάννη Μενοῦνου: «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὁ Χριστιανός, ὁ λογοτέ-

χνης, ὁ έρωτικὸς, ὁ χιουμορίστας». Ἐπαγγελία τοῦ ποιήματος τοῦ Γ. Βερίτη «Παπαδιαμάντης».

*Πέμπτη, 29 Ἀπριλίου, ὠρα 8.30 μ.μ., Χατζηγιάννιο Δημοτικὸ Πνευματικὸ Κέντρο, Λάρισα. Παρουσίαση τοῦ βιβλίου *Τὰ Καστρινά* (διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη). Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ὁ Παπαδιαμάντης ἀνάμεσά μας», Νίκος Ἀκρίβος «Τὸ Κάστρο - Ἡμεσαιωνικὴ πόλις τῆς Σκιάθου» (μὲ προβολὴ ἐγχρωμῶν διαφανειῶν). Διοργανωτές: Πολιτιστικὸς Ὁργανισμὸς Δήμου Λάρισας, Ἀναπτυξιακὴ Δ.Ε. Σκιάθου, περιοδικὸ *Γραφή*, βιβλιοπωλεῖο «Γνώση».*

Πέμπτη, 27 Μαΐου, ὠρα 8 μ.μ., Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Άθήνα. Ἐπιστημονικὴ Ἡμερίδα τῆς Έταιρείας Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν: «Ὁ Παπαδιαμάντης μεταφραστῆς καί μεταφραζόμενος». Ὁμιλητές: Γιάννης Τζιώτης «Ὁ Παπαδιαμάντης στὰ γαλλικὰ καί γερμανικὰ λεξικά λογοτεχνίας», Emmanuelle Mosser-Karagiannis «Ἡ πρόσληψη τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Γαλλία», Φώτης Δημητρακόπουλος «Ἡ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Γεωργίου Ὀνὲ Ὁ ἰατρός Ραμῶν». Ὀλιγόλεπτη παρέμβαση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Κατάλογοι παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων».

Παρασκευή, 28 Μαΐου, Aula Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Γυνὴ πλέουσα» - Ἐνα διήγημα σὲ θεατρικὴ διασκευή. Ἐπιμέλεια καί ὀργάνωση Φώτη Δημητρακόπουλου.

Συμμετέχουν και παίζουν φοιτήτριες και φοιτητές του Β' εξαμήνου του τμήματος ΦΠΨ, έαρινό εξάμηνο 1999. (Τα όνοματά των φοιτητών που έλαβαν μέρος ως ήθοποιοί ή σκηνογράφοι αναγράφονται στο τετρασέλιδο πρόγραμμα, σύμφωνα με το όποιο ή παράσταση θα επαναλαμβανόταν στο Ίωνικό Κέντρο, Πλάκα, την Κυριακή, 30 Μαΐου και στο Άνοιχτό θέατρο, Σκιάθος, Σάββατο, 2 Οκτωβρίου.)

Σάββατο, 12 Ίουνίου, ώρα 9 μ.μ., Κινηματογράφος «Ελύμιον», Λίμνη Εύβοίας. Προβολή της ταινίας του Εύθυμη Χατζή «Τά Ρόδινα Άκρογιάλια». Εισαγωγικές σύντομες ομιλίες Εύθυμη Χατζή και Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου. (Βλ. το κείμενο του Ν. Δ. Τ. «Άποσπινθηρίζοντας...» στο τεύχος τούτο. Η ταινία προβλήθηκε στο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης και σε κινηματογραφικές αίθουσες της Ελλάδας και του έξωτερικού.)

Σάββατο, 3 Ίουλίου 1999, ώρα 7.30 μ.μ., Ίερός Ναός Αγίου Νικολάου, Παλλήνη. Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Παλλήνης και Σύλλογος «Ό Παλληνεύς»: «Φιλολογική βραδιά Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη». Έσπερινός - Τρισάγιο υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη - Άποκαλυπτήρια προτομής και αναμνηστικής πλάκας. Χαιρετισμοί από τον Δήμαρχο Παλλήνης Σπ. Κωνσταντά και τον Πρόεδρο της Έταιρείας Παπαδιαμ. Σπουδών καθηγητή Φώτη Δημητράκοπουλο. Όμιλία Ίω. Οικονόμου «Ό δεσμός του Παπαδιαμάντη με την

Παλλήνη. Άνάγνωση άφηγήματος του Παπαδιαμάντη και άπαγγελία του ποιήματος του Πορφύρα από τον ήθοποιο Χρήστο Φράγκο.

Κυριακή 4 έως Πέμπτη 15 Ίουλίου, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Σκιάθου. Έκθεση ζωγραφικής Θρασύβουλου Σκλαβούου «Σκιαθίτικο φώς». [Σύμφωνα με έπιστολή του Δήμου Σκιάθου, στις Συναντήσεις Πολιτισμού και Ειρήνης «Όνειρο στο κύμα», Ίούλιος-Άύγουστος 1999, από 17 έως 31 Ίουλίου έκθεση ζωγραφικής του Λάμπρου Προβίδα «Τό σύμπλεγμα των Σποράδων και τόνησι της Σκιάθου», και από 1 έως 10 Σεπτεμβρίου έκθεση έργων των μαθητών του Σχολείου Τέχνης του Δήμου Σκιάθου και έργων από τον Πανελλήνιο Διαγωνισμό με θέμα «Εικονογράφηση των διηγημάτων του Άλ. Παπαδιαμάντη».]

Τρίτη, 20 Ίουλίου, ώρα 9.30 μ.μ., Έκκλησία Τριών Ίεραρχών, Σκιάθος. Έλληνική Βυζαντινή Χορωδία του Λυκούργου Άγγελόπουλου: «Βυζαντινή Μουσική από τόν 140-200 αιώνα και ύμνογραφήματα του Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη».

Τετάρτη, 4 Άύγουςτου, ώρα 9 μ.μ., Πλατεία Ηρώων, Λίμνη Εύβοίας. Θέατρο «Πολιτεία»: Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Φόνισσα» - Θεατρική διασκευή και σκηνοθεσία Σωτήρη Χατζάκη, στο ρόλο της Φόνισσας ή Λυδία Κονιόρδου. [Σύμφωνα με τόν Δελτίο Τύπου του Θεάτρου: «“Η Φόνισσα” άνέβηκε για τέσσερις θεατρικές περιόδους στην Άθήνα (στο θέατρο ΠΟΛΙΤΕΙΑ συμπλήρωσε 200 παραστάσεις), σε πολλές χώρες

στον κόσμο (Λονδίνο, Κούβα, Ν. Αφρική, Πολωνία, Κύπρο κλπ.) και περιοδεύει για δεύτερη χρονιά σε πόλεις της Ελλάδας με τεράστια επιτυχία. Θεωρείται από κοινό, δημοσιογράφους και κριτικούς μία από τις σημαντικότερες παραστάσεις της δεκαετίας.»]

Σάββατο, 11 Σεπτεμβρίου, ώρα 8 μ.μ., Κινηματογράφος «Αττικόν», Σκιάθος. «Αφιέρωμα στον Άλ. Παπαδιαμάντη». Παρουσίαση του βιβλίου *Γωνιά του Παραδείσου* του Κ. Γανωτή από τον ίδιο και προβολή της ομότιτλης ταινίας της Λένας Βουδούρη.

Παρασκευή, 15 Οκτωβρίου, ώρα 5.45 μ.μ. Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος: «An exercitatio plenitudinis? Νυγμοί ψυχιατρικής σπουδής του παπαδιαμαντικού διηγήματος “Ονειρο στο κύμα” ως έκδοχή διδακτικής του». [Σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σεμιναρίου του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.]

Δευτέρα, 8 Νοεμβρίου, ώρα 8.00 μ.μ., Συνεδριακό Κέντρο Έπιμελητηρίου Δράμας. Δημοτική Έπιχείρηση Κοινωνικής, Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης. Διάλεξη Άναστ. Β. Μουμτζάκη: «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Άπό τή ζωή και τή έργο του».

Πέμπτη, 2 Δεκεμβρίου - Κυριακή, 5 Δεκεμβρίου, Δημοτικό Θέατρο Σταυρούπολης, Θεσσαλονίκη. Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Καβάλας: Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη: «Φτωχοί και Άγιοι (Πέντε διηγήματα διασκευασμένα για τή θεάτρο) Τή Χριστόψωμο, Ή Σταχομαζώχτρα, Ή Ντελησφερώ, Ή Ο Άμερικάνος, Ή Πολιτισμός εις τή χωρίον». Σκηνοθεσία Δαμιανού Κωνσταντινίδη, Διασκευή Κωνσταντίνου Κούφαλη.

Τρίτη, 21 Δεκεμβρίου, ώρα 7 μ.μ., Βιβλιοπωλείο «Όκτάνα», Λευκωσία. «Λογοτεχνική βραδιά τού χειμώνα 1999-2000» με θέμα «Έσπερις Παπαδιαμάντη». Εισηγητές: Φώτης Δημητρακόπουλος «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Τή άνθος τής Έδέμ», Νίκος Όρφανίδης «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Ή λογοτεχνία τής θαλπωρής». [Σύμφωνα με τήν Πρόσκληση τού περιοδικού Άκττή, τή διοργάνωσε τήν έκδήλωση συνεργαζόμενο με τή βιβλιοπωλείο «Όκτάνα»: «Θά προηγηθεί έσπερινός στις 6.30 μ.μ. στήν εκκλησία τού Άγίου Σάββα. Θά διαβαστούν άποσπάσματα άπό τή χριστουγεννιάτικα διηγήματα τού Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη Τή Άνθος τού γιαλού, Ή σταχομαζώχτρα, Στή Χριστό στή Κάστρο.»]

ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ*

[Μέχρι τέλους 'Ιουνίου 2000]

ΒΙΒΛΙΑ - ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ - ΑΝΑΤΥΠΑ

Θανάση Παπαθανασόπουλου, *Ρουμελιώτικα, δεύτερη σειρά - Φορητές εικόνες*, Έκδόσεις Μελέαγρος, 'Αθήνα 1997, σσ. 108. [Μνείες του Παπαδιαμάντη στα ποιήματα υπ' άρ. 44, 45, 46, 48 και 49.]

Βίος και πολιτεία 'Ιεροθέου του μακαρίου Γέροντος, Εισαγωγή, παρουσιάσεις, σχόλια: υπό των πατέρων της 'Ιεράς Μονής Παναγίας Χρυσοποδαριτίσσης, εις Νεζερά Πατρῶν, [σειρά] 'Ανθη Εύσεβείας 2, Έκδόσεις Τήνος, 'Αθήναι 1994, σσ. 241. [Τὸ κείμενο τοῦ Βίου ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ 'Αλεξάνδρου Μωραϊτίδου, βλ. Εἰσαγωγή, σ. 18.]

Στέργιος Δημούλης, «Ὡς 'Ελαία καὶ Κυπάρισσος», Κριτικές καὶ Δοκίμια, Δεκέμβριος 1996, σσ. 380. [Στις σσ. 243-6: «Ὁ 'Αλ. Παπαδιαμάντης καὶ ἡ Γαλλικὴ 'Επανάσταση», 237-9: βιβλιοκρισία τοῦ: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Μινύρισμα πτηνοῦ χειμαζομένου*. Ἄλλες μνείες τοῦ Παπαδιαμάντη στις σσ. 161, 193, 313, 316. Τοῦ Μωραϊτίδη στή σ. 156.]

Γιώργος 'Αθάνας, *Θεμ. 'Αθανασιάδης-Νόβας*, Β' Συμπόσιο Ναυπакτιακῆς Λογοτεχνίας, Ναύπακτος 13-14-15 Ὀκτωβρίου 1995, *Ναυπакτιακὰ Η'* (1996), 'Εταιρεία Ναυпакτιακῶν Μελετῶν, 1997, σσ. 691.

[Στις σσ. 91-103: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Σχόλια στὸν Παπαδιαμάντη τοῦ Θεμ. 'Αθανασιάδη-Νόβα».]

'Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης καὶ τὸ ἀνακῦψαν μουσικὸ ζήτημα κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1902», 'Ανάτυπον ἐκ τοῦ Λς' τόμου (1994) τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*, 'Αθήναι 1994, σσ. 35-65. [Στις σσ. 54-5 ἀπόσπασμα ἀγνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παπαδιαμάντη.]

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «'Ιωάννης Συκουτρῆς - Λίνος Πολίτης: Τὸ χρονικὸ μιᾶς φιλολογικῆς ἀντιδικίας», 'Ανάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Μαντατοφόρος*, τεῦχος 41, 'Αθήνα 1996, σσ. 65-82. [Στῆ σ. 70 μνεῖα τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τῶν 'Απάντων Παπαδιαμάντη («Δόμου») καὶ στῆ σ. 80 τῆς ἐκδοσης τοῦ Βαρδιάνου στὰ σπόρκα ἀπὸ τὸν Λίνο Πολίτη.]

Ροδάνθη Βαλερεᾶ-Κουνάβα, 'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης (1850-1929) - Συμβολὴ στῆ μελέτη τοῦ διηγηματογραφικοῦ τοῦ ἔργου, Έκδόσεις Βιβλιογονία, 'Αθήνα 1996, σσ. 331 (διδακτορικὴ διατριβή).

'Ιω. Ν. Φραγκούλας, Δρ. Θ. Καθηγητῆς, 'Αρχων Διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, *Σκιάθος - Τὸ νησί τοῦ Παπαδιαμάντη*, Γεωγραφικὴ - Πολιτικὴ -

* Ἀπὸ τὰ ἐντυπα ποὺ ἀποστέλλονται στὸν ἐπιμελητὴ τοῦ περιοδικοῦ ἀναγγέλλονται ὅσα ἀναφέρονται, ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ, στὸν Παπαδιαμάντη, στὸν Μωραϊτίδη, τῆ Σκιάθῳ καὶ τοὺς ἄλλους λογίους τῆς.

Ἐκκλησιαστική θεώρηση τῆς Σκιά-
θου, Ἐκδόσεις Ὠρες, Βόλος, Ἰούλιος
1997, σσ. 167.

Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος, *Τοῦ
Νικόλα τὸ Ἀνάγνωσμα*, Forsitan in
modum Papadiamanteum modulate,
μὲ Ἐπίμετρον, Ἐκδόσεις Νεκτάριος
Παναγόπουλος, Ἀθήναι, Ἰούνιος
1997, σσ. 47.

Συμεὼν Σταμπουλοῦ, *Πηγές τῆς
Πεζογραφίας τοῦ Γιάννη Σκαρλίμπα*,
Ἀθήνα 1996 (διδασκαρική διατριβή,
χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων, τυπωμένη
μὲ ἤλεκτρ. ὑπολογιστή). [Σποραδικές
μνείες τοῦ Παπαδιαμάντη, κάποτε
ἐκτενεῖς.]

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ὁ ἀνα-
νεωτικός δυναμισμὸς μιᾶς μακραί-
ωνης παράδοσης. Τρεῖς νεοέλληνες
πεζογράφοι: Παπαδιαμάντης, Πεν-
τζίκης, Πρεβελάκης», Ἀνάτυπο, μὲ
διορθώσεις καὶ βελτιώσεις, ἀπὸ τὸ
Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλληνισμὸς. Πορεία
στὴν τρίτη χιλιετία, τόμ. Β', Ἐκδο-
σις Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου -
Ἁγίου Ὄρους [Ἀθήνα 1996] σσ. 16.

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Καθηγη-
τῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Εἰ-
σαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολο-
γία*, ἕκτη ἐκδοση, Ἐκδόσεις Δόμος,
Ἀθήνα 1996, σσ. 661. [Συχνές ἀνα-
φορὲς στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὶς
παπαδιαμαντολογικὲς μελέτες, στὸν
Μωραϊτίδη, στὸν Ζήση Οἰκονόμου
καὶ στὸν Ἰω. Ν. Φραγκούλα.]

Roderick Beaton, *Εἰσαγωγή στὴ
Νεότερη Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία*.
Ποίηση καὶ Πεζογραφία, 1821-1992,
Μετάφραση Εὐαγγελία Ζουργοῦ-
Μαριάννα Σπανάκη, Ἐκδόσεις Νε-
φέλη, Ἀθήνα 1996, σσ. 457. [Ἀρκετές

ἀναφορὲς στὸν Παπαδιαμάντη. Ἄ-
γνωστοὶ ὁ Μωραϊτίδης καὶ ὁ Ζήσης
Οἰκονόμου.]

Maria Skoula-Pananakakis, *Pay-
sage, habitat et litterature - L'île de
Skiathos vue par A. Papadiamantis*,
Mémoire de D.E.A. dirigé par: M. le
Professeur Spuros Asdrahas, Uni-
versité de Paris I Panthéon - Sorbon-
ne, Formation de D.E.A. d'Histoire
et Archéologie du monde byzantin et
post-byzantin, Paris 1995, σσ. 171.

*Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας -
Ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ὡς τὸν πρῶτο
παγκόσμιο πόλεμο, τόμος ζ', 1880-
1990*, Ἐκδόσεις Σοκόλη, Ἀθήνα
1997, σσ. 446. [Ὁ Παπαδιαμάντης
παρουσιάζεται καὶ ἀνθολογεῖται στὶς
σσ. 114-207 ἀπὸ τὴν Ἑλένη Πολίτου-
Μαρμαρινοῦ καὶ ὁ Μωραϊτίδης στὶς
σσ. 210-249 ἀπὸ τὸν Φώτη Δημητρα-
κόπουλο.]

Γιάννης Σπανόπουλος, *Παπαδια-
μαντικὰ διάφορα - Μακρὸ ταξίδι στο-
χασμοῦ στὴν ἄκρη τοῦ λόγου*, βιβλίο
πρῶτο, Ἀθήνα 1997, σσ. 221 (βλ.
Βιβλιοκρισίες).

Φιλερήμου ἀγάπησις, Τιμητικὸς
τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Ἀγαπητὸ
Γ. Τσοπάνη, Στέγη Γραμμάτων
καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Σειρὰ αὐ-
τοτελῶν ἐκδόσεων, ἀριθμὸς 20, Ρό-
δος 1997, σσ. 891. [Στὶς σσ. 657-75:
Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ἰδιωμα-
τικὰ στοιχεῖα σὲ μιὰ μετάφραση τοῦ
Παπαδιαμάντη».]

Κωστὴ Παπαγιώργη, Ἀλέξαν-
δρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ, Ἐκ-
δόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1997, σσ.
216. (Βλ. μελετήματα αὐτοῦ τοῦ τεύ-
χους.)

Ἐμμανουήλ Κριαρά, Κωστής Παλαμάς - Ὁ ἀγωνιστής τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ἡ κάμψη του, Ἐκδόσεις Γκοβόστη, Ἀθήνα 1997, σσ. 166. [Ἐκτενής μνεία τοῦ Παπαδιαμάντη στίς σσ. 57-8, ἀπλές ἀναφορές στίς σσ. ιδ' καὶ 59. Γιὰ τὸν Μωραϊτίδη μνεία στή σ. 98].

Χριστόφορου Μηλιώνη, Τὸ μικρὸ εἶναι ὁμορφο - Μικρὲς ἱστορίες, μικρὰ ταξίδια, μετρημένα λόγια, Ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 1997, σσ. 218. [Στίς σσ. 172-5: «Ἐάντοτε νεκρὰ εἶναι ἡ γλῶσσα...»] (μικρὸ δοκίμιο ἢ φράση τοῦ τίτλου ἀνήκει στὸν Παπαδιαμάντη) βλ. καὶ τὰ κείμενα «Ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος καὶ ὁ κυρ-Νίκος» σσ. 128-30 καὶ «Ἰπὸ τὸ φέγγος τῆς σελήνης» σσ. 146-8.]

Πανελληνίας Ἐνώσης Φιλολόγων, Σεμινάριο 23, Ὀδυσσεὺς Ἑλύτης, Ἀθήνα 1997, σσ. 184. [Βλ. μνείες γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στίς σσ. 15, 54 καὶ τὴ μελέτη τοῦ Στέφανου Διαλησμᾶ «Ἡ Ποίηση καὶ ὁ ποιητὴς στὸν Ἑλύτη», ὅπου λόγος γιὰ τὸν Παπαδιαμαντοκέντρωνα τοῦ Μικροῦ Ναυτίλου, σσ. 82-5. Ἐπίσης τὴ μελέτη τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη «Ἐρωτισμὸς καὶ αἰσθησιασμὸς στὸν Ἑλύτη», σσ. 110-11.]

Κίκας Ὀλυμπίου - Καίτης Χρίστη, Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Ἡ Φόνισσα (σχέδιο ἐρμηνείας), Ἐκδοση Συνδέσμου Ἑλλήνων Κυπρίων Φιλολόγων (Λευκωσίας - Κερύνειας - Μόρφου), Λευκωσία 1998, σσ. 85.

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ὁ Ἀλιβάνιστος - Ὀνειρο στὸ κύμα, Alexandros Papadiamantis, *Der Kirchenscheue - Der Traum auf den*

Wellen, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, Ἐκδόσεις Καστανιώτη 1997, σσ. 138 (βλ. Βιβλιοκρισίες).

Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Βασιλικὴ Λαμπροπούλου, «Τὸ “Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ” τοῦ Παπαδιαμάντη - Ὀριστικὴ ἔκδοση», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία*, τόμος 142, τεύχος 1685 τῆς 15ης Σεπτεμβρίου 1997, σσ. 1307-1314, Ἀθήνα 1997.

Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου ἱερέως τοῦ Πλανᾶ» (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἀκτὴ, Λευκωσία 1996, βλ. Παπαδιαμαντικά Τετράδια, τεύχ. 4, σ. 158.)

Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη “Τρικολόρο” ἢ “Ἡ Μακρακιστίνα”». Τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Ἀκτὴ, Λευκωσία 1997, Ἀκτὴ - Σειρὰ λογοτεχνικῆς μελέτης - 21, σσ. 14 (βλ. καὶ Παπαδ. Τετρ., τεύχ. 4, σ. 159.)

Ἰω. Ν. Φραγκούλας, Δρ. Θ. Καθηγητῆς, Ἄρχων Διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, *Οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ τῆς νήσου Σκιάθου*, Βόλος 1998 (Ἐκδόσεις Ὁρεσ), σσ. 45.

Spanoroulou [: Γιάννη Σπανόπουλου], *Πλωτὴ Σκιάθος, ποιήματα*, Ἀθήνα 1998, σσ. 62.

Ἡ Καθημερινὴ - Ἑπτὰ Ἡμέρες, Β. Σποράδες, Σκιάθος - Σκόπελος - Ἀλόνησος, Ἀθήνα, 1998, σσ. 188. (Σὲ ἕναν τόμο τρία κυριακάτικα ἔνθετα τῆς Καθημερινῆς.)

Λάκης Προγκίδης, Ἡ κατάκτηση τοῦ μυθιστορημάτος - Ἀπὸ τὸν

Παπαδιαμάντη στον Βοκκάιο, Μετάφραση Γιάννης Κιουρτσάκης, Πρόλογος Μίλαν Κούντερα, Βιβλιοπωλείον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1998, σσ. 458.

Λαογραφία, Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, τόμος ΔΗ' (38) (1995-1997), Ἀθήναι 1998, σσ. 435. [Στις σσ. 133-8: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Λαογραφικά και παροιμιολογικά σὲ ἄγνωστο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 138-40: τοῦ ἴδιου «Παροιμιακά και μετεωρολογικά» (τὸ β': «Ἡρ πρῶηρ, καθάρια τραμουντάνα».)]

Γιάννη Κ. Μπαστιᾶ, Ὁ Κωστῆς Μπαστιᾶς στὰ χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου, τόμ. Α' Χρονογραφία - Ἐργογραφία, Β' Βιβλιογραφία, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1997, σσ. 411+530. [Ἀρκετὲς μνείες τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Κ. Μπαστιᾶς ἔγραψε τὸ βιβλίο Παπαδιαμάντης - δοκίμιο. Μνημονεύεται και ὁ Μωραϊτίδης (βλ. Εὐρετήριο Β' τόμου).]

Δημήτρη Σταμέλου, Λαογραφικὴ πινακοθήκη, Β' ἔκδοση, Ἐκδόσεις Πιτσιλός, Ἀθήνα 1997, σσ. 303. [Μνεία τοῦ Παπαδιαμάντη στὶς σσ. 294, 295, τοῦ Μωραϊτίδη σ. 43, τοῦ Γ. Α. Ρήγα σσ. 43, 44, 182.]

Δημήτρη Σταμέλου, Νεοελληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Γ' ἔκδοση ἀναθεωρημένη και ἐπαυξημένη, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1993, σσ. 239. [Μνεία τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ σ. 142, τοῦ Μωραϊτίδη σσ. 40-42, τοῦ Γ. Α. Ρήγα σσ. 109, 147, 173.]

Ἴω. Ν. Φραγκούλας, Αὐτοβιογραφικό, Ἐκδόσεις Ὠρεας, Βόλος 1998, σσ. 120. [Συχνὲς ἀναφορὲς στὸν Ἄλ.

Παπαδιαμάντη, τὸν Ἄλ. Μωραϊτίδη και τὴ Σκιαθό.]

Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία, Ἐπιλογή - Ἐπιμέλεια: Φώτης Δημητρακόπουλος, [18] Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἀλιβάνιστος - Ἀψαλτος - Στρίγλα Μάνα, «Ἐπικαιρότητα», Ἀθήνα 1998, σσ. 56. [19] Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Νοσταλγός - Φαρμακολύτριά, «Ἐπικαιρότητα», Ἀθήνα 1998, σσ. 75. [20] Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἡ Φόνισσα, «Ἐπικαιρότητα», Ἀθήνα 1998, σσ. 200.

π. Γεώργιος Ἀθ. Σταματᾶς, Ὁ Ἰερὸς Μητροπολιτικὸς Ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν Σκιαθίου, Σκιαθὸς 1998, σσ. 88.

Τασούλα Καραγεωργίου, Ποιητικὴ τεχνολογία (ποιήματα), Κέδρος 1998. [Στὴ σ. 34 τὸ ποίημα «Ἀνακάλημα» γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.]

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη, Διασκευὴ [γιὰ μικρὰ παιδιὰ] Κώστας Ποῦλος, Εἰκονογράφηση Νικόλας Ἀνδρικόπουλος, Ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 1998, σσ. 32.

Θεολογία και Τέχνη, τῆς σειρᾶς «Λεμῶν ἀμφιλαφῆς», ἀρ. 2, Ἐκδόσεις «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 1998. [Στις σσ. 63-79 Ἀνέστη Κεσελόπουλου «Ἡ τέχνη στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη».]

David Robert Weinberg, *The nature, style, and aesthetics of Papadhiamandian prose*, A dissertation submitted to Michigan State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy-Department of Comparative Literature, 1977, σσ.

283. [Στις σσ. 81-218 μετάφραση τῆς Φόνισσας στὰ ἀγγλικά καὶ κατόπιν ἀναδημοσίευση φωτοτυπική, μὲ στι-
χαρίθμηση, τῆς πρώτης δημοσίευσης
τῆς Φόνισσας στὰ Παναθήναια.]

*Προσωπογραφία τοῦ Ν. Χατζη-
κυριάκου-Γκίκα.* Κείμενα τῆς διημε-
ριδας στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Τε-
τράδια «Εὐθύνης» 37, 1998, σσ. 181.
[Στὸ κείμενο τῆς Ἰωάννας Κριτσέ-
λη-Προβίδη «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς
ἐλληνικῆς ποίησης ἀπὸ τὸν Γκίκα
καὶ “Τὸ Ἄξιον ἔστι” τοῦ Ἐλύτη»
λέγεται (σ. 84) ὅτι ὁ Χατζηκυριάκος-
Γκίκας σχεδίαζε τὴν εἰκονογράφηση
ἀποσπασμάτων τοῦ Παπαδιαμάντη.
Στὸ δεύτερο εἰκονογραφημένο ὀκτα-
σέλιδο τοῦ βιβλίου ὑπάρχει τὸ σχέδιο
«Αὐλητῆς», 1970 (Πρόταση γιὰ εἰ-
κονογράφηση στὸν Παπαδιαμάντη).]

Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης, *Δύο μορ-
φές τῆς λογοτεχνίας. Ἀλέξανδρος
Παπαδιαμάντης, ὁ θεατῆς τῆς γῆς -
Νίκος Καζαντζάκης, ὁ γιὸς τῆς ἀνη-
συχίας*, Β' ἔκδοση, Ἐταιρία Λογοτε-
χνῶν Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
1998. [Τὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Παπαδια-
μάντη στὶς σσ. 7-66.]

Δημήτρη Ἰωάννου, *Τὸ πείραμα
τοῦ δόκτορος Μπεβύ*, μυθιστόρημα,
Ἐκδόσεις «Δόμος», 1999, σσ. 215.
[Τὸ μυθιστόρημα «στοιχειώνει» ὁ
Παπαδιαμάντης.]

Κώστας Γανωτῆς, *Γωνιὰ τοῦ
Παραδείσου - Μιὰ εὐλαβικὴ ἀνάγνω-
ση τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἐκδόσεις
«Ἀρμός», Ἀθήνα 1998, σσ. 109.
[Σχόλια, μὲ εἰκονογράφηση Γ. Γεωρ-
γίου, στὰ διηγήματα «Ἡ στοιχειω-
μένη καμάρα», «Ὁ γάμος τοῦ Κα-
ραχμέτη», «Ὁ νεκρὸς ταξιδιώτης»

καὶ «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης», τὰ
ὁποῖα καὶ ἀναδημοσιεύονται. Στὴ σ. 8
«Τὰ στοιχεῖα τῆς ταινίας “Γωνιὰ τοῦ
Παραδείσου”» καὶ στὶς σσ. 9-10 τὸ
κείμενο τῆς σκηνοθετιδος τῆς ταινίας
Λένας Βουδούρη «Ὁ κ. Γανωτῆς καὶ
ἡ ταινία “Γωνιὰ τοῦ Παραδείσου”».]

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἡ Ἐκ-
κλησία ὡς τέλος καὶ ὡς ἀποκάλυψη
στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸν Πεν-
τζίκη - «Νεκρὸς ταξιδιώτης» (1910)
- «Ὁ Πεθαμένος καὶ ἡ Ἀνάσταση»
(1944), Ἐκδόσεις «Δόμος» 1998, σσ.
52.*

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἀνάλε-
κτα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, Β'
ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἐκδόσεις
Νεφέλη, Ἀθήνα 1998, σσ. 416. [Ἀρ-
κετὲς μνείες τοῦ Παπαδιαμάντη, βλ.
Εὔρετήριο ὀνομάτων τοῦ βιβλίου.]

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Τὰ
Καστρινά, Διηγήματα*, Ἐκδόσεις
Ἀναπτυξιακῆ Δ. Ε. Σκιάθου, 1998,
σσ. 160. [Περιέχει ἑννέα διηγήματα
τῶν ὁποίων ἡ ὑπόθεση ἔχει σχέση με
τὸ Κάστρο. Εἰκονογράφηση Νίκου
Ἀκρίβου.]

Ἑλλη Γιαννοπούλου, *Πήλινο σῶ-
μα (Ποίηση)*, Ἐκδόσεις Δόμος 1998,
σσ. 43. [Στὴν σ. 30 ἄμεση ἀναφορὰ
στὸν Παπαδιαμάντη.]

Λουκᾶς Κούσουλας, «Φιλοσοφώ-
τερον καὶ σπουδαιότερον», Ἐκδόσεις
Δόμος 1999, σσ. 117. [Στις σσ. 11-20
τὸ δοκίμιο «Δύο Ρέκβιεμ», ὅπου ὁ
λόγος γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν
Μπόρχες.]

Μένης Κουμανταρέας, *Ἡ μέρα
γιὰ τὰ γραπτά κι ἡ νύχτα γιὰ τὸ σῶ-
μα*, Κέδρος 1999, σσ. 437. [Στις σσ.
399-408 ἡ μεταγλώττιση τοῦ διηγῆ-

ματος του Παπαδιαμάντη «'Ο έρωτας στα χιόνια».]

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Η Νεοελληνική σύνθεση - Θέματα και κατευθύνσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Έκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σσ. 392. [Στίς σσ. 213-243 ή μελέτη «Η Έκκλησία ως τέλος και ως αποκάλυψη στο διήγημα του Παπαδιαμάντη "Νεκρός ταξιδιώτης" (1910) και στο μυθιστόρημα του Πεντζίκη *Ο πεθαμένος και η ανύσταση* (1944)», σσ. 245-258: «'Ο άναεωτικός δυναμισμός μιās μακραίωνης παράδοσης - Τρεις νεοέλληνες πεζογράφοι: Παπαδιαμάντης, Πεντζίκης, Πρεβελάκης».]

Δρος Ίω. Ν. Φραγκούλα, *Νοσταλγικός περίπατος στο νησί των δύο Αλεξάνδρων τή Σκιάθο*, Έκδόσεις τρίτη, «Ίωλκός», Αθήνα 1999, σσ. 126.

Μάρθα Καρπόζηλου, *Τεύχη - Αφιέρωματα των ελληνικών περιοδικών (1879-1997)*, έκδόσεις «τυπωθήτω» Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1999, σσ. 436. [Έκτος από τὰ λήμματα Παπαδιαμάντης, Μωραϊτίδης, Γ. Ρήγας, Ι. Ν. Φραγκούλας και Σκιάθος, μνείες του Παπαδιαμάντη και στην Εισαγωγή.]

Ευγένιος Άρανίτσης, *Λεπτομέρειες για τὸ τέλος του κόσμου*, Μυθιστόρημα, δεύτερη έκδοση, Νεφέλη 1999, σσ. 554. [Προμετωπίδα: «Εἰς ὅλα ταῦτα ἦσο παρών, φίλε, καὶ ὅλα σχεδὸν δὲν τὰ ἔβλεπες», ἀπὸ τὸ «'Ολόγυρα στὴ Λίμνη».]

Π. Β. Πάσχου, *Η Πηγή και τὸ Ἐλάφι*, ποιήματα, Ίνστιτούτο Βιβλίου και Ἀνάγνωσης, Κοζάνη 1999,

σσ. 91. [Στὴ σελ. 75 ὅλη ἡ τελευταία στροφή του ποιήματος «Ἐφτὰ Ἰανουαρίου» γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.]

Β. Π. Καραγιάννης, *Δεκαπενθήμερα*, Έκδόσεις Παρέμβαση, Κοζάνη 1999, σσ. 171. [Μνείες Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδη.]

Ἀναπτυξιακή Ἐπιχείρηση Δήμου Σκιάθου, *Ἡμερολόγιο 2000*. [Μὲ 12 σχέδια του Νίκου Ἀκριβίου ἀπὸ τοπία τῆς Σκιάθου και ἰσάριθμες λεζάντες ἀπὸ διηγήματα του Παπαδιαμάντη, του ὁποίου προσωπογραφία στοῦ ἐξώφυλλο.]

Φώτης Δημητρακόπουλος, «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ» - *Παπαδιαμαντικά κείμενα και μελέτες*, Έκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1999, σσ. 301 [βλ. Βιβλιοκρισίες].

Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Η Φόνισσα*, Γ' Λυκείου, Βοηθητικό Ὑλικό (Βοήθημα γιὰ τὸν Καθηγητή). Ἀνθολόγηση και συγγραφή: Ἰωάννα Ὀρφανίδου και Ἑλένα Σεμελίδου, Ἐποπτεία: Ν. Ὀρφανίδης, δ.φ. Ὑπουργεῖο Παιδείας και Πολιτισμοῦ [Κύπρου], Διεύθυνση Μέσης Ἐκπαίδευσης, Ὑπηρεσία Ἀνάπτυξης Προγραμμάτων, Λευκωσία 1999, σσ. 164 [βλ. Βιβλιοκρισίες].

Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος, *Μικρὴ συμβολὴ στὴς παπαδιαμαντικές σπουδές*, ἦτοι παπαδιαμαντικά κειμενοκριτικά. α) Τὰ παπαδιαμαντικά διηγήματα του Μπουκέτου, του Ἐλευθέρου Βήματος και τῆς Κυριακῆς του Ἐλευθέρου Βήματος β) Οἱ παπαδιαμαντικές διορθώσεις σταῖς ἐκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία. Διπλωματική ἐργασία γιὰ τὸ μεταπτυχιακὸ δίπλωμα του διαπανεπιστημιακοῦ προ-

γράμματος μεταπτυχιακῶν σπουδῶν *Φιλοσοφία καὶ Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς Τεχνολογίας* στὸ Τμήμα Μεθοδολογίας Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1999, σσ. 137 [γραμμμένο σὲ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστῆ].

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Γουτοῦ Γουπατού, Διασκευὴ* [γιά μικρὰ παιδιά]: Κώστας Πούλος, Εἰκονογράφηση: Νικόλαος Ἀνδρικόπουλος, Ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 1999, σσ. 26.

Ο.Ε.Δ.Β., *Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Γ' Ἐνιαίου Λυκείου - Θεωρητικὴ κατεύθυνση - Θετικὴ Κατεύθυνση* (ἐπιλογῆς), Ἀθήνα 1999. [Στις σσ. 157-180 καὶ 339-347: «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης “Ὀνειρο στὸ κύμα”» (κείμενο καὶ σχόλια διαφόρων), σσ. 348-351: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Μαθητεία στὸ “Ὀνειρο στὸ κύμα”», σσ. 351-356: Στρ. Μυριβήλη *Ἡ Παναγιὰ ἢ Γοργόνα*, Γιάννη Κλ. Ζερβῶ «Πίπτοντες καὶ Ἀνιστάμενοι» (ὡς παράλληλα κείμενα τοῦ «Ὀνειρο στὸ κύμα»)].

Β. Ἀθανασόπουλος, Ν. Κοκκινάκη, Θ. Μερτίκα καὶ Σ. Σαββανῆ, *Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Γ' Ἐνιαίου Λυκείου, Β' τόμος - Πεζογραφία*, Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 1999, σσ. 400. [Στις σσ. 169-275 Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (Βιογραφικά, κριτικά, ἀνάλυση τοῦ «Ὀνειρο στὸ κύμα» ἀπὸ τίς Θ. Μερτίκα καὶ Σ. Σαββανῆ).]

Οἱ δώδεκα πρῶτοι μῆνες τῆς χιλιετίας (Ἡμερολόγιο), Ἐκδόσεις Δόμος, Δεκέμβριος 1999. [Στις σσ. 201-

206: Δ. Γ. Μερσίνη «Τὸ ἄρμυρὶδι τῆς γιορτῆς του» (διήγημα ὅπου Γέροντας εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης).]

Νατάσα Κεσμέτη, *Μαγεμένο χῶμα, διηγήματα*, Κέδρος, Ἀθήνα 1999, σσ. 275. [Σποράδην μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη].

Κωστῆς Μπασσιᾶς, *Φιλολογικοὶ περίπατοι - Συνομιλίες μὲ 38 συγγραφεῖς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια: Ἀλέξης Ζήρας, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1999, σσ. 321. [Στις σσ. 230-234 συνέντευξη μὲ τὸν Μωραϊτίδη, ὅπου σπουδαῖα λέγονται γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἀλλη μνεῖα τοῦ Μωραϊτίδη στὴ σ. 19. Συχνὲς μνεῖες Παπαδιαμάντη, βλ. Εὐρετήριο τοῦ βιβλίου.]

Εὐγένιος Ἀρανίτσης, *Ἱστορίες πού ἄρρεσαν σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους πού ξέρω*, Δεύτερη ἔκδοση, Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σσ. 354. [Στις σσ. 37-69 τὸ διήγημα «Θερινὴ καταγίδα» εἰς ὕφος Παπαδιαμάντη.]

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἐξοχικὴ Λαμπρῆ*, Εἰκονογράφηση: Νικόλαος Ἀνδρικόπουλος, Διασκευὴ [γιά μικρὰ παιδιά]: Κώστας Πούλος, Ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2000, σσ. 28.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Παιδείας. *Αἱ Ἀθηναὶ ὡς ἐκπαιδευτικὴ πόλις - ἀπὸ τὸν 19ο πρὸς τὸν 20ο αἰῶνα*, Ἐταιρεία Ἀρχαϊκῶν Μελετῶν καὶ Ἐκδόσεων «Ὁ Μικρὸς Ρωμῖος», Ἀθήνα 1999, σσ. 141. [Ὁ τίτλος μίμηση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ «Αἱ Ἀθηναὶ ὡς ἀνατολικὴ πόλις». Σημειῶν πὼς ὁ Μωραϊτίδης δὲν εἶναι πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ Παπαδιαμάντη (σ. 126) ἀλλὰ τρίτος.]

Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις - Μελέτες για τόν ΙΘ' και Κ' αί.*, 'Εκδόσεις Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1998, σσ. 357. [Γιὰ τις μνεῖες στὸν Παπαδιαμάντη βλ. τὸ εὐρετήριο τοῦ βιβλίου.]

Zissimos Lorentzatos, *The Drama of the Quality*, Selected Essays, translated by Liadain Sherrard, Denise Harvey (Publisher), Limni, E-via, Greece, 2000, σσ. 220 [σσ. 7-24: «Alexandros Papadiamandis, I, Fifty years on», 25-28: «Alexandros Papadiamandis, II». Ἄλλες μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη, βλ. στὸ εὐρετήριο τοῦ βιβλίου.]

Τάσος Χρυσάφης, *Ἡ ἄποκρυπτογράφηση τοῦ Παπαδιαμάντη - Μικρὴ εἰσαγωγή*, Σέρρες 2000, σελ. 136.

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Τὰ Χριστουγεννιάτικα διηγήματα*, Ἀγκυρα, Ἀθήνα 1999, σελ. 146. [Στὴ σ. 9 τὸ ποίημα «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης» τοῦ Γ. Βερίτη, σσ. 11-14: πρόλογος Διονυσίου Μπατιστάτου «Κυνηγώντας τὸν ἥλιο!». Ἀκολουθοῦν μεταγλωττισμένα ἀπὸ τὸν Δ. Μπ. 15 διηγήματα.]

Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη, *Ἄσματι καὶ Ἀκολουθίαι τοῦ ὁσίου Μιχαὴλ Μαλεῖνου, τῆς Ὁσίας Μακρίνης, Θεοτόκου Γοργοπηκούου καὶ τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου*, Ἐπιμέλεια Ἀρχμ. Ἡλία Μαστρογιαννόπουλου, Ἐπὶ τῆ συμπληρώσει 70 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐκδημίας τοῦ Ἀ. Μωραϊτίδη, Ἐκδόσεις Τῆνος, Ἀθήνα 1999, σσ. 107. [Μὲ πρόλογο τοῦ Π. Β. Πάσχου καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ Ἐπιμελητῆ ὅπου δημοσιεύονται καὶ ἐπιστολές τοῦ Α. Μ.]

7ο Γυμνάσιο Χαλκίδας, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Λεύκωμα*

(Ἐπιμέλεια: Μαργαρίτα Παπαγεωργίου) Χαλκίδα, σχολ. ἔτος 1999-2000, σσ. 175 [καὶ σὲ CD-ROM].

Λογοτεχνικὲς Περιπλανήσεις, τεῦχος 1, Ἐπιμέλεια: Νικόλαος Καζάκης, Ἐκπαιδευτήρια Γεῖτονα, Ἀθήνα 2000 [σσ. 35-40: Γερ. Βώκου «Ἄγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισσαῖον»].

Κώστας Φ. Παπακωνσταντίνου, *Σκιαθός, γῆ ἀγαπημένη*, Δῆμος Σκιαθου - Ἐκδόσεις Ergo, 1999. [Λεύκωμα. Φωτογραφίες: Κ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Ἐπιλογή κεμένων Παπαδιαμάντη: Παναγιώτης Ἀναστασόπουλος].

Εἰκόνες ἀπὸ τοὺς ταρσανάδες τῆς Σκιαθου, Κείμενα - Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Χρῆστος Β. Χειμώνας, Ἐκδοση Πνευματικοῦ Κέντρου Σκιαθου, Σκιαθός 1997, σσ. 16.

Ὑφαντικὴ Σκιαθου, Κείμενα: Γεωργίου Α. Ρήγα, Πρόλογος Νίκου Ἀκρίβου, Σκιαθός, Ὀκτώβριος 1998.

2ος Πανελλήνιος διαγωνισμὸς Διηγημάτων τοῦ Ἁλ. Παπαδιαμάντη, Σχολεῖο Τέχνης, Σκιαθός 2000 [Λεύκωμα μὲ τετράχρωμα σχέδια].

Θανάσης Τζούλης, *Καὶ γάμον Ἐβρου τοῦ ποταμοῦ* (Ποιήματα), Ἐκδόσεις Μανδραγόρας, Ἀθήνα 1996, σσ. 124 [σσ. 92-93: «Ἐβλεπε τῆ γραφῆ του μὲ ὕλη Θεοῦ ὁ κύρ Ἀλέξανδρος», σ. 103: «Ἐσωζε μ' ἓνα βλέμμα τῆς γλώσσας του χρώματα» (βλ. Ἀνθολόγιο αὐτοῦ τοῦ τεύχους)].

Γιάννης Δάλλας, *Ἀποθέτης*, ποίηση, «Συνέχεια», Ἀθήνα 1993, σσ. 69. [Στὴ σ. 49, τὸ ὑπ. ἀρ. 28 ποίημα, σύμφωνα μὲ ἐπιστολὴ (27.6.2000) τοῦ ποιητῆ, ἐπιτιτλοφορεῖται Ἁλ.

Παπδ. Θὰ ἀποκατασταθεῖ σὲ νεώτερη ἔκδοση ὁ ἐπίτιτλος.]

Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Γλωσσοφιλολογικά. Ὑστερο Βυζάντιο - Νέος Ἑλληνισμός*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 765. [Μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη στὶς σελίδες 370, 411, 471· ἰδιαίτερα ἀξιόσημείωτη ἡ τελευταία.]

Ἡλία Παπαγιαννόπουλου, *Ἐξοδος θεάτρου - Δοκίμιο ὀντολογίας μὲ*

πλοηγὸ τοῦ «Μόμπυ-Ντικ» τοῦ Χ. Μέλβιλ, Ἰνδικτός, Ἀθήναι 2000, σσ. 417. [Σημαντικὲς μνεῖες τοῦ Παπ. passim, π.χ. σσ. 121, 366, 391.]

Γιάννη Σπανόπουλου, *Ἡ κοντινὴ ἀπόσταση τοῦ μακριά* (Νουβέλα). Ἀθήναι 1999, σσ. 43. [Ἡ ὑπόθεση ἐξιλείσσεται στὴ Σκιαθό. Μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη.]

ΦΩΤΟΑΝΤΙΓΡΑΦΑ*

Ἀπόστολος Β. Ζορμπᾶς, «Συνειδητές ἐπεμβάσεις τοῦ Παπαδιαμάντη σὲ ἐκκλησιαστικὰ παραθέματα», περ. Ἀκτὴ (Λευκωσίας), τευχ. 29, Χειμῶνας 1996, σσ. 43-7.

Τοῦ ἴδιου, Βιβλιοκρισία, τοῦ: Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσκορπισμένα», περ. Ἐλί-τροχος, τευχ. 11, Χειμῶνας 1996-1997, σσ. 201-2.

Τοῦ ἴδιου, «Τάξη καὶ ἀταξία στὸν Ὀρθόδοξο νάο - Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ μάθημα: "Ὁ Ἰησοῦς καὶ τὰ παιδιά" (Ἡ Ζωὴ μὲ τὸ Χριστό, Γ' Δημοτικοῦ, Ο.Ε.Δ.Β. 1997, σ. 18)». [Κεφάλαιο πέμπτο ἀπὸ τὸ: Χρήστος Τερέζης - Γεράσιμος Κουσουράκης, Παιδαγωγικὸ Τμῆμα

Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, *Θέματα Χριστιανικῆς Ἑρμηνευτικῆς καὶ Ἀγωγῆς*, Πανεπιστήμιο Πατρῶν, Πάτρα 1998. Τὸ μελέτημα τοῦ Α. Ζορμπᾶ στηρίζεται κυρίως σὲ παπαδιαμαντικὰ κείμενα.]

Στέλιος Παπαθανασίου, «Γλωσσολογικὲς διαστάσεις στὴν κοινωνιολογικὴ ποιητικὴ τοῦ Bakhtin» ἀπὸ τὸν τόμο *PROCEEDINGS of the 12th International Symposium of Theoretical and Applied Linguistics* (Thessaloniki, 2-4 April 1998) – Vol. II. Papers on Applied Linguistics, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki 1998. [Στὶς σσ. 238-9: «Τὸ παράδειγμα τοῦ Παπαδιαμάντη».]

* Σημειώνονται φωτοτυπημένα κείμενα ποὺ στάλθηκαν στὰ Παπαδιαμαντικὰ Τετράδια ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τους ἀντὶ ἀνατύπου.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἐντί, τεύχ. 628, 14.2.1997 [στις σσ. 52-55: Ἀπόστολου Διαμαντῆ «Ὁ “δυτικὸς” Παπαδιαμάντης»] — Τεύχος 630, 14.3.97 [σ. 44: ἐπιστολὴ τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Παπαδιαμαντικά» καὶ ἀπάντησις τοῦ Ἀπόστολου Διαμαντῆ] — Τεύχ. 632, 11.4.1997 [σσ. 50-55: Λίζυ Τσιριμώκου «Τὸ φάσμα τῆς αὐτοχειρίας», μὲ ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸν Παπαδιαμάντη] — Τεύχ. 643, 12.9.1997 [σ. 54: Λένιας Ζαφειροπούλου «Σεβντάς εἶν’ αὐτός, δὲν εἶναι τσορβάς... ἔρωνας εἶναι, δὲν εἶναι γέροντας»] — Τεύχ. 645, 10.10.1997 [σ. 66: Κώστα Ἀκριβίου «Ἡ σκουριά ποτὲ δὲν κοιμᾶται», ποὺ κατακλείεται μὲ τὸ ποίημα τοῦ Νίκου Καρούζου «Ὁ ἀκέραϊος κύρ Ἀλέξανδρος»] — Τεύχ. 646, 24.10.1997 [σσ. 48-50: Ὀλγας Σελλᾶ καὶ Ἰωάννας Κλεφτογιάννη «“Ἡ καθημερινότητα, ἡ παρέλασις τῆς ζωῆς...” Μιά συνομιλία μὲ τὴν Ἰωάννα Καρυστιάνη», ὅπου καὶ λόγος γιὰ τὴ μεταγλώττιση τοῦ «Ἐρωτα στὰ χιόνια» ἀπὸ τὸν Μένη Κουμανταρέα] — Τεύχ. 647, 7.11.1997 [σσ. 58-9: Παναγιώτῃ Ἰωαννίδῃ «Προβοκάτσια» (γιὰ τὸν Μένη Κουμανταρέα καὶ τὴ μεταγλώττιση τοῦ «Ἐρωτα στὰ χιόνια»), σ. 63: ὁ Χαρτοκόπτης γιὰ τὸ Ἡμερολόγιο 1998 Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης τῆς «Διαμέτρου»] — Τεύχ. 712, 28.4.2000 [σ. 13: Ἀπόστολου Διαμαντῆ «Ἐπιτάφιος», σσ. 60-61: Μάνος Στεφανίδης «Ἀπὸ τὸν ἐρωτικὸ Παπαδιαμάντη στὸν αἰσθησιακὸ Γύζη»

(βιβλιοκρισία τοῦ: Ἀλέξη Διαμαντόπουλου, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης), σ. 6: σημεῖωμα τοῦ Χαρτοκόπτη γιὰ τὶς Λογοτεχνικὲς Περιπλανήσεις, τεύχ. 1, τῶν Ἐκπαιδευτηρίων Γεῖτονα (Δημ. Χατζῆς, Γ. Ἰωάννου, Ἀλ. Παπαδιαμάντης)]

Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα, Διμηναιὸ περιοδικὸ τοῦ Δήμου Σκιαθίου, τεύχος 17, Ὀκτώβριος [γράφει: Δεκέμβριος] 1996 [σ. 23: Γιάννη Ν. Παρίση «Τὰ τελευταῖα Χριστούγεννα στὸ Κάστρο», σσ. 24-5: Ἰω. Ν. Φραγκοῦλα «Ἡ Μακεδονία μας καὶ ἡ Σκιάθος»] — Τεύχ. 18-19, Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1997 [Ἄρκετὲς μνηεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη, βλ. ἰδιαιτέρως σσ. 3-5: «86 χρόνια συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σ. 7: Χρ. Β. Χειμώνα «Τὰ Ρόδι» ἀργογάλια - Γίνεται κινηματογραφικὴ ταινία τὸ “κοινωνικὸν μυθιστόρημα” τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη», σσ. 18-9: Βιργινίας Βέργη-Νέρη «Σὼζεται ἀκόμη ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Θεοφιλάτου στὸ Χαρβάτι, ὅπου ἔψαλλε κάπου κάπου ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», σσ. 26-7: παπα-Κώστα Ν. Καλλιανοῦ «Τὸ ρίγος τῆς μνήμης (Τὸ Κάστρο τῆς Σκιάθου στὴν ἐργογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη)», σ. 30: Ν. Κ. «Οἱ Σκιαθῖτες τίμησαν τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»] — Τεύχ. 20, Μάιος-Ἰούνιος 1997 [σ. 18: Χρήστου Β. Χειμώνα «Ὁ Παπαδιαμάντης... στὰ Λιθουανικά»] — Τεύχ. 21, Ἰούλιος-Αὐγουστος 1997 [σσ. 17-8:

«Ναυτικές Άναμνήσεις» του Ίω. Ν. Φραγκούλα, σ. 19: Βιογραφικό σημείωμα για τὸν Ίω. Ν. Φραγκούλα τοῦ Χ. Β. Χειμώνα, σ. 21: σημείωμα τῆς κ. Βιργινίας Βέργη-Νέρη γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ίω. Ν. Φραγκούλα *Σκιάθος, Τὸ νησί τοῦ Παπαδιαμάντη*, σ. 23: Παπα-Κώστα Ν. Καλλιανοῦ «Παραλειπόμενα τῆς παράδοσης τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Ὀλυμπίους» — *Τεῦχ.* 22, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1997 [σ. 2: «Τὰ μοναστήρια τῆς Σκιάθου (Παρουσίαση ἐργασίας τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Μαγνησίας στὸ Μπούρτζι)», σ. 10: Ἀλέξη Δημ. Ἀλεξίου «Θὰ γνωρίσουμε τὸ Κάστρο;», σ. 27: Χρήστου Β. Χειμώνα «Μιά πρόταση γιὰ δύο ἐπετείες» (προτείνεται τὸ ἔτος 2000 ὡς ἔτος Μωραϊτιδῆ καὶ τὸ 2001 ὡς ἔτος Παπαδιαμάντη)] — *Τεῦχ.* 23, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997 [σ. 19: Βιργινία Βέργη-Νέρη «Ἡ Γυφοπούλα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη διασκευάσθηκε σὲ θεατρικὸ ἔργο τὸ 1885», σσ. 24-25: «Τὸ Χριστόφωμο», καὶ σσ. 26-28: ἀναδημοσιεύσεις τῶν κειμένων: Σταμάτη Φασουλῆ, «Χριστούγεννα στὴ Σκιάθον» καὶ Κώστα Φαλτάιτς «Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη»] — *Τεῦχ.* 24-25, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος - Μάρτιος - Ἀπρίλιος. [Στις σσ. 23-24 σημείωμα γιὰ τὸ Ἀρχεῖο Παπαδιαμαντικῶν Μελετῶν καὶ τὴν πρώτη ἐκδόσή του (: Στρατῆ Ἄλ. Μολίνου, *Μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Φιλιππότη, Ἀθήνα 1998, σσ. 126), σσ. 25-27: ἀναδημοσίευση τῆς «Ἐξοχικῆς Λαμπρῆς», σ. 28: Εὐας Κοταμανίδου «Τὸ Μοναστήρι τῆς Εὐαγγελί-

στριας» (ἀναδημ. ἀπὸ τὰ *Νέα* τῆς 28.4.1998), σ. 37: Κ. Ι. Κ. «Ὁ Σύλλογος τῶν Ἀπανταχοῦ Σκιαθιτῶν στὴ Δεξαμενὴ στὴν προτομὴ τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου»] — *Τεῦχ.* 26-27, Μάιος - Ἰούνιος - Ἰούλιος - Αὐγουστος 1998, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Χ. Β. Χειμώνα. [Τὸ ἀφιέρωμα στις σσ. 11-26, μὲ κείμενα τῆς Σύνταξης (ὅπου καὶ βιβλιογραφία τοῦ Χ. Β. Χ.) καὶ τῶν Ίω. Ν. Φραγκούλα, π. Κωνσταντίνου Καλλιανοῦ, Ν. Α., Δημ. Η. Λούκα, Δημ. Μουστάκα, Ματούλας Σπ. Ζαγοριανοῦ, καὶ πολλὲς φωτογραφίες τοῦ Χ. Β. Χ. Στις σσ. 27-28 Α. Μ. «Ἡ Σκιάθος τίμησε τὴ μνήμη τοῦ Χρ. Β. Χειμώνα.»] — *Τεῦχ.* 30-31 Ἰαν. - Φεβρ. - Μάρτ. - Ἀπρίλ. 1999 [σσ. 5-6: «Μεγάλῃ συγκίνηση προκάλεσαν ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὰ Καστρινὰ στοὺς Λαρισαίους», σ. 12: «Ἱεροσουλία! Διέρρηξαν τὸ σπίτι... τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σσ. 16-17: Ἰω. Ν. Φραγκούλα «Τί ἔγραψαν γιὰ τὴ Σκιάθο ὀρισμένοι ξένοι περιηγητὲς στὰ περασμένα χρόνια», σσ. 18-19: Νίκου Α. Ἀκριβου «Τί εἶναι γιὰ τὴ Σκιάθο ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», σ. 20: Χρυσούλα Β. Κ. «Δὲ σὲ τύλιξε ἡ λήθη κυρ-Ἀλέξανδρε», σσ. 23-25: Νίκου Ἀκριβου «Τὸ Δωδεκαήμερο τῶν ἐορτῶν στὸ νησί τοῦ Παπαδιαμάντη», σ. 26: Βαγγέλης Ἀγγελῆς «Θλίψη καὶ δάκρυα» (γιὰ τὸν Χρῆστο Χειμώνα), σ. 27: π. Κ. Ν. Καλλιανοῦ «Τὸ Πάσχα τοῦ Χρήστου Β. Χειμώνα»] — *Τεῦχ.* 32, Μάιος - Ἰούνιος 1999 [σσ. 20-21: Ἰω. Ν. Φραγκούλα «Τί ἔγραψαν γιὰ τὴ Σκιάθο ὀρισμένοι ξένοι περιηγητὲς στὰ περασμένα χρόνια»] — *Τεῦχ.*

33-34 'Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1999 [σσ. 18-20: Βιργινίας Νέρη «'Η ἄλλη Σκιάθος», σσ. 23-25: ἀναδημοσίευση τῆς «Πεποικιλμένης», σσ. 32-35: Ἀφιέρωμα στὸν Χρῆστο Β. Χειμώνα, σσ. 36-37: «'Ενας Παπαδιαμάντης ρεμπέτης» (γιὰ τὸν Ἀπόστολο Παπαδιαμάντη)]

Εὐθύνη, τεύχ. 308, Αὐγουστος 1997 [σσ. 391-2: «'Ο Ἡλίας Κεφάλας τὸν μῆνα αὐτὸν ξαναδιάβασε: Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη: "Ἡ νοσταλγός (1894)" — Τεύχ. 316, Ἀπρίλιος 1998 [Στίς σσ. 184-6 ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδ. «Στὴν Ἀγί-Ἀναστασιά» στὸ ἀνθολόγημα τῆς Νατάσας Κεσμῆτη «Ἄνευ σχολίων: Ἁγίες Ἑλληνικὲς Πασχαλινὲς ἀντιγραφές», σσ. 192-3: «'Ο Ἡλίας Κεφάλας τὸν μῆνα αὐτὸν ξαναδιάβασε: Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη: "Ἡ Φόνισσα" (1903)». Μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ στίς σσ. 157, 158, 164, ἴσως καὶ ἄλλου] — Τεύχ. 317, Μάιος 1998 [Στίς σσ. 259-60 στὸ «Σημειωτήριο» (ὑπογραφή: «'Ο Σημειωτής») σύντομη παρουσίαση τῶν βιβλίων *Ἡ Εὐρεσις τῆς γυναικὸς τοῦ Ἀὐτ τοῦ Ἄλφρ. Κλάρκ καὶ Ἡ Νέα Οὐτοπία τοῦ Τζέρομ Κ. Τζέρομ*, μεταφρασμένων ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη.]

Φιλολογικὴ (τῆς Πανελληνίας Ἑνώσεως Φιλολόγων), τεύχ. 61, Ὀκτώβριος - Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1997 [σσ. 43-4: Παναγιώτῃ Τσακρῆ «Τὰ ἀποσπάσματα τῆς "Φόνισσας" στὸ σχολικὸ βιβλίον τῆς Γ' Λυκείου] — Τεύχ. 69, Ὀκτώβριος - Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1999 [σσ. 24-27: Νικολάου Καλοσπύρου «An exercitatio

plenitudinis? Νυγμοὶ ψυχιατρικῆς σπουδῆς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ διηγῆματος "Ὀνειρο στὸ κῦμα" ὡς ἐκδοχὴ διδακτικῆς του»]

Ἐκ πέτρας (περιοδικὴ ἐκδοσις Ὀρθόδοξης Χριστιανικῆς μαρτυρίας Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πέτρας, Νεάπολη Κρήτης) τεύχος 42, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1997 [σσ. 1391-2: Βελισσαρίου Μουστάκα «'Ο Ἅγιος τῶν θαλασσῶν» (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ βιβλίον *Διηγῆματα*, Πειραιεὺς 1979), σσ. 1393-4: Δημήτρῃ Χ. Μποσινάκη «'Ο Ἐλαφροῖσκιωτος»]

Σύνδεσμος (Καλαμάτας), τεύχ. 325, Ἰαν. 1998 [σσ. 12-13: Δημήτρῃ Ι. Καράμβαλη «Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»] — Τεύχ. 340, Ἰούνιος - Ἰούλιος 1999 [Στὴ σ. 135 «'Ο Παπαδιαμάντης» (ἀναδημοσίευση γνώμης τοῦ Εὐθύμη Χατζῆ, σκηνοθέτη τῶν «Ρόδων ἀκρογιαλιῶν»)]

Ἐκκλησιαστικὴ Παρέμβαση (Μηναία ἐκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου), τεύχ. 24, Ἰανουάριος 1998 [Μ. Σ., «'Ο Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Καζαντζάκης - Ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση στὴ λογοτεχνία μας»] — Τεύχ. 49, Φεβρουάριος 2000 [σσ. 1,6: Πρωτ. π. Θωμᾶ Βαμβίνῃ «'Ο Παπαδιαμάντης στὸν καιρὸ τῆς παγκοσμιοποίησης»] — Τεύχ. 51, Ἀπρίλιος 2000 [π. Θ(ωμᾶ) Α. Β(αμβίνῃ) «Παπαδιαμαντικὸ ἔργο στὴν ὀθὼν τῆς Παπαχαλαμπεῖου αἵθουσας»]

Διεθνῆς Δημοσιογραφικὴ, τεύχ. 59, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1998 [σ. 19: «Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, "Τῆς Κοκκῶνας τὸ σπίτι"», Μιὰ ὠραία ἐκδήλωση τοῦ Ἰ. Ναοῦ Ζωοδόχου

Πηγῆς Δάφνης Ἀθηνῶν» (παράστα-
ση τοῦ διηγήματος ὡς «θεατρικοῦ
δρωμένου»)]

Ἐποχή, Κυριακή 12 Ἀπριλίου
1998 [σ. 19-20: Μ. Θεοδοσοπούλου
«Μαχητικός ἀντίλογος» (Βιβλιοκρι-
σία τοῦ: Κωστῆ Παπαγιώργη, Ἀλέ-
ξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ,
Καστανιώτης 1997)]

Ἀκτῆ (Λευκωσίας), τεύχ. 34, Ἄ-
νοιξη 1998 [σ. 214 σημείωμα τοῦ
Νίκου Ὁρφανίδη «Ἐταιρεία Παπα-
διαμαντικῶν Μελετητῶν»] — Τεύχ.
35, Καλοκαίρι 1998 [Στίς σσ. 305-
338 «Σελίδες γιά τόν Ἀλέξανδρο Πα-
παδιαμάντη». Ἀναλυτικά: σ. 305: ἡ
προτομή τοῦ Παπαδιαμάντη (ἔργο Θ.
Θωμόπουλου), σ. 306: αὐτόγραφο
Παπαδιαμάντη, σσ. 307-308: Πρό-
γραμμα τῆς Προεσπερίδος Παπαδια-
μάντη 1908-1998 τῆς Ἐταιρείας Πα-
παδιαμαντικῶν Σπουδῶν, σ. 309: εἰ-
κόνα παπα-Πλανᾶ, σ. 310: φωτογρα-
φία Παπαδιαμάντη (Χατζόπουλου),
σ. 311-317: Φώτης Δημητρακόπου-
λος «Μετὰ ἐνενήκοντα ἔτη», σ. 318-
329: «Ὁ ξεπεσμένος Δερβίσης», σ.
324: φωτογρ. τοῦ Ἄη-Σώστη, σ. 325-
338: Νίκος Ὁρφανίδης, «Προτά-
σεις ἀνάγνωσης τῆς Φόνισσας τοῦ
Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη - Ὑπαρ-
ξιακοὶ καὶ θεολογικοὶ ἄξονες»] —
Τεύχ. 37, Χειμῶνας 1998 [σ. 39-47:
Ἀγγελικῆς Ταλιγκάρου «Nomen est
omen ἢ τὰ ὀνόματα στὸν Παπαδια-
μάντη», σ. 110-111: Ν. Δ. Τριαντα-
φυλλόπουλου «Ἄδηλα παπαδιαμαν-
τικά στὸν Τριανταφυλλίδη καὶ στὸν
Βλαστό», βλ. ἀκόμα σ. 116] — Τεύχ.
38, Ἄνοιξη 1999 [σ. 227-229:
βιβλιοκρ. τοῦ Νίκου Ὁρφανίδη γιά τὸ:

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ὁ Ἀ-
λιβάνιστος - Ὀνειρο στὸ κύμα (βλ.
Βιβλία - Ἐπετηρίδες)] — Τεύχ. 39,
Καλοκαίρι 1999 [σ. 297-313: Guy
Saunier, «“Η Γυφτοπούλα”, Μυθι-
στόρημα τῆς νοθείας, θάνατος τοῦ
μυθιστορήματος»] — Τεύχ. 41, Χει-
μῶνας 1999 [σ. 29-40: Ἀγγελικῆ
Ταλιγκάρου «Ἡ λειτουργία τοῦ κυ-
κλικοῦ χρόνου στὸ διηγηματογραφικὸ
ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», σ. 87-
88: βιβλιοκρισία τοῦ Θανάση Παπα-
θανασόπουλου γιά τὸ «Ἄνθος τῆς
Ἐδέμ» τοῦ Φ. Δημητρακόπουλου]

Ἐλί-τροχος (Πατρῶν), τεύχ. 11,
Χειμῶνας 1996-1997 [σ. 201-2: βι-
βλιοκρισία τοῦ Ἀπόστολου Β. Ζορ-
μπᾶ γιά τὸ: Φ. Α. Δημητρακόπουλος
- Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσκορ-
πισμένα»]

Παρέμβαση (Κοζάνης), τεύχ.
102, Ἄνοιξη τοῦ 1998 [σ. 36: «Αὔρα
βαθύτατα ἀναγεννησιακῆ» (σχόλιο
ἀνυπόγραφο γιά τὴν ὁμιλία τοῦ Λάκη
Προγιάδη στὴν Κοζάνη στίς 25.5.
1998 γιά τὸν Παπαδιαμάντη)] —
Τεύχ. 103, Ἰούνιος-Αὔγουστος 1998
[σ. 14-15: Ἀγνή Παπακώστα «Ἀ-
λέξανδρος Μωραϊτίδης: Ὁμόπλου-
ν πλοῖον ἢ αὐτόνομη συγγραφικὴ πα-
ρουσία;»]

Revue des Etudes Néo-Hellé-
niques, 1995/iv 1-2, Alexandros Pa-
padiamantis, Daedalus, Paris-Athènes.
[Τὸ περιοδικὸ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴ
Société des Etudes Néo-Helléniques
καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Guy Saunier.
Τὰ περιεχόμενα: σ. 5-33: G. Saunier,
«Deux stades de l'effacement du
père chez Papadiamantis», σ. 35-69:
Robert Shannam Peckham «Ὁ Πα-

παδιαμάντης και ή οικονομία τής φαντασίας», σσ. 71-110: René Bouchet «Les Romans de Papadiamantis et l'élaboration d'un Mythe Personnel», σσ. 111-142: Efthalia Daka «Recherches sur la technique descriptive d'Alexandros Papadiamantis», σσ. 143-157: Φ. Δημητρακόπουλος - Ε. Δάκα, «'Ο 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης μεταφρασμένος στα γαλλικά, άγγλικά και γερμανικά», σσ. 159-201: Emmanuelle Karagianis-Moser, «Eléments pour la réception d'Alexandre Papadiamantis en France», σσ. 203-206: Κυριάκος Παπουλίδης «'Ο Καλόγερος και ό κοσμοκαλόγερος», σσ. 207-211: Résumés]

Νέα Έστία, τεύχος 1704, Σεπτέμβριος 1998 [Πρώτο τεύχος τής νέας περιόδου του περιοδικού, σσ. 908-920: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Παπαδιαμάντης νοθευόμενος», σσ. 921-942: Λάκης Προγκίδης «Αύρα βαθύτατα άναγεννησιακή» (για τον «Νεκρό ταξιδιώτη»), σσ. 951-953: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Στους άγρους, στα βαλτολίβαδα...» (βιβλιοκρισία 'Απάντων Δροσίνη, τόμ. Δ', με συχνές μνείες του Παπαδιαμάντη και τής Σκιάθου)] — Τεύχ. 1709, Φεβρουάριος 1999 [Στίς σσ. 123-161: «'Ο Παπαδιαμάντης του Λάκη Προγκίδη» με εισαγωγικό σημείωμα του Σταύρου Ζουμπουλάκη και τά μελετήματα: Κωνσταντίνος Δ. Σπυρόπουλος «Ξαναδιαβάζοντας τό δοκίμιο 'Η κατάκτηση του μυθιστορήματος», François Richard «'Η τέχνη του μυθιστορήματος», 'Ελισάβετ Κοτζιά «'Η κυριαρχία του έρμηνευτικού

σχήματος», Λουκάς Κούσουλας «Περί κατακτήσεων και άλλων». Στίς σσ. 162-168 ένα κεφάλαιο από τον Μαξιώτη του Χώλλ Κέιν, μετάφρ. 'Αλ. Παπαδιαμάντη, με εισαγωγικό σημείωμα του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου. Στή σ. 122 τό ποίημα του Μανόλη Παπουτσάκη «Αυτοπαρηγορία» με έμμεσες άναφορές στον Παπαδιαμάντη.] — Τεύχ. 1710, Μάρτιος 1999 [σσ. 296-7: έπιστολή του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «'Ο Ν. Ποριώτης, ό Χώλλ Κέιν και ό Παπαδιαμάντης»] — Τεύχ. 1913, 'Ιούλιος 1999 [σσ. 665-7: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Τσαγανός-τσαγανός», όπου μνεία Παπαδιαμάντη (έκτενης) και Μωραϊτίδη] — Τεύχ. 1714, 'Ιούλιος - Αύγουστος 1999 [σσ. 145-7: Κωστής Παλαμάς «'Εκκλησιόφιλο» (έκτενης άναφορά στον Παπαδιαμάντη) με εισαγ. σημ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, σσ. 154-6: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Κυλινδήθμός»] — Τεύχ. 1723, Μάιος 2000 [σσ. 802-4: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «'Αξιόπιστο κάτοπτρο» (βιβλιοκρισία του: Κωστή Μπασιτιά, Φιλολογικοί περίπατοι, όπου λόγος για Μωραϊτίδη και Παπαδιαμάντη)] — Τεύχ. 1724, 'Ιούλιος 2000 [σσ. 981-2: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Διορθωτικό στον Παπαδιαμάντη - Διά δώρων και θυσιών»]

γράμματα σπουδάματα, περιοδικό των καθηγητών και των μαθητών του 1ου Λυκείου Ναυπάκτου, Σχολ. έτος 1997-1998, τεύχος 1 [σσ. 67-68: Βασιλικής Ζορμπά «Μιά παλιά(;) άποψη για τό σχολείο», σχολίο στη «Δασκαλομάνα»]

Σκαλάκι, περιοδική έκδοση τῆς Γ' τάξης τοῦ Γυμνασίου Στυλίδας, τεύχος 9, 1999 [Στίς σσ. 42-45 τὸ διήγημα τοῦ Δημήτρη Κ. Καραθεοδώρου «Γυνὴ περιτρέχουσα» γραμμένο «Μὲ τὸ λόγο καὶ τὸν τρόπο τοῦ κύρ-Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη»]

Ἰνδικτος, τεύχος 10, Ἰανουάριος 1999. [Στίς σσ. 37-59 δοκίμιο τοῦ Ἀντώνη Ζέρβα «Ἡ στρατηγικὴ τῆς ἀξίας καὶ ἡ ἀξία τῆς στρατηγικῆς - Ὁ Παπαδιαμάντης τῆς καθολικότητος ἐναντίον τοῦ Παπαδιαμάντη τῆς Ὀρθοδοξίας» γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Λάκη Προγκίδη. Στίς σσ. 61-76 τὸ πεζὸ τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ναυαγοσωστὶς ναυαγοσώστου» μὲ ἄμεσες ἀναφορὲς στὸν Παπαδιαμάντη. Στίς σσ. 159-160 τοῦ δοκιμίου τοῦ Ἡλία Παπαγιαννόπουλου «“Λέγε με Ἰσμαήλ” - Πρόσωπο καὶ προσωπεῖο στὸν Μόμπυ Ντίκ τοῦ Χ. Μέλβιλ» συσχέτιση τοῦ Παπαδιαμάντη («Ἡ Φόνισσα») μὲ τὸν Μέλβιλ.]

Ἐκφραση, περιοδικὴ έκδοση τοῦ Συνδέσμου Φιλολόγων τοῦ Νομοῦ Φθιώτιδας, τόμ. 2ος, Λαμία 1990, σσ. 135 [σσ. 14-22: Πολυτίμης Τζωρτζοπούλου «Ἡ γυναίκα στὸ Κ.Ν.Α. τῆς Γ' Λυκείου», ὅπου passim λόγος γιὰ τὴ Φόνισσα]

Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, τόμ. ΙΘ', 3-4, Ἀφιέρωμα (Β') στὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο - Χειμῶνας 1998, σσ. 209-399. [Στίς σσ. 264, 268, 270 μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη.]

Σταχομαζώχτρα, Μαθητικὸ περιοδικό, τεύχ. 1, Φθινόπωρο '98 (Ἐκδοση Γυμνασίου Ἰστιαίας) [Στὴ σ. 4:

«Γιὰ τὸν τίτλο - Γιατί “Σταχομαζώχτρα”»]

Πόρφυρας, Κέρκυρα, τεύχ. 90 Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1999 [Στίς σσ. 450, στήλ. α' καὶ β', καὶ 451-452 τοῦ μελετήματος τοῦ Σπύρου Περιστέρη «Λογοτεχνία καὶ κινηματογράφος» μνεῖα ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη ποὺ ἔχουν κινηματογραφηθεῖ.]

Πλώρη, περ. τοῦ Συλλόγου Ἑρασιτεχνῶν Ἀλιέων Γατζέας «Ὁ Τιμιος Σταυρός», τεύχ. 4, Ἰούνιος 1999 [σσ. 50-51: Χρήστου Χειμῶνα «Θαλασσιὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ στιχάκια στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», σ. 66: Πέτρου Κυπριωτέλη «Μιά ἐνδιαφέρουσα έκδοση» (γιὰ τὸ Ἐτυμολογικὸ Γλωσσάριον στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη τοῦ Κ. Καραποτόσογλου)] — Τεύχ. 5, Ἰούνιος 2000 [σσ. 25-28: Γιάννη Μουγογιάννη «Στὸ κάστρο τῆς Σκιάθου»]

Χανιώτικα νέα (ἐφημ.) ἀρ. φύλλου 9606, Παρασκευὴ 24 Σεπτ. 1999 [σ. 19: Σταμάτη Α. Ἀποστολάκη, παρουσίαση τοῦ 4ου τεύχους τῶν Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων]

Πλανόδιον, τεύχ. 30, Δεκ. 1999 [σσ. 360-1: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ἡ λιμπελούλα καὶ ἡ πιπεριά» (Γιὰ χαρακτηρισμοὺς τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν Ἡλία Πετρόπουλο), σσ. 361-2: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Μικρὸ παραδαντικό, παραπαπαδιαμαντικό καὶ παρακαβαφικό»]

Ἐπίγνωση (Θεσσαλονίκης), τεύχ. 73, Ἀνοιξή 2000 [σσ. 1-5: ἀνυπόγραφο, «Πάσχα Κυρίου Πάσχα» (γιὰ τὸν πασχαλινὸ Παπαδιαμάντη)]